TATARICA

ISSN 2311-2042

№ 2 (23)

2024

KAZAN

TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder and publisher – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi–annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Zamaletdinov Radif Rifkatovich, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University (Russian Federation)

Editorial Board

Alkaya Erzhan Professor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literatures, Firat University (Turkey)

Huseynova Mahira Nagi Kyzy Professor, Dean of the Faculty of Philology, Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Khayrullin Grif Timurzagitovich Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)

Khazipov Rustem Narimanovich Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)

Mustafa Oner Professor, University of the Aegean (Turkey)

Rajabov Dilshod Zaripovich Professor, Dean of the Philological University of Bukhara University (Uzbekistan)

Sagdeev Roald Zinnurovich Professor, University of Maryland (USA)

Schamiloglu Uli Professor, University of Nazarbayev (Kazakhstan)

Sunyaev Rashid Alievich Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)

Sunyaev Shamil Rashidovich Professor of Medicine, Harvard University (USA)

Yakici Ali Professor, Head of the Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akchurin R.S., Head of the Department of Cardiovascular Surgery, A.L.Myasnikov Institute of Clinical Cardiology, Russian Cardiology Research and Production Centre, Russian Academy of Sciences (Russia)
Akhmetshin R.K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Gilmutdinov I.I., Chairperson of the Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R.S., Scientific Supervisor at the S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R.Z., Leading Researcher of the Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khotinets V.Yu., Head of the Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Minnullin K.M., Director of the G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Nigmatullin R.I., Scientific Supervisor at the P. Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R.K., Rector of Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R.Z., Director of the International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Suleymanov D.Sh., full member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, General Director of the Tatarstan Republican Youth Public Fund "Syalyat" (Russia)
Volodarskaya E.F., President of the Academy of Linguistic Sciences (Russia)

Executive Editors

Khabutdinova M.M., PhD (Philology)

Editors:

Section "Language"

Akimova O.V., PhD (Philology), **Alishina H.Ch.,** Doctor of Philology, **Galiullina G.R.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F.Sh.,** Doctor of Philology,
Nurmukhametova R.S., PhD (Philology), **Svirina L.O.,** PhD (Pedagogy),
Timerkhanov A.A., Doctor of Philology

Section "Literature"

Bakirov M.Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F.G**., Doctor of Philology, **Gilazov T.Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D.F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A.M.,** Doctor of Philology,
Zinnatullina Z.R., PhD (Philology), **Solnyshkina M.I.,** Doctor of Philology, **Yashina M.E.,** PhD (Philology)

Section "History and Society"

Almazova L.I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I.A.,** Doctor of History, **Iskhakov D.M.,** Doctor of History, **Subich V.G.,** PhD (Philology), **Tagirov I.R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A.Yu.**, Doctor of History, **Khayrutdinov R.R**., PhD (History), **Khuzin F.Sh.,** Doctor of History

Section "Culture, Personality and Education"

Bayanova L.F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G.F.,** Doctor of Arts,
Gibatdinov M.M, PhD (History), **Dulat-Aleev V.R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A.M**., Doctor of History, **Salehova L.L**., Doctor of Pedagogy, **Sultanova R.R.,** PhD (Art Criticism), **Shelestova O.V.,** PhD (Philology), **Yavgildina Z.M.,** Doctor of Pedagogy, **Yarmakeev I.E.**, Doctor of Pedagogy

Section "Personalia", "Reviews", "Scientific Chronicles of the Turkic World"

Ashrapova A.Kh., PhD (Philology), **Grolman M.B.,** Lecturer, **Nabiullina G.A.,** PhD (Philology), **Kirillova Z.N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R.H.,** PhD (Pedagogy), **Shaydullin R.V.,** Doctor of History, **Shakirzyanov R.A.,** PhD (Engineering), **Yusupova A.Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G.F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A.M., Najip Nakkash, Salakhov R.F.

Address of the publisher:
18 Kremlyovskaya Street, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Editorial Office address:
2 Tatarstan Street, Kazan, 420021, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: https://tatarica.elpub.ru/jour
Subscription index: 66079

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is included in EBSCO publishing database.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы һәм нәшир – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир

Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Алкая Эржан Фират университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар департаменты мөдире, профессор (Төркия)

Гусейнова Маһирә Наги Кызы Азәрбайҗан дәүләт педагогика университетының филология факультеты деканы, профессор

Мостафа Өнәр Эгей университеты профессоры (Төркия)

Рәҗәбов Дильшод Зарип улы Бохара университетының филология факультеты деканы, профессор (Үзбәкстан)

Сәгъдиев Роальд Зиннур улы Мериленд университеты профессоры (АКШ)

Сүнәев Рәшид Гали улы Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)

Сүнәев Шамил Рәшид улы Гарвард университеты профессоры (АКШ)

Хаҗипов Рөстәм Нариман улы Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)

Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)

Юлай Шамил углы Назарбаев университеты профессоры (Казахстан)

Якыҗы Али Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)

Консультатив совет

Акчурин Р.С., Россия Фәннәр академиясе Россия кардиологик фәнни-җитештерү үзәгенең А.Л.Мясников исемендәге Клиник кардиология институты йөрәк-кан тамырлары хирургиясе бүлеге җитәкчесе (Россия)

Әхмәтшин Р.К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)

Володарская Э.Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)

Гыйльметдинов И.И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)

Миңнуллин К.М., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)

Нигъмәтуллин Р.И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты фәнни җитәкчесе (Россия)

Низамов Р.К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)

Сәгъдиев Р.З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)

Сөләйманов Җ.Ш., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Татарстанның республика «Сәләт» яшьләр иҗтимагый фонды генераль директоры (Россия)

Хәйруллин Р.З., Россия Мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)

Хәкимов Р.С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты фәнни җитәкчесе (Россия).

Хотинец В.Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррир:

Хәбетдинова М.М., филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О.В., филол. фән. канд., **Алишина Х.Ч.,** филол. фән. д-ры, **Галиуллина Г.Р.,** филол. фән. д-ры, **Нуриева Ф.Ш.,** филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р.С.,** филол. фән. канд., **Свирина Л.О.,** филол. фән. канд., **Тимерханов А.Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М.Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф.Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т.Ш.,** филол. фән. канд., **Закирҗанов Ә.М.,** филол. фән. д-ры, **Заһидуллина Д.Ф.,** филол. фән. д-ры, **Зиннәтуллина З.Р.,** филол. фән. канд., **Солнышкина М.И.**, филол. фән. д-ры, **Яшина М.Е.,** филол. фән. канд.

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л.И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И.А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д.М.**, тарих фән. д-ры, **Субич В.Г.,** филол. фән. канд., **Таһиров И.Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А.Ю.**, тарих фән. д-ры, **Хәйретдинов Р.Р.,** тарих фән. канд., **Хуҗин Ф.Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л.Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г.Ф.**, сәнгать фән. д-ры, **Гыйбатдинов М.М.,** тарих фән канд., **Дулат-Алиев В.Р**., сәнгать фән. д-ры, **Кәлимуллин А.М.**, тарих фән. д-ры, **Салехова Л.Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р.Р.**, сәнгать фән. канд., **Шелестова О.В**., филол. фән. канд., **Яугилдина З.М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И.Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А.Х., филол. фән. канд., **Грольман М.Б., Җамалетдинова Г.Ф.,** филол. фән. канд., **Нәбиуллина Г.Ә.,** филол. фән. канд., **Кириллова З.Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р.Х.,** пед. фән. канд., **Шәйдуллин Р.В.,** тарих фән. д-ры, **Шакирҗанов Р.Ә.,** техн. фән. канд., **Юсупова Ә.Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н.В., Гыймадиев А.М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р.Ф.

Нәшрият адресы:
420008, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт

Редакциянең адресы:
420021, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: https://tatarica.elpub.ru/jour
Индекс: 66079

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал EBSCO Publishing Database мәгълүматлар базасына кертелә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель и издатель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор
Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Алкая Эржан	профессор, заведующий департаментом современных тюркских языков и литератур Университета Фират (Турция)
Гусейнова Махира Наги Кызы	профессор, декан филологического факультета Азербайджанского государственного педагогического университета (Азербайджан)
Мустафа Онер	профессор Эгейского университета (Турция)
Раджабов Дильшод Зарипович	профессор, декан филологического университета Бухарского университета (Узбекистан)
Сагдеев Роальд Зиннурович	профессор Мерилендского университета (США)
Сюняев Рашид Алиевич	директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)
Сюняев Шамиль Рашидович	профессор Гарвардского университета (США)
Хазипов Рустем Нариманович	профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)
Хайруллин Гриф Тимурзагитович	профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)
Юлай Шамильоглу	профессор Назарбаев университета (Казахстан)
Якыджы Али	заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)

Консультативный совет

Акчурин Р.С., руководитель отдела сердечно-сосудистой хирургии Института клинической кардиологии имени А.Л.Мясникова Российского кардиологического научно-производственного центра Российской академии наук (Россия)
Ахметшин Р.К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Володарская Э.Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гильмутдинов И.И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Миннуллин К.М., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Нигматуллин Р.И., научный руководитель Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р.К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р.З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сулейманов Д.Ш., действительный член Академии наук Республики Татарстан, генеральный директор Татарстанского республиканского молодежного общественного фонда «Сэлэт» (Россия)
Хайруллин Р.З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р.С., научный руководитель Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В.Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительный редактор:

Хабутдинова М.М., канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О.В., канд. филол. наук, **Алишина Х.Ч.,** д-р филол. наук, **Галиуллина Г.Р.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф.Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р.С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л.О.,** канд. филол. наук, **Тимерханов А.А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М.Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф.Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т.Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д.Ф.,** д-р филол. наук, **Закирзянов А.М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З.Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М.И.**, д-р филол. наук, **Яшина М.Е.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л.И., канд. филос. наук, **Гилязов И.А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д.М.**, д-р ист. наук, **Субич В.Г.,** канд. филол. наук, **Тагиров И.Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А.Ю.**, д-р ист. наук, **Хайрутдинов Р.Р.,** канд. ист. наук, **Хузин Ф.Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л.Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г.Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М.М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В.Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А.М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л.Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р.Р.**, канд. искусствоведения, **Шелестова О.В**., канд. филол. наук, **Явгильдина З.М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И.Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А.Х., канд. филол. наук, **Грольман М.Б.,** **Замалетдинова Г.Ф.,** канд. филол. наук, **Набиуллина Г.А.,** канд. филол. наук, **Кириллова З.Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р.Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р.В.,** д-р ист. наук, **Шакирзянов Р.А.,** канд. техн. наук, **Юсупова А.Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н.В., Гимадеев А.М., Наджип Наккаш, Салахов Р.Ф.

Адрес издателя:
420008, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18

Адрес редакции:
420021, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Татарстан, д. 2

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour
Подписной индекс: 66079

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в базу данных EBSCO Publishing Database.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-7-24

PRAGMATIC COMMUNICATION FUNCTIONS OF GREETINGS IN TATAR AND UZBEK LINGUOCULTURES

Firuza Ramzilovna Sibgaeva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
FiruzaRS@mail.ru.

Guli Ibragim kyzy Toirova,
Bukhara State University,
11 M. Ikbol Str., Bukhara, 200114, Uzbekistan,
tugulijon@mail.ru.

The issues of speech etiquette and specific speech expressions frequently become the focus of linguists' attention, as speech etiquette is an integral part of communicative culture. Studying this phenomenon aids in revealing the communication features characterizing representatives of different nationalities and enables us to understand their mindsets. Furthermore, speech etiquette should be addressed when discussing matters related to the establishment and adherence to linguistic norms.

This research focuses on the closely related Turkic languages – Tatar and Uzbek. Despite considerable similarities in vocabulary and grammar between these languages, differences exist in the usage of greeting expressions.

Linguistic research emphasizes the sociolinguistic and methodological approach to evaluating speech etiquette: it identifies key speech expressions, associated with typical communication situations, and reveals their equivalents in other languages. In both Tatar and Uzbek cultures, the fundamental rules of greeting are largely similar. In this case, interrogative phrases are actively employed. Upon meeting, individuals frequently inquire about each other's health and daily life, using the phrases *"Исәнлек, саулыкмы?" ("How is your health?"), "Исән-сау гына йөрисезме?" ("Are you alive and well?")* and the like. People greet one another in various forms and manners, wishing each other good morning, good day, success in work, health and well-being. Notably, in Tatar and Uzbek linguocultures, it is customary to inquire not only about the addressee's health but also about the health and well-being of their relatives and close ones, along with invitations to come and see them.

Key words: Tatar language, Uzbek language, greeting phrases, communicative situation, speech etiquette, culture of communication, linguoculturology

Overview

When we study our speech, we come across phrases and forms of etiquette that are often repeated in communicative situations: *"Исәнмесез!"* - *"Hello!"*; *"Хәлләрең(-гез) ничек?"* - *"How are you?"*; *"Исән-сау йөр"* - *"Take care"*; *"Әйт(егез) әле…"* - *"Please, tell me…"*; *"Эшләрең(-гез) уң булсын!"* - *"Best of luck with your future endeavors"*, etc. Everyday communication abounds in repetitions of the same phrases generating many stereotypes, which, in fact, make up speech etiquette. In commonly occurring situations, we tend to rely on established phrases rather than try to create new ones in the course of communication. There are common phrases for expressing greetings, goodbyes, congratulations, wishes, addresses, gratitudes, etc. The most recurring colloquial expressions are usually included in phrasebooks. Speech expressions vary from nation to nation, hence the difference in speech etiquette. It is necessary to study and reveal its features, because it contains complex social information mirrored in language. Characteristics of etiquette phrases include the selection of lexical units and grammatical constructions that correspond to the theme of communication, along with intonational embellishments and the use of non-verbal means. The significance of etiquette phrases and the tone of communication are often influenced not only by the specific words used in an address but also by their intonational embellishments, other linguistic means, communication contexts and interpersonal relationships of interlocutors [1, p. 320].

In Tatar culture, phrases that reflect sincere politeness, humility and decorum encompass greetings, farewells, expressions of gratitude, requests, pleas, advice, congratulations and apologies. These speech etiquette phrases hold a particularly important position in linguistic and cultural studies, especially in the context of teaching foreign languages and learning one's native language.

Communication begins with greetings and concludes with farewells. Thus, greetings and farewells represent significant components of discourse etiquette. Establishing a professional and sincere relationship with an interlocutor starts with a courteous greeting. The choice of greeting often determines the nature of the ensuing conversation. Additionally, it serves to capture the interlocutor's attention. When greeting, the speaker conveys their relationship with the other party—whether it be friendship, a formal relationship, mutual respect, deference, or other forms of interaction.

Literature Review and Methodology

The study of speech etiquette, its specific applications in pragmatic communication, ethical expressions, speech acts and related issues represents one of the pressing topics in linguistic research. In the field of Tatar linguistics, there are very few studies that specifically address the issues of speech etiquette. It is important to highlight research works that examine the culture of speech, correct usage of speech expressions and the application of etiquette forms in teaching Tatar as a foreign language. Notably, the comparative study of speech etiquette issues deepens our understanding and helps identify the mental and linguocultural characteristics unique to particular populations, as well as their universal aspects. When comparing the speech etiquette expressions of Turkic languages, one can reveal a specific national flavor that reflects the way a community thinks and perceives reality. Unfortunately, the usage features characteristic of etiquette expressions, especially when studied comparatively in two languages, have not been sufficiently explored within Tatar linguistics.

The relevance of the proposed scientific article is determined by the study of greetings and the specific features of their usage in both Tatar and Uzbek cultures. This relevance can be attributed to the expansion of intercultural relations, an increasing interest in the daily lives of different peoples, and a desire to understand these dynamics, particularly in connection with the active development of communicative, pragmatic and linguocultural studies.

The proposed article is practically oriented. During the research process, we used the method of analysis, observation, comparison and component analysis.

Discussion

In the field of ethics, two primary trends can be identified. The first pertains to an individual's behavior, attire and related aspects, while the second focuses on speech etiquette. During the communication process, as individuals engage with one another, specific relationships are established. These relationships are reflected in language evolving into a stable system of expressions (such as greetings, apologies, etc.). The collection of these stable relationships is referred to as speech etiquette [2, p. 189].

Etiquette constitutes a component of moral culture. It is associated with notions of civility, culture and politeness. Depending on the etiquette markers

an individual chooses, we assign them a certain moral value. These elements represent significant aspects that form the core component of etiquette [1, p. 321].

In contemporary linguistics, speech etiquette is defined as follows: "Speech etiquette is a system of stable formulas, established by society, for the purpose of initiating speech contact in a tone that corresponds to the social roles and statuses of the interlocutors, thereby facilitating their interpersonal relationships in a specific style, whether formal or informal" [3, p. 88].

When discussing speech etiquette, it is essential to recognize its nature as a speech act. A speech act is an action performed through speech. In every communicative situation, there are systematically organized communicational semantic groups of expressions related to speech etiquette. Based on the works of N. Formanovskaya, the following situational-thematic groups in communication are identified by the scholars F. Safiullina and K. Fathullova: "Addressing and capturing attention", "Greeting", "Making introductions", "Saying farewell", "Apologizing", "Expressing gratitude", "Congratulating", "Wishing well", "Expressing condolences", "Empathizing", "Inviting", "Proposing", "Making requests", "Offering advice", "Expressing consent", "Rejecting questions, requests, and similar inquiries", "Supporting", "Complementing", etc. [4, pp. 70–78]. Scientific-theoretical research indicates that there are numerous forms of verbalizing such etiquette units. All languages exhibit a rich variety of expressions related to inquiries about well-being, apologies and invitations.

Certainly, the issues of speech etiquette and specific speech expressions continually capture the attention of linguists, as speech etiquette is a component of linguistic culture and a part of communicative norms. Studying it aids in revealing the communication features of people representing a particular nation and makes it possible to understand their mindsets. Additionally, when addressing the issues, related to establishing and preserving linguistic norms, speech etiquette should be considered.

In the field of Russian linguistics, the study of speech etiquette, as both a linguistic and social phenomenon, has been conducted by such scholars as A. Akishina, S. Andreeva, S. Vinogradov, G. Grice, E. Zemskaya, M. Kobozeva, K. Smolka, S. Ter-Minasova and N. Formanovskaya, among others.

The works of these authors examine speech etiquette from sociolinguistic and methodological perspectives: they identify the main speech expressions associated with typical communicative situations and clarify their equivalents in other languages. N. Formanovskaya's contributions are particularly significant due to their comprehensive coverage of various problems related to the issues of speech etiquette.

In the works of N. Formanovskaya, significant attention is given to the identification of situational-thematic groups. In her study "Rechevoi etiket i kultura obshcheniya" ("Speech Etiquette and Communication Culture") the number of these groups is delineated as: 1) greeting; 2) addressing people and drawing their attention; 3) introducing people; 4) inviting people to visit; 5) making requests, proposals, giving advice; 6) responding to requests and invitations indicating consent or refusal; 7) agreeing and disagreeing with people's opinions [4, p. 92].

Emphasizing the critical importance of speech etiquette in interpersonal relationships, I. Formanovskaya states that "speech etiquette both reflects a specific portion of the information exchanged during communication and opens doors to interpersonal relationships. Consequently, she categorizes speech expressions subsuming them into three main groups: 1) speech forms that initiate communication (greetings, introductions, addressing people); 2) expressions used in the course of communication; and 3) speech units that conclude communication (farewells).

In Tatar linguistics, there are also several monographic works in this area. Notably, we should highlight A. Abdullin's dissertation titled "Khəzerge tatar ədəbi telendə səiləm ədəbe gyibarələre" ("Literary expressions of speech in the modern Tatar literary language") submitted for the degree of Candidate of Philology in 2006. In this work, the author, relying on the rich linguistic corpus, investigates expressions of apology, praise, greeting and well-wishing, elucidating their lexical-semantic, morphological, stylistic and syntactic characteristics, while demonstrating their multifunctionality [5, p. 200].

A. Abdullin categorizes Tatar ethical expressions subsuming them into the following situational-thematic groups: 1) Greetings (Isənme (sez)! Ni khəlləregez bar?); 2) Respectful addresses (khan, tutash, abystai, khəzrət); 3) Farewells (Sau bul(ygyz)! Isen bul(ygyz)! Khəerle yul!); 4) Expressions of gratitude (Rəkhim itegez! Kulyңnan kuan!);5) Requests (Zinhar əchen! Alla rizalygy

ɵchen!); 6) Expressions of readiness to fulfill a request (Bik teləp… Bik rəkhətlənep…); 7) Apologies (Gafu it(egez). Riza-bəkhil); 8) Congratulations (Kotly bulsyn! Mɵbarək bulsyn!); 9) Well-wishes (Ash(larygyz) təmle bulsyn! Avyzyңa bal da mai!); 10) Expressions of drawing attention (Gafu itegez, vakyt kүpme? Rəkhim itep, kertegez əle…); 11) Compliments (Bar ikən igelekle keshelər!); 12) Introductions (Tanysh bulygyz… Tanysh bulyik..); 13) Invitations (Rəkhim itsəgez ide); 14) Offers of hospitality (Ni barynnan җiteshep utyrygyz… Khəzinədə bary belən…); 15) Advice (Olyny oly, kechene keche itərgə kirək); 16) Agreement with what has been said (Nək үze); 17) Words of comfort (Borchylma, Kaigyrma…); 18) Words of sympathy (Ylgən artynnan үlep bulmyi…); 19) Words of joy (Sɵenche, sɵenche, atygyz kolynlagan) [5, p. 3].

It is essential to specifically highlight the contributions of G. Shaykhieva to the study of Tatar speech etiquette. In her scholarly works, she explores not only the general aspects of speech etiquette but also elaborates on forms of addressing and apologizing as well as the morphological and stylistic characteristics of etiquette words [1, p. 322].

In the field of Tatar linguistics, the fact that doctoral studies are conducted in this area indicates the importance of research in this direction. L. Khisamova's dissertation titled "Sopostavitel'noe issledovanie verbal'nykh i neverbal'nykh sredstv kommunikatsii tatarskogo i angliiskogo yazykov" ("Comparative study of verbal and non-verbal means of communication in the Tatar and English languages") (2009) is particularly noteworthy. For the first time in Tatar linguistics, this work has presented a comprehensive typological comparison and communicative-pragmatic analysis of verbal and non-verbal communication means in the Tatar and English language systems. The study focuses on situational-thematic groups related to greetings, introductions, farewells and well-wishes in Tatar and English discourse.

The issues of speech etiquette are also actively researched within Turkic language studies. Such scholars as F. Soltanov (1982), D. Sogdykbekova (1982), K. Gadzhieva (1988), E. Ishbiridin (1998), Z. Salakhova (2004) and A. Kuznetsov (2004) have focused on etiquette expressions in Turkic linguistics. In Uzbek linguistics, A. Muminova examines the problems of speech etiquette in the Uzbek language, elucidating the use of pronouns in singular and plural forms in communication situations involving wishes, parental interactions and relationships between spouses [6, p. 34]. She also highlights the peculiarities in the usage of the same etiquette expressions among different dialect representatives.

M. Mirtodzhiyev's works investigate speech etiquette, speech culture, communication secrets and the behavioral norms of the Uzbek people in the course of communication, as well as their national and spiritual characteristics [7, p. 69].

H. Khojieva studies the features of teaching speech etiquette formulas to Russian-speaking students. She views speech etiquette units as linguistic elements that denote cultural and lifestyle phenomena. Her research examines the most frequently used phrases in Uzbek speech etiquette and their equivalents in Russian. The findings suggest that by taking into account national-cultural characteristics, we clearer understand the features of Uzbek speech etiquette formulas and their Russian counterparts, thereby aiding Russian-speaking students in forming a comprehensive view of the national linguistic picture of Uzbek culture [8, p. 74].

Thus, it is encouraging to note the increasing number of research works on speech etiquette and its specific situational-thematic groups. However, this is merely the beginning of research efforts within the pragmatic linguistic domain. Investigations of speech etiquette expressions in relation to didactic aspects, linguistic richness and national-cultural characteristics can yield interesting results.

Individuals express greetings in various non-verbal forms. For instance, Tibetans take off their hats with their right hand when greeting and raise their left hand behind their ear while sticking out their tongue. Europeans typically lift their hats and nod slightly. In Japan, greetings are performed with a moderate bow at a slight angle. When encountering their professor in the morning, Japanese students greet him/her with a moderate bow. During daytime encounters, they nod lightly, to which the professor responds with a barely visible nod.

In Tatar culture, one would say *"Khush kildegez! Keregez! Tүrgə үtegez" ("Welcome! Come in! This way, please"),* while an Uzbek would respond with *"Əssəlaməgaləikem! Khush kildegez!"("Hello! Glad to see you!")* A notable distinction is that it is impermissible to stand at the door in Tatar culture; rather, one is invited to enter the honored space inside of the home. The etymology of the term "түр" (honored place) most probably is connected to this concept, as it signifies a place reserved for esteemed guests.

Each of us routinely employs phrases such as *"Saumy?", "Əssəlaməgaləikem!", "Səlam", "Ni*

khəllər?" ("How are you?", "Hello!", "Hi", "How are things?"), while making inquiries about health and well-being. The familiarity or unfamiliarity between interlocutors is of significant importance, as it influences the type of relationships established between the interlocutors: friendly, warm, intimate or cold, polite and formal. Such factors as age, social status, education level, etc., also play a critical role. An interlocutor selects specific verbal forms based on these preceding factors.

In Islam, according to the etiquette, the first person to initiate a greeting fulfills a Sunnah act, while the one responding fulfills an obligatory act. In this context, the Qur'an states: *"O believers! If you are offered a gift, respond to the giver with a gift equal to or greater than what you received! Indeed, Allah is All-Seeing of all things. (The gift that is obligatory for every believer is to greet and respond)"* [9]. Responding to a greeting is considered an obligatory act of kifayah. This type of obligation is so important that if a portion of the community fulfills it, the others are absolved from the responsibility of performing this act. However, if no one fulfills this obligation, the responsibility (sin) falls upon the entire community [10]. The Sunnah nature of greeting is also noted in Tatar proverbs. For instance, *Сәүдәдә дуслык юк, сәламдә бурычлык юк,* (*In trade, there is no friendship; in greeting, there is no debt*) [11].

In the 19th century, the scholar, educator and writer Kayum Nasıri made significant contributions to the development of pedagogical culture among the Tatar people. In his work "Kitab-ət-tərbiyə", he compiles one hundred thirteen pieces of advice on ethics and morality. In teachings 106–107, he writes about greetings: "*Сәлам бирсәң, ишеттереп бир, сәлам алсаң, ишеттереп ал. Ягъни сәламне ишеттереп бирмәсәң, гүяки син сәлам бирмәдең, әгәр ишеттереп алмасаң, шулай ук сәламне алмаган кебек буладыр. Әгәр бер кеше дә булмаган бер өйгә барып керсәң дә, сәлам бирү тиеш"* ("When you greet, do it audibly; when you receive a greeting, acknowledge it audibly. That is to say, if you do not greet audibly, it is as if you did not greet at all; similarly, if you do not acknowledge a greeting audibly, it is as if you did not receive it. Even if you enter a house where no one is present, you should still say a greeting") [12, p. 30].

The fundamental rules of greeting among Turkic peoples, including Uzbeks, are largely similar. People greet each other in various forms and through different methods, wishing each other good morning, good day, success in work, health and safety.

In Tatar culture, the main rules for greeting are as follows: a man should be first to greet a woman; a younger person should greet an elder; and an employee should greet their superior first. Men are advised to shake hands with one another, while handshaking for women depends on mutual consent. Offering your right hand when greeting is an ancient custom signifying that you are unarmed. Nowadays, shaking hands symbolizes goodwill and respect. When introducing a man to a woman, it is customary for the woman to extend her hand first. This rule also applies when interacting with elders. In many countries around the world, including Tatars, it has become customary to kiss only the hands of married women. Typically, younger individuals initiate greetings, while men greet women. If a man is significantly older, a woman greets first. When entering a room, regardless of whether the person is a man or a woman, they should greet everyone present first and bid farewell to those remaining last. When multiple people are in a room, greetings begin with the host and then extend to others.

In Uzbek culture, age-related expressions for greeting and bidding farewell play an important role. The Uzbek language has its own formulas for greeting that depend on: 1) the age of the addressee and speaker; 2) the links between the partners: a stranger, an acquaintance, a friend or a relative; 3) the social status of the partners; 4) the context of communication (informal or formal); 5) the gender of the addressee and speaker.

When greeting, people often employ non-verbal means. Tatars may nod slightly or wave their hands while greeting or inquiring about the interlocutor's well-being. It is considered inappropriate to close one's eyes during a greeting. A warm gaze while greeting someone is appropriate; however, an unfriendly or overly serious expression may cause discomfort or confusion for the interlocutor.

Similarly, Uzbeks use several non-verbal gestures related to greeting: a physical touch, handshakes or kissing hands. Typically, younger individuals greet older ones first, especially those who hold higher social status. Young people shake hands with elders, which symbolizes friendship and respect.

While greeting, the custom of smiling and shaking hands with both hands is popular. However, women are not allowed to shake hands, as this is prohibited from a religious standpoint. Typical-

ly, men greet each other by touching bodies, which conveys the meaning of "I respect you". Elderly grandparents greet their grandchildren by kissing them on the eyes, hands or forehead as a sign of affection [8, p. 56].

In the greeting process, there are non-verbal methods among Uzbeks, such as placing the right hand on the chest or placing both palms one on top of the other on one's chest as a neutral form of greeting. Additionally, Uzbek men use a greeting form of placing both hands on their abdomen and slightly bowing their heads when meeting an older and respected person, while standing at the wedding gate to greet guests or when sharing sorrow.

Another unique aspect of Uzbek greetings is the way a bride greets her father-in-law and mother-in-law, as well as relatives on her husband's side. The bride shows respect by bowing and lowering her head when greeting her in-laws. At that moment, they express their wishes saying: "*Baxitli bolingiz!"* ("*Be happy!"), "Uzak yashang!"* ("*Live long*!"), and "*Ul tup!"* ("*May you have a son*!") [8, p. 59].

Uzbeks have a strong respectful attitude towards elders. From a young age, children are taught to give way and to show respect towards their parents and older strangers. This attitude is also reflected in language. There is a specific phrase used to greet elders: "*Bardammisiz*?" ("*Are you okay*?")

In the Tatar language, greetings based on words *исән, сау, сәламәт, имин* (*alive, sound, healthy, safety*), are frequently observed. In the Tatar literary language, greeting phrases, constructed in the form of questions, based on words that express health, peace, and security, form a rich synonymic network:

Greetings based on the word "*Саумы*" *(How are you?):* The greeting derived from the word "*Сау*" incorporates the particle "*-мы*," resulting in active expressions of greeting formed by adding verbs to "sau".

Expressions of greeting based on the word "*Исән*": The phrase "*Исәнме(сез)*" *(Are you well?)* is also a rather ancient form. The particle "-*ме*" can be added to "*Исән*", and the second-person plural suffix can be attached. Additionally, the verbs *йөр-, яшә-, тор-* can be combined with "*Исән*".

Greetings with the paired word "*Исән-сау"*: The interrogative particle can be attached to each component of the paired word "*исән-сау*", as well as the particle "гына" (*Исән-сау гынамы?),* among others.

Expressions of greeting based on the paired word "*Таза-сау*": This word functions similarly to "*исән-сау*", in different variations used in greetings. The components of the paired word can interchange places: "*саулык-тазалык*".

Greetings based on the word "*Имин*": This word, borrowed from Arabic, conveys such meanings as "safe", "reliable" and "peaceful" [13, p. 159]. It enters inflections like "*исән*" and is used in greetings, although more passively. Examples include: ***Имин** генә яшисезме? **Иминлекме** сездә? (How are you? Are you safe?)*

Greetings with the word "*Сәламәт*": This word also facilitates greetings, with such variations as *Сәламәтлекме? Сәламәтләрме? (Are you well? Is your family healthy?).* Borrowed from Arabic, this term shares roots with "salam" and conveys the meanings "safety", "security" and "health" [13, p. 519].

The paired word "*Сау-сәламәт"*: Similar to "*исән-сау*", this term enters inflections and is used in greetings: "*Сау**мы**-сәламәт**ме***?"

Greetings with the phrase "*Ни хәл*" *("How are things?"):* The word "*Хәл*" has evolved from the Arabic term "hāl". In Arabic, this word signifies such meanings as "state", "strength" and "power" [13, p. 647]. The interrogative pronoun "*Ни"* serves as an example of a colloquial greeting in Tatar. In ancient language, this pronoun was used in this way: ***Нә халь,** нә хәбәрләр? Сәламәтлекмү?(How are things? Any news? Is everybody in good health?)* [14, p. 62].

Expressions using the interrogative pronoun "*Ничек*": There are phrases with this word to inquire about a person's life, work and mood: "***Ничек** соң **тормышың? Ничек кәефең?***" *("How is it going? Are you in a good mood?").*

The word "кәеф" in Arabic denotes such meanings as "the state of mind," "well-being," and "health" [13, p. 222]. Expressions of greeting that include this word are also frequently used. The forms of these expressions can vary similarly to those involving life and work nouns: ***Кәефләрең ничек?** (Are you in a good mood?)*

The word "хәл" can be used in a similar manner: it may be combined with inflections or plural suffixes: ***Хәлең ничек?** (How are you doing?)*

The phrase *"Хәл-әхвәл(ләр) ничек?"("How are things?")* consists of the words "хәл" and "әхвәл", where "әхвәл" represents the plural form of "хәл" [13, p. 750]. This paired term is used in greetings with the interrogative pronouns *"ничек"* and *"ничегрәк"*: *Хәл-әхвәлләр ничегрәк?* This

expression can substitute its components: *хәл-әхвәлләр ничек, ничек хәл-әхвәлләр?*

Greeting expressions can also be constructed based on interrogative sentences. In this case, both the greeting and the inquiry about one's state are performed simultaneously. Another key component includes narrative forms, which can be exemplified as follows: *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең + соң?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез + соң?, etc.

In recent years, the greeting *"Kak idut dela"* has become increasingly common. Here, the word "эш(ләр)" (work, business) is combined with various forms: *…-ең + барамы; …-ең + барамы + соң; …-егез / -ыгыз + барамы; …-егез / -ыгыз + барамы + соң; …-ләр / -лар + ничек + бара; …-ләр / -лар + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара + соң?*

In the Tatar language, passive forms of greeting can be used. For instance, the phrases "*хәлләр әйбәтме*" and "*хәлләр яхшымы*" ("do well").

Additionally, inquiries about one's health can be verbalized using the expressions *"Кәеф әйбәтме"* and *"тормышлар яхшымы" (Are you okay?").* The greeting with the word *"ару"* is more frequently found among the Kereşen Tatars.

As noted by R. Akhmatyanov, the word *ару* signifies the meanings "chistyi" and "zdorovyi", and it is also found in the Mari, Udmurt and Chuvash languages. Etymologically, it traces back to the ancient Turkic term "*арыг*", meaning "cleansed" [15, p. 20]. Consequently, it can be encountered among Muslim Tatars, albeit rarely.

Thus, in the Tatar literary language, greetings based on interrogative sentences constitute the majority of these expressions: *саумы, сау торасыңмы, исәнме, исән генә йөрисезме, исәнме-саумы, таза-сау гына йөрисеңме, иминаман торасызмы, сәламәтме, нихәлләрдә яшисез, эшләр ничек бара, кәефләр ничек, ничек торасыз, хәлләр әйбәтме, арумы, ару ятасызмсы,* etc.

There are cases when greeting expressions, based on interrogative sentences, fulfill a signaling function: *исәнмесез, нихәл, саумы,* etc. These expressions serve merely as indications of attention towards passers-by. Most retain an inquisitive modality and are used as a sign of interest in the interlocutor laying a greater emphasis on respectful engagement.

"Ассалому алайкум!" ("How do you do?") is a literary neutral greeting in Uzbek. In response to this phrase, *"Валайкум салом!"("Same to you!")* is used. Prior to the establishment of the Soviet power, the greeting expression exchanged by Uzbeks and Tatars was *"Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ"* and *"Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу баракотуҳ,"* with the forms of response being *"Валайкум ассалом!"* and *"Валайкумусссалом ва раҳматуллоҳу ва баракотуҳ!"* Currently, these expressions are actively used only by religious figures.

The greeting expression *"Ассалом" ("Hello!")* has several variants that are used with younger individuals or relatives: *"Салом!"* (among youth), *"Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ!"* (with elderly individuals), and *"Саломатмисизлар!"* (addressing multiple elderly individuals). The suffix *"сиз"* serves as an indicator of politeness and is used in all etiquette-related addresses directed at another person.

The choice of a greeting expression depends on whether the participants in the communication are familiar with each other. If they are not acquainted, the greeting primarily depends on the age of the addressee: with peers or older individuals, one would say *"Ассалому алайкум!"* (to a male) or *"Салометсизми!" ("Are you well?")*, while younger interlocutors would be greeted with *"Салометсинми!"* or simply *"Салом!"*

In instances where the participants are familiar, friends, acquaintances or relatives greet each other with *"Салом!" ("Сәлам!", "Исәнме!"), "Ҳелло!", "Привет!", "Салют!", "Қалай?", "Михдай!", "Гап йўқ"* and *"Ништяк."*

The use of greeting formulas is related to everyday or formal communication. Formal greetings, as a rule, serve as a ritual element of communication. Greeting forms such as *"Ассалом, ханымлар билан жаноблар!*" ("Hello, ladies and gentlemen!") are employed under formal communication conditions.

The choice of a greeting expression is dependent on the gender of the participants in the conversation: only men greet with *"Ассалому алайкум!"* and only men respond to this greeting with *"Валайкум ассалом!"* When greeting with *"Яхшимисиз?"* ("*Are you okay?"),* men shake each other's hands. Women, on the other hand, greet each other with "*Омонмисиз*?" (*"Are you feeling well?").*

When a man and a woman are at a distance from each other, they greet one another with *"Тинч*

ўтирибсизларми?"(Is your life healthy and prosperous?").

In Uzbek expressions, greetings also inquire about the health of the interlocutor. Phrases like *"Саломатмисизларми?"* (*"Are you (plural) healthy?"), "Саломатмисин?" ("Are you healthy"), "Яхшимисиз?"* and *"Сау-саломатсизми?" ("Are you safe? How are you doing?")* are based on the words that denote health, such as *салом* (*healthy, safe*) and *сау* (*healthy*). Simultaneously, in Uzbek linguistic culture, it is customary to inquire not only about the health of the addressee but also about the health of their relatives and loved ones. A pleasant response to such greetings includes phrases like *"Яхши" (Good), "Алҳамдуллуоҳ" (Praise be to Allah!), "Худога шукур!" (Thank God!), "Шукур" (Thank you), "Раҳмат" (Thank you), "Яхши" ("яхшы, рәхмәт"), and "Гап йўқ" ("No questions")* [16, p. 27].

The Uzbek language also includes greeting formulas *"Хайрли тонг!" ("Good morning!"), "Хайрли кун!" ("Good afternoon!"), "Хайрли кеч!" ("Good evening", and "Хайрли тун!" ("Good night").* Their use emphasizes a respectful attitude towards the addressee; such greetings can be heard among colleagues and are commonly used when interacting with superiors. Furthermore, employees also respond in kind.

Conclusion

In conclusion, the fundamental principles of greeting in the communication culture of the Tatar and Uzbek peoples are largely similar. Among greeting expressions, interrogative sentences occupy a significant place. When meeting, individuals inquire about each other's health and daily lives with such questions as "*Исәнлек, саулыкмы*?" (*"Is everything well?")* and "*Исән-сау гына йөрисезме*?" *("Are you doing well?").*

As a commonplace phenomenon in human life, people greet each other in various forms and through different methods, wishing one another a good morning, a good day, success at work, health and safety. In the Uzbek language, greetings also intertwine with inquiries about one's condition and health, as well as invitations to visit. Simultaneously, it is customary in Uzbek linguistic culture to inquire not only about the addressee's health but also about the health of their relatives and loved ones.

In the communication culture of the Tatar and Uzbek peoples, a diverse array of phrases, related to greeting and salutations, is used. Greeting expressions often include inquiries about health, calls to attention and invitations. The Tatar language features a rich synoptic array of phrases for asking about one's condition of health: *саумы* (how are you?), *исәнме* (are you well?), *исәнлек-саулыкмы* (is your health good?), *таза-саумы* (are you healthy?), *ни хәлләр* (what's the news?), *нихәл* (how's it going?), *кәефләр ничек* (how are your spirits?), among others.

Expressing good wishes while greeting is a cherished characteristic of interactions among the Tatar and Uzbek peoples. Reciprocal greeting phrases such as "*әссәламәгаләйкүм*" (*"peace be upon you")* and "*вәгаләйкемәссәлам*" (*"and upon you be peace")* have been integrated into the Tatar language over many years since the period when the Tatar people converted to Islam. In everyday interactions, when interlocutors are well acquainted, one may initiate conversation with "*Сәлам*" ("*Hello*").

The use of borrowed expressions from Russian or European languages such as *"Privet"* ("Hi") or *"Salut"* ("salute") is rarely observed. Greetings, expressing good wishes, may also be influenced by time intervals and the time of day.

Individuals who have not met for a long time might joyfully greet each other with the expressions like "*Сине күрергә шатмын*!" (*"I am glad to see you!"),* "*Менә нинди очрашу*" (*"What a meeting!"),* "*Нинди көтелмәгән хәл*!" *("What a surprise!"),* "*Менә шулай очрашу!*" *("What a meeting!"),* "*Мин кемне күрәм*!" *("If it isn't you!"),* "*Нинди язмышлар ташлады*?" ("What good wind brings you here?"), or "*Күрешмәгәнгә биш былтыр*!" *("It's been five years since I saw you last!").* There is also a tradition to greet people coming out of the bath house with "*Җиңел пар белән!" ("Enjoy your bath*!")

In the Uzbek language, greeting expressions are also widely used: *"Саломатмисизларми?"* (*"Are you healthy?"),* "*Саломатмисин*?" *("Are you well?"),* "*Яхшимисиз*?" *("How are you?"),* "*Сау-саломатсизми*?" *("How are you doing?"),* etc.

The expressions of good wishes that relate to time intervals and parts of the day are characteristic of the Kazakh language: *"Хайрли тонг!" ("Good morning!"), "Хайрли кун!" ("Good day!"), "Хайрли кеч!*" *("Good evening!"),* and "*Хайрли тун*!" *("Good night!")* are commonly used.

Research indicates that greetings often involve various non-verbal cues and gestures. When greeting, Tatars employ nodding, handshaking and embracing.

Semantically, greeting expressions convey meanings related to inquiries about health and the expression of good wishes. These meanings underpin the essence of greetings and salutations. Furthermore, greetings are associated with other speech acts such as addressing someone, introducing oneself, inquiring about health, inviting others for a visit and demonstrating hospitality.

In the Tatar and Uzbek linguocultural contexts, it is possible to delineate the communicative-pragmatic patterns of the greeting act: greeting + addressing; greeting + introduction; greeting + inquiring about health and well-being; greeting + invitation, demonstrating hospitality; salutation + offering; greeting + congratulations, wishes; greeting + requesting permission; greeting + asking questions; greeting + expressing gratitude; greeting + making a request; greeting + praying.

The comparative study of etiquette expressions among related peoples represents one of the leading trends in contemporary communicative linguistics. Such research aids in identifying the commonalities and differences in communication among these nations, uncovering the features involved in the formation of spoken language. This type of research is still in its nascent stage, and we anticipate that future studies will encompass materials from various languages.

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Shəikhieva, G. M. (2002). *Syz'yasalyshy həm søiləm ədəbe* [Word Formation and Speech Culture]. Problemy slovoobrazovaniya v tyurkskikh yazykakh. Pp. 319–323. Kazan, Fikir. (In Russian)

2. Safiullina, F. S., Fatkhullova, K. S. (1999). *Tatarskii rechevoi ehtiket* [Tatar Speech Etiquette]. Tatarskii yazyk: Intensivnyi kurs. 37 p. Kazan', Khəter. (In Russian, in Tatar)

3. *Lingvisticheskii ehntsiklopedicheskii slovar'* (1990) [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Gl. red. V. N. Yartsova. 413 p. Moscow, Sovetskaya ehntsiklopediya. (In Russian)

4. Formanovskaya, N. I. (1997). *Rechevoi ehtiket i kul'tura obshcheniya* [Speech Etiquette and Communication Culture]. 128 p. Moscow, Russkii yazyk. (In Russian)

5. Abdullin, A. A. (2006). *Ehticheskie vyrazheniya v sovremennom tatarskom literaturnom yazyke: dis. ... kand. filol. nauk* [Ethical Expressions in Modern Tatar Literary Language: Ph.D. Thesis]. Kazan, 200 p. (In Russian)

6. Muminova, A. A. (2015). *Uzbekskii rechevoi ehtiket: sen (ty), siz (vy, vy)* [Uzbek Speech Etiquette: Sen (You), Siz (You)]. Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. No. 3, pp. 34–40. (In Russian)

7. Mirtozhiev, M., Maҳmudov, N. (1992). *Til va madaniyat* [Language and Culture]. 128 p. Toshkent, Ўzbekiston. (In Uzbek)

8. Ҳozhieva, Ҳ. Ya. (2001). *Ўzbek tilida ҳurmat maidoni va uning lisonii-nutқii khususiyati: Filol. fan. nomz. ... diss.* [The Field of Respect in the Uzbek Language and Its Linguistic-Speech Characteristics: Ph.D. Thesis]. Samarkand, 168 p. (In Uzbek)

9. *"Nisa (Khatynnar)" syrəse, 86 nchy ayat'"* ["Women", Verse 86]. URL: http://dumrt.ru/articles/mm-islam/mm-islam_5141.html. (In Uzbek)

10. https://tt.wikipedia.org/wiki

11. https://abishevaalena.ru/?page_id=488

12. Nasyiri, K. (1992). *Kitab-ət-tərbiya* [A Book about Education]. 144 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

13. Məkhmүtov, M. I., Khəmzin, K. Z., Səifullin, G. Sh. (1993). *Garəpchə-tatarcha-ruscha alynmalar syzlege (tatar ədəbiyatynda kullanylgan garəp həm farsy syzləre) 2 t.* [Dictionary of Arabic-Tatar-Russian Borrowings. (Arabic and Persian Words Used in Tatar Literature)]. 786 p. Kazan, Iman. (In Tatar)

14. Bigiev, Z. (1991). *Zur gønahlar* [Great Sins]. 228 p. Kazan, Tat. kit. nəshr. (In Tatar)

15. Əkhmət'yanov, R. R. (2001). *Tatar teleneң kyskacha tarikhi-ehtimologik syzlege* [A Brief Historical-Etymological Dictionary of the Tatar Language]. 272 p. Kazan: Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

16. Toirova, G. I. (2009). *Nutқii muloқotning pragmatik taҳlilida sistema tushunchasi* [The Concept of System in the Pragmatic Analysis of Verbal Communication]. Filologiya masalalari. No. 1, pp. 26–31. Toshkent, ЎZDZHTI. (In Uzbek)

ТАТАРҺӘМ ҮЗБӘК ЛИНГВОМӘДӘНИЯТЕНДӘ СӘЛАМЛӘҮ ГЫЙБАРӘЛӘРЕНЕҢ КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Фирүзә Рәмзил кызы Сибгаева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
FiruzaRS@mail.ru

Гули Ибраһим кызы Тоирова,
Бохара дәүләт университеты,
Үзбәкстан, 200114, Бохара ш., М.Икбола ур., 11 нче йорт,
tugulijon@mail.ru

Әлеге фәнни мәкалә мәдәниятара коммуникация, коммуникатив лингвистика теорияләре юнәлешендә башкарылды. Тикшеренү объекты – татар һәм үзбәк телләрендә сәламләү гыйбарәләре, аларның прагмалингвистик үзенчәлекләре тикшеренү предметы булып тора.

Мәкаләдә татар һәм үзбәк телләрендәге сәламләү фрмаларының чагыштырма анализ нәтиҗәләре китерелә. Фәнни хезмәттә тел, сөйләм, коммуникатив аерымлыклар һәм охшашлыклар, милли аң үзенчәлекләре ачыкланды. Тәкъдим ителә торган мәкалә гамәли юнәлештә.

Тикшеренү барышында анализ, күзәтү, чагыштыру, компонентлы анализ методлары һәм алымнары кулланылды.

Төп төшенчәләр: татар теле, үзбәк теле, сәламләү гыйбарәләре, мәдәниятләр диалогы, аралашу мәдәнияте, лингвомәдәният

Кереш

Сөйләмебезгә игътибар итсәк, аралашу ситуацияләрендә еш кабатлана торган гыйбарәләр, этикет формалары белән очрашабыз: *«Исәнмесез!»; «Хәлләрең(-гез) ничек?»; «Исән-сау йөр»; «Әйт(егез) әле…»; «Эшләрең(-гез) уң булсын!»* һ.б. Көнкүрештә аралашу, бер үк фразаларның күп кабатлануы стереотиплар күплеген китереп чыгара. Нәкъ менә шулар сөйләм әдәбен тәшкил итә дә. Еш кабатлана торган ситуацияләрдә, аралашканда, өр-яңа фразалар төзеп тормыйбыз, әзер гыйбарәләрне файдаланабыз. Исәнләшү, саубуллашу, котлау, теләкләр, мөрәҗәгать, рәхмәт белдерү һ.б. төрле темаларга караган аралашу гыйбарәләре була. Аларның көндәлек кулланылышта иң еш очрый торганнары сөйләүлекләргә кертелә. Сөйләм гыйбарәләре төрле халыкта төрлечә. Һәр халыкның үзенчәлекле сөйләм әдәбе була. Аны өйрәнергә, үзенчәлекләрен ачарга кирәк, чөнки сөйләм әдәбендә телдә чагылыш тапкан катлаулы социаль мәгълүмат ята.

Этикет гыйбарәләре аралашу темасына туры килә торган лексик берәмлекләр һәм грамматик конструкцияләр сайлау, интонацион бизәлеш, вербаль булмаган чаралар белән ярашып кулланыла. Этикет гыйбарәләренең мәгънәсе һәм аралашу тоны күп вакытта мөрәҗәгать итүдә кулланылган сүзләргә генә түгел, ә аның интонацион бизәлешенә һәм башка тел чаралары, аралашу шартлары, әңгәмәдәшләрнең үзара мөнәсәбәтләре белән дә бәйле [1, б. 320].

Татар халкында ихлас итагатьлелекне, кече күңеллелекне, әдәплелекне чагылдырган сүзләргә сәлам бирү, саубуллашу, рәхмәт әйтү, үтенү, гозерләү, киңәш-табыш итү, котлау, гафу үтенү һ.б. сөйләм гыйбарәләре дә керә. Сөйләм әдәбе гыйбарәләре лингвомәдәнияттә, телне чит тел буларак өйрәткәндә дә, туган телне өйрәнгәндә дә, аеруча әһәмиятле урын алып тора.

Аралашу исәнләшүдән башлана, саубуллашу белән тәгәлләнә. Димәк, *исәнләшү һәм саубуллашу гыйбарәләре* – сөйләм әдәбенең әһәмиятле өлешләреннән берсе. Әңгәмәдәш белән эшлекле, ихлас мөнәсәбәт урнаштыру аның белән итагатьле исәнләшүдән башлана. Исәнләшү гыйбарәсен сайлау күп очракта әңгәмәнең нинди булачагын хәл итә. Шуның белән бергә ул әңгәмәдәшнең игътибарын үзенә җәлеп итү өчен дә кулланыла. Сөйләүче, исәнләшкәндә, аңа үзенең мөнәсәбәтен (дуслык, рәсми мөнәсәбәт, бер-береңне ихтирам итү, олылау һәм башка мөнәсәбәтләрне) белдерә.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Сөйләм әдәбе, аның аерым коммуникатив-прагматик кулланылышы, этик гыйбарәләр, сөйләм актлары һ.б. мәсьәләләр тел белемендә өйрәнергә кирәкле актуаль мәсьәләләрнең берсе. Татар тел гыйлемендә сөйләм әдәбе мәсьәләләрен махсус рәвештә өйрәнгән хезмәтләр бик аз. Бу юнәлештә дөнья күргән сөйләм мәдәнияте, сөйләм гыйбарәләрен гамәли яктан дөрес куллану, чит тел буларак, татар телен өйрәтүдә этикет формаларын куллануга мөнәсәбәтле фәнни хезмәтләрне билгеләп үтәргә кирәк. Шунысы әһәмиятле: сөйләм әдәбе мәсьәләләрен чагыштырма планда өйрәнү, тикшерүне тагын да тирәнәйтә, теге яки бу халыкка хас менталь, лингвомәдәни үзенчәлекләрне, уникалий һәм универсалийларны билгеләргә ярдәм итә. Төрки телләрнең сөйләм әдәбе гыйбарәләрен чагыштырып өйрәнгәндә, аралашу чараларына әлеге халыкның фикерләү, чынбарлыкны кабул итүен чагылдыра торган билгеле бер милли колорит өстәлүен ачыкларга мөмкин. Этикет гыйбарәләренең кулланылыш үзенчәлекләре, бигрәк тә бу мәсьәләне ике тел мисалында чагыштырып өйрәнү – кызганыч, татар тел гыйлемендә өйрәнелмәгән мәсьәлә.

Безнең тарафтан тәкъдим ителә торган фәнни мәкаләнең актуальлеген татар һәм үзбәк халкында сәламләү, аңа бәйле гыйбарәләрнең кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү мәсьәләсе билгели. Моның сәбәпләрен милләтара бәйләнешләрнең киңәюе, төрле халыкларның милли көнкүреше белән кызыксыну арту һәм моны аңларга омтылу, бигрәк тә коммуникатив, прагматик һәм лингвомәдәният фәненең актив үсеш алуы белән бәйләп аңлатырга мөмкин.

Тәкъдим ителә торган мәкалә гамәли юнәлештә. Тикшеренү барышында анализ, күзәтү, чагыштыру, компонентлы анализ методлары һәм алымнары кулланылды.

Фикер алышу

Этика фәнендә ике юнәлеш билгеләнә. Беренчесе – кешенең үз-үзен тотуы, киенүе һ.б., икенчесе – сөйләм әдәбе. Аралашу процессында, кешеләр белән бәйләнешкә кергәндә, билгеле бер мөнәсәбәтләр урнаша. Бу мөнәсәбәтләр телдә дә чагылыш таба һәм алар тотрыклы тәгъбирләр системасына әйләнеп киткән (танышу, гафу үтенү һ.б.). Шушы тотрыклы мөнәсәбәтләрнең җыелмасы сөйләм әдәбе дип атала [2, б. 189].

Этикет – әхлак культурасының бер өлеше. Ул зыялылык, мәдәниятле һәм әдәпле булу белән ассоциацияләнә. Кешенең нинди этикет билгеләрен сайлавына карап, без аңа әхлакый бәя бирәбез. Болар – этикетның төп эчтәлеген хасил итә торган әһәмиятле яклар [1, б. 321].

Хәзерге тел белемендә сөйләм әдәбенә түбәндәге билгеләмә бирелә: «Сөйләм әдәбе ул – аралашуны әңгәмәдәшләрнең иҗтимагый рольләренә, социаль статусларына туры китереп, аларның үзара мөнәсәбәтләренә бәйле сайланган тональлектә, билгеле бер стильдә, рәсми яки рәсми булмаган шартларда дәвам иттерү максаты белән сөйләм контакты урнаштыру өчен җәмгыять тарафыннан билгеләнгән тотрыклы формулалар системасы» [3, б. 88].

Сөйләм әдәбе турында сүз алып барганда, аның сөйләм акты булуын истә тотарга кирәк. Сөйләм акты – сөйләм ярдәмендә гамәл башкарылу. Аралашу ситуацияләренең һәркайсында сөйләм әдәбенә караган гыйбарәләрнең системалы оешкан коммуникатив-мәгънәви төркемнәре бар. Н.И. Формановская хезмәтләренә нигезләнеп, Ф.С. Сафиуллина, К.С. Фәтхуллова һ.б. галимнәр аралашуда түбәндәге ситуатив-тематик төркемнәрне аерып күрсәтәләр: «Мөрәҗәгать һәм игътибарны җәлеп итү», «Сәламләү», «Танышу», «Саубуллашу», «Гафу үтенү», «Рәхмәт белдерү», «Котлау», «Теләкләр», «Кайгы уртаклашу», «Кеше хәленә керү», «Чакыру», «Тәкъдимнәр», «Үтенеч белдерү», «Киңәш бирү», «Ризалык белдерү», «Сорау, үтенеч һәм башка шундыйларны кире кагу», «Хуплау», «Комплимент» һ.б. [4, б. 70–78]. Фәнни-теоретик тикшеренүләрдән күренгәнчә, андый төркемнәрнең, аларны белдерү формаларының шактый күп булуын күрергә була. Барлык телләр сөйләм әдәбе хәл-әхвәл сорашу, гафу үтенү, чакыру гыйбарәләренә бик бай.

Әлбәттә, сөйләм әдәбе мәсьәләләре, аерым сөйләм гыйбарәләре телчеләрнең игътибарын һәрдаим җәлеп итә, чөнки сөйләм әдәбе – лингвомәдәниятнең, сөйләм әдәбенең бер өлеше. Аны өйрәнү билгеле бер милләт вәкиле аралашуының үзенчәлекләрен ачарга, менталитетын аңларга ярдәм итә. Шуның белән бергә сөйләм әдәбе тел нормаларын урнаштыру, аларны саклау юнәлешендәге мәсьәләләрне яктыртканда да, телгә алынырга тиеш.

Рус теле гыйлемендә сөйләм әдәбен лингвистик һәм социаль күренеш буларак өйрәнүгә А.А. Акишина, С.В. Андреева, С.И. Виноградов, Г.П. Грайс, Е.А. Земская, М.А. Кобозева, К. Смолка, С.Г. Тер-Минасова, Н.И. Формановская һ.б. галимнәрнең хезмәтләре багышланган.

Алда аталган авторларның хезмәтләрендә сөйләм әдәбе социолингвистик һәм методологик яктан карала: типик аралашу ситуацияләре белән бәйле булган төп сөйләм гыйбарәләре билгеләнә һәм аларның башка телләрдәге эквивалентлары ачыклана. Сөйләм әдәбе мәсьәләләрен яктыртуда күп төрле проблемаларны колачлап алуы белән Н.И. Формановская хезмәтләре аеруча зур әһәмияткә ия.

Н.И. Формановская хезмәтләрендә ситуатив-тематик төркемнәрне билгеләүгә зур игътибар бирелә. «Речевой этикет и культура общения» хезмәтендә әлеге төркемнәрнең саны 15 итеп билгеләнә: 1) сәламләү; 2) мөрәҗәгать итү, игътибар җәлеп итү; 3) танышу; 4) чакыру; 5) үтенеч, киңәш, тәкъдим; 6) үтенечкә һәм чакыруга җавап итеп ризалык һәм кире кагу; 7) фикер белән ризалык һәм килешмәү [4, б. 92].

Сөйләм әдәбенең кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрдә гаять әһәмиятле булуын ассызыклап, Н.И. Формановская «сөйләм әдәбе аралашу вакытында без алмаша торган мәгълүматның махсус өлешен генә чагылдырып калмый, кешеләрнең бер-берсе белән мөнәсәбәтләренә “ишек ача”» дип билгели. Шуңа бәйле сөйләм гыйбарәләрен төп 3 төркемгә бүлә: 1) аралашуны башлап җибәрә торган сөйләм формалары (сәламләү, танышу, мөрәҗәгать итү); 2) аралашу дәвамында кулланыла торган гыйбарәләр; 3) аралашуны тәмамлый торган сөйләм берәмлекләре (хушлашу-саубуллашу).

Татар теле белемендә дә бу юнәлештә монографик хезмәтләр шактый. А.А. Абдуллинның «Хәзерге татар әдәби телендә сөйләм әдәбе гыйбарәләре» исемле филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсен алу өчен язылган диссертациясен (2006) билгеләп үтәргә кирәк. Бу хезмәттә автор, бай тел материалына таянып, гафу үтенү, кешене мактау, исәнләшү, яхшы теләк гыйбарәләрен тикшерә, аларның лексик-семантик, морфологик, стилистик, синтаксик үзенчәлекләрен ачыклый, күп кенә гыйбарәләрнең күп функцияле булуын исбатлый [5, б. 200].

А.А. Абдуллин татар телендәге этик гыйбарәләрне ситуатив-тематик төркемнәргә бүлә: 1) Сәламләү (Исәнме (сез)! Ни хәлләрегез бар?); 2) Ихтирамлы мөрәҗәгать (ханым, туташ, абыстай, хәзрәт); 3) Саубуллашу (Сау бул(ыгыз)! Исән бул(ыгыз)! Хәерле юл!); 4) Рәхмәт белдерү (Рәхим итегез! Кулыңнан куан!); 5) Үтенеч (Зинһар өчен! Алла ризалыгы өчен!); 6) Үтенечне үтәүгә әзерлек (Бик теләп… Бик рәхәтләнеп…); 7) Гафу үтенү (Гафу ит(егез). Риза-бәхил); 8) Котлау (Котлы булсын! Мөбарәк булсын!); 9) Теләк (Аш(лар)ыгыз тәмле булсын! Авызыңа бал да май!); 10) Игътибар җәлеп итү (Гафу итегез, вакыт күпме? Рәхим итеп, кертегез әле…); 11) Мактау (Бар икән игелекле кешеләр!); 12) Танышу (Таныш булыгыз… Таныш булыйк..); 13) Чакыру (Рәхим итсәгез иде); 14) Сыйлау (Ни барыннан җитешеп утырыгыз… Хәзинәдә бары белән…); 15) Киңәш бирү (Олыны олы, кечене кече итәргә кирәк); 16) Әйтелгәннәр белән килешү (Нәкъ үзе!); 17) Тынычландыру (Борчылма, Кайгырма…); 18) Кешенең кайгысын уртаклашу (Үлгән артыннан үлеп булмый…); 19) Шатлыклы хәбәр (Сөенче, сөенче, атыгыз колынлаган) [5, б. 3].

Татар сөйләм әдәбен өйрәнүдә Г.М. Шәйхиева эшчәнлеген аерым билгеләп үтәргә кирәк. Ул үзенең фәнни хезмәтләрендә сөйләм әдәбенең гомуми аспектларын өйрәнү белән беррәттән, эндәшү, гафу үтенү формаларын, этикет сүзләрнең морфологик һәм стилистик үзенчәлекләрен яктырта [1, б. 322].

Татар тел гыйлемендә бу өлкәгә караган кандидатлык диссертацияләре язылу да бу юнәлештә эзләнүләрнең җитди булуын күрсәтә. Л. А. Хисамованың «Сопоставительное исследование вербальных и невербальных средств коммуникации татарского и английского языков» (2009) диссертациясе аеруча игътибарга лаек. Хезмәттә татар тел гыйлемендә беренче тапкыр татар һәм инглиз теле системаларындагы вербаль һәм вербаль булмаган аралашу чараларына комплекслы типологик чагыштырма һәм коммуникатив-прагматик анализ ясала. Хезмәттә тикшерү объекты итеп татар һәм инглиз сөйләмендә сәламләү, танышу, саубуллашу һәм теләк ситуатив-тематик төркемнәре алына.

Сөйләм әдәбе мәсьәләләре төрки телләрдә дә актив рәвештә тикшерелә. Төрки тел белемендә Ф.Ф. Солтанов (1982), Д. Согдыкбекова (1982), К.Э. Гаджиева (1988), Э.Ф. Ишбирдин (1998), З.И. Сәләхова (2004),

А.В. Кузнецов (2004) һ.б. галимнәр этикет гыйбарәләренә игътибар итәләр.

Үзбәк тел гыйлемендә А.А. Муминова үзбәк теленең сөйләм әдәбе проблемаларын тикшерә һәм зат алмашлыгын берлек һәм күплек санда кулланып, теләкләр, ата-аналар һәм балалар, ир белән хатын арасындагы һ.б. аралашканда, сөйләм ситуацияләрендә аларны куллану үзенчәлекләрен ачыклый [6, б. 34]. Шулай ук, бер үк этикет гыйбарәләренең төрле диалект вәкилләрендә кулланылыш аерымлыкларын да күрсәтә.

М. Миртожиевның хезмәтләрендә сөйләм әдәбе, сөйләм культурасы, аралашу серләре, үзбәк халкының аралашу барышында үз-үзләрен тоту тәртибе, милли, рухи үзенчәлекләр өйрәнелә [7, б. 69].

Х.А. Хожиева рус телле укучыларны сөйләм әдәбе формулаларына өйрәтүнең үзенчәлекләрен өйрәнә. Сөйләм әдәбе берәмлекләрен мәдәният, яшәү рәвеше кебек күренешләрне билгеләүче тел берәмлекләре буларак карый. Үзбәк теленең сөйләм әдәбендә иң күп кулланыла торган гыйбарәләрне һәм аларның рус телендәге тәңгәллеген тикшерә. Тикшеренү нәтиҗәләре, милли-мәдәни үзенчәлекләрне исәпкә алып, үзбәк теленең сөйләм әдәбе формулаларының үзенчәлекләрен һәм аларның рус телендәге тәңгәллеген күрергә мөмкинлек бирә һәм рус телле укучыларда үзбәк халкы дөньясының милли тел картинасы турында тулы күзаллау формалаштыруга ярдәм итә, ди галимә [8, б. 74].

Шул рәвешле, сөйләм әдәбен һәм аның билгеле бер ситуатив-тематик төркемнәрен өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтләр булуы куанычлы, алар һәрдаим басылып тора. Шулай да бу әле прагмалингвистик юнәлештәге хезмәтләрнең, тикшеренүләрнең башлангычы гына. Сөйләм әдәбе гыйбарәләрен тәрбияви яктан, тел байлыгы, милли-мәдәни үзенчәлекләренә бәйләнештә өйрәнү кызыклы нәтиҗәләргә килергә ярдәм итә.

Кешеләр сәламне күптөрле формаларда бирә алалар. Мәсәлән, тибетлылар исәнләшкәндә, баш киемнәрен уң кул белән сала. Сул кулны колак артына күтәреп куя, өстәвенә телен дә чыгара. Европалылар, гадәттә, эшләпәсен күтәреп, җиңелчә баш ию белән чикләнә. Японнарда сәлам бирү башны уртача түбәнлектә һәм җиңелчә түбән иеп башкарыла. Иртә белән профессорын күргәч, япон студенты аңа уртача гына баш иеп сәлам бирә. Көндез очрашканда, җиңелчә генә баш ия. Профессор студентка сизелер-сизелмәс кенә баш кагып җавап бирә.

Татар *«Хуш килдегез! Керегез! Түргә үтегез!»* дисә, үзбәк «*Әссәламегаләйкүм! Хуш килдегез!»* дип әйтә. Үзенчәлек – татар телендә ишек төбендә торырга ярамый, өйнең түренә – мактаулы җиргә үтәргә тәкъдим ясала. *Түрә* дигән сүзнең этимологиясе дә *түр* сүзе белән бәйле булырга тиеш. Чөнки ул кадерле кунак һәм аның урыны һәрвакыт түрдә була.

Һәрберебез исәнлек-саулык сорашуда гамәлгә кергән *«Саумы?», «Әссәламегаләйкүм!», «Сәлам», «Ни хәлләр?»* кебек сүзләрне көн дә урынлы һәм белеп куллана. Әңгәмәдәш таныш булу-булмау бик әһәмиятле. Шуңа карап дусларча, җылы, интим мөнәсәбәтләр яисә салкын, әдәпле, рәсми мөнәсәбәтләр урнаша. Кешенең яше, иҗтимагый статусы, белем дәрәҗәсе һ.б. факторлар да гаять әһәмиятле. Әңгәмәдәш теге яки бу кешегә алдагы факторларга бәйле рәвештә теге яки бу форманы сайлый.

Динебездә исәнләшү тәртибе беренче булып сәламләгән кеше сөннәт гамәлен үтәсә, җавап кайтарганы өстендәге фарызны үтәгән була. Бу мәсьәләдә Коръәни-Кәримдә болай диелә: «*И мөэминнәр! Әгәр сезгә берәүдән бүләк бирелсә, бүләк бирүчегә үзегез алган бүләк хәтле яки артыграк итеп бирегез! Шиксез, Аллаһ һәрнәрсәне хисап кылучы. (Бүләкнең һәр мөэмин өчен мөмкин һәм лязем булганы сәлам бирү һәм кайтарудыр)»* [9]. Сәламгә җавап кайтару исә фарыз кифая гамәл санала. Бу фарызның шундый төре: аны җәмәгатьнең бер өлеше үтәсә, башкалар бу гамәлне эшләмәү җаваплылыгыннан котыла. Әгәр бу фарызны беркем дә үтәмәсә, аның җаваплылыгы (гөнаһы) бөтен җәмәгатькә төшә [10]. Исәнләшүнең сөннәт гамәл булуы татар мәкальләрендә дә искәртелә. Мәсәлән, *Сәүдәдә дуслык юк, сәламдә бурычлык юк* [11].

XIX гасырда татар халкының педагогик культурасын үстерүгә күп көч куйган галим, мәгърифәтче, педагог һәм язучы Каюм Насыйри үзенең «Китаб-әт-тәрбия» хезмәтендә әдәп-әхлак турында йөз унөч үгет-нәсихәт туплый. 106-107 нче тәрбияләрдә исәнләшү турында ул болай дип яза: «*Сәлам бирсәң, ишеттереп бир, сәлам алсаң, ишеттереп ал. Ягъни сәламне ишеттереп бирмәсәң, гүяки син сәлам бирмәдең, әгәр ишеттереп алмасаң, шулай ук сәламне алмаган кебек буладыр. Әгәр бер кеше дә булмаган бер өйгә барып керсәң дә, сәлам бирү тиеш»* [12, б. 30].

Төрки халыкларда, шул исәптән үзбәк халкында да, сәлам бирүнең төп кагыйдәләре, нигездә, охшаш. Кешеләр төрле формада, төрле ысуллар ярдәмендә исәнләшә, бер-берсенә хәерле иртә, хәерле көн, хезмәттә уңыш, саулык-сәламәтлек, иминлек тели.

Татар мәдәниятендә сәлам бирүнең төп кагыйдәләре шундый: ир кеше – хатын-кыз белән, яшьрәк кеше – өлкәннәр белән, хезмәткәр җитәкче белән беренче булып исәнләшергә тиеш. Ирләргә бер-берсе белән һәрвакыт кул биреп күрешергә киңәш ителә, ә хатын-кызга кул бирү ике якның да теләгенә бәйле. Исәнләшкәндә, уң кулыңны бирү – борынгы йола, аның мәгънәсе – кулыңда корал юк икәнне аңлату. Хәзерге вакытта кул биреп күрешү – яхшылык теләү, ихтирам итү билгесе. Ир кешене хатын-кыз белән таныштырганда, беренче булып хатын-кыз кул бирә. Бу кагыйдәне өлкән кешеләргә карата куллану да урынлы. Дөньяның күпчелек илендә, шул исәптән бездә дә, кияүдәге хатын-кызларның гына кулын үбү гадәткә кергән. Беренче булып яшьләр исәнләшә, ә ир-атлар хатын-кызларны сәламли. Әгәр ир-ат күпкә өлкәнрәк булса, хатын-кыз беренче булып сәламли. Бүлмәгә кергән кеше, ир-ат яки хатын-кыз булуга карамастан, кешеләр белән беренче исәнләшә, китүче – беренче булып калучылар белән саубуллаша. Бүлмәдә берничә кеше булганда, башта өй хуҗа белән, аннары башкалар белән исәнләшәләр.

Үзбәк мәдәниятендә дә кешенең яшенә бәйле исәнләшү, сабуллашу гыйбарәләре мөһим роль уйный. Үзбәк телендә дә сәламләү формулалары бар, аларны куллану түбәндәгеләргә бәйле: 1) адресат һәм сөйләшүче яшенә бәйле; 2) партнёрлар арасында дистанцияләр: чит, таныш, дус, туган; 3) партнёрларның социаль иерархиясе; 4) аралашу вәзгыяте (көнкүреш яки рәсми); 5) адресатның һәм сөйләшүченең җенесенә.

Исәнләшкәндә, кешеләр еш кына вербаль булмаган чаралар да куллана. Татарлар исәнләшү, хәл сорашу, сәламләү вакытында җиңелчә баш ия, кул селки. Сәламләү вакытында күзне йомарга ярамый. Исәнләшкәндә, кешене җылы караш белән сәламләү урынлы, усал яки артык җитди караш ташлаган очракта, әңгәмәдәшче уңайсыз хәлдә яки югалып калырга мөмкин һ.б.

Үзбәк халкында исәнләшүгә бәйле шулай ук берничә вербаль булмаган чара бар: гәүдәне гәүдәгә тидерү, кул биреп исәнләшү яисә кулдан үбү. Гадәттә, башта яшьрәк кешеләр олыларны, бигрәк тә, җәмгыятьтә югары урын алып торучы өлкәннәрне сәламлиләр. Яшьләр олы кешеләргә кул биреп исәнләшәләр, бу рәвешле исәнләшү дуслык, хөрмәт билгесе булып санала.

Очрашу вакытында, елмаеп, ике кул белән кул биреп күрешү гадәте популяр. Хатын-кызларга исә кулларын кысарга ярамый, бу дини яктан да тыелган. Гадәттә, ир-атлар, гәүдәне гәүдәгә тидереп исәнләшә. Бу «Мин сиңа хөрмәттәмен» дигән мәгънәне белдерә. Өлкән яшьтәге әби-бабайлар үзләренең оныклары белән, иркәләүнең бер билгесе буларак, күзләреннән, кулларыннан яки маңгайларыннан үбеп исәнләшәләр [8, б. 56].

Сәламләү процессы вакытында үзбәк халкында вербаль булмаган чаралардан, уң кулны күкрәккә яки ике учны бер-берсе өстенә күкрәккә куеп, нейтраль сәламләү формасы бар. Шулай ук, үзбәк ир-атлары ике кулны кендек өлешенә куеп, башны бераз ия төшеп, өлкән һәм хөрмәтле кеше белән очрашканда, кунакларны сәламләп, туй капкасы янында басып торганда, кайгы уртаклашканда, сәламләү формасын кулланалар.

Үзбәк халкына гына хас булган исәнләшүнең тагын бер үзенчәлеге – киленнең каената-каенанасына һәм ир ягындагы туганнарына сәлам бирүе. Килен кеше каената һәм каенанасына хөрмәт күрсәтеп, бөгелеп, башын аска иеп исәнләшә. Алар шул вакытта: *«Бахитли болиң!» («Бәхетле бул!»), «Узак яшәң!» («Озак яшә!»), «Ул ту!» («Ул тап!»)* дигән теләкләрен дә белдерәләр [8, б. 59].

Үзбәкләрдә өлкәннәргә карата ихтирамлы мөнәсәбәт көчле. Балаларны кечкенәдән юл бирергә, әти-әниләренә һәм өлкән яшьтәге чит кешеләргә карата хөрмәтле булырга өйрәтәләр. Мондый мөнәсәбәт телдә дә чагылыш тапкан. Өлкәннәрне сәламли торган *«Бардаммисиз?»* дигән аерым гыйбарә кулланалар.

Татар телендә *исән, сау, сәламәт, имин* сүзләренә нигезләнгән исәнләшү гыйбарәләре еш күзәтелә. Татар әдәби телендә саулык, сәламәтлек, тынычлык, иминлек мәгънәләрен белдергән сүзләр нигезендә ясалган сорау җөмләләр рәвешендә төзелгән исәнләшү гыйбарәләре бай синонимик ояны тәшкил итә.

Саумы сүзе нигезендә сәламләшү: *Сау* сүзенә *-мы* кисәкчәсе өстәлә, *Сау* сүзенә фигыльләр өстәлеп ясалган исәнләшү гыйбарәләре актив кулланыла.

Исән сүзе нигезендәге сәламләшү гыйбарәләре: *Исәнме(сез)* гыйбарәсе дә – шактый борынгы форма.

Исән сүзенә *-ме* кисәкчәсе өстәлергә, хәбәрлек кушымчасының II зат күплек саны, *Исән* сүзенә *йөр-, яшә-, тор-* фигыльләре ялганып ясала ала.

Исән-сау парлы сүзе белән сәламләшү: сорау кисәкчәсе *исән-сау* парлы сүзенең һәр компонентына ялгана ала, шулай ук гына кисәкчәсе (Исән-сау гынамы?) һ.б.

Таза-сау парлы сүзе нигезендә ясалган сәламләшү гыйбарәләре: бу сүз *исән-сау* сүзе кебек үк төрләнешләргә кереп, сәламләшүдә файдаланыла. Парлы сүзнең компонентлары урыннарын алыштыра ала: *саулык-тазалык*.

Имин сүзе нигезендә сәламләшү күзәтелә: гарәп теленнән кергән ул «куркынычсыз», «ышанычлы», «тыныч» мәгънәләрен белдерә [13, б. 159]. Бу сүз үзебезнең *исән* кебек үк төрләнешләргә кереп, сәламләшүдә файдаланыла, ләкин аңа караганда пассиврак кулланыла. ***Имин*** *генә яшисезме?* ***Иминлекме*** *сездә?*

Сәламәт сүзе ярдәмендә исәнләшү күзәтелә: Аның *Сәламәтлекме? Сәламәтләрме?* вариантлары да бар. Гарәп теленнән кергән бу сүз *сәлам* сүзе белән тамырдаш, аның кебек үк *«иминлек», «куркынычсызлык», «исәнлек, саулык»* мәгънәләрен белдерә [13, б. 519].

Сау-сәламәт парлы сүзе: Бу сүз *исән-сау* сүзе кебек үк төрләнешләргә кереп, сәламләшүдә файдаланыла: *Сау**мы**-сәламәт**ме**?*

Ни хәл гыйбарәсе белән исәнләшү: *Хәл* сүзе гарәп телендәге *халь* сүзеннән үзгәреп кергән. Бу сүз гарәп телендә «торыш», «көч», «куәт» мәгънәләрен аңлата [13, б. 647]. *Ни* сорау алмашлыгы белән татар телендә халыкчан сәламләшү гыйбарәсенең үрнәге. Борынгы телдә бу сорау алмашлыгы *нә* булып әйтелгән: ***Нә халь,*** *нә хәбәрләр? Сәламәтлекму?* [14, б. 62].

Ничек сорау алмашлыгы һәм *тормыш, эш, кәеф* сүзләреннән ясалган хәл сорау гыйбарәләре бар: ***Ничек*** *соң* ***тормышың? Ничек кәефең?***.

Кәеф сүзе гарәп телендә «күңел торышы», «күңел хушлыгы», «саулык, сәламәтлек» мәгънәләрен белдерә [13, б. 222]. Бу сүз катнашкан исәнләшү гыйбарәләре шулай ук еш күзәтелә. Бу гыйбарәләрнең формалары *ничек* алмашлыгының *тормыш, эш* исемнәре белән килгәне кебек үк була: ***Кәефләрең ничек****?*

Хәл сүзе белән килгән *ничек* алмашлыгы: *Хәл* сүзенә тартым яки күплек сан кушымчалары ялганган булырга мөмкин: ***Хәлең ничек****?*

Хәл-әхвәл(ләр) ничек?: Хәл сүзе белән *әхвәл* сүзе, ягъни *хәл* сүзенең күплеге [13, б. 750] парлы сүз тәшкил итеп, *ничек, ничегрәк* сорау алмашлыклары белән сәламләшү гыйбарәсе буларак кулланыла: ***Хәл-әхвәлләр ничегрәк****?* Бу гыйбарә дә компонентларын алыштыра ала: *хәл-әхвәлләр ничек, ничек хәл-әхвәлләр?*

Сәламләшү гыйбарәләре сорау җөмлә нигезендә дә ясала ала. Бу очракта сәламләшү дә, хәл сорау да берьюлы башкарыла. Аның тагын төп компоненты хикәя фигыль булган түбәндәге төрләре бар: *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең + соң?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез + соң? һ.б.

Соңгы елларда *Как идут дела* гыйбарәсен хәтерләткән сәламләшү еш кулланыла. Монда *эш(ләр)* сүзе (исеме) түбәндәге формалар белән кушыла: …-ең + барамы; …-ең + барамы + соң; …-егез / -ыгыз + барамы; …-егез / -ыгыз + барамы + соң; …-ләр / -лар + ничек + бара; …-ләр / -лар + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара + соң?

Татар телендә исәнләшүнең пассиврак формалары да кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, *хәлләр әйбәтме, хәлләр яхшымы* гыйбарәләре дә кулланыла.

Шулай ук *Кәеф әйбәтме, тормышлар яхшымы* тибындагы гыйбарәләр белән хәл сорашу да бар. *Арумы* сүзе белән исәнләшү күбрәк керәшен татарларында очрый.

Ару сүзе, Р. Әхмәтьянов әйткәнчә, «чистый», «здоровый» мәгънәләрен белдерә, ул мари, удмурт, чуваш телләрендә дә бар. Чыгышы ягыннан борынгы төрки *арыг* «чистартылган» дигән сүзгә барып тоташа [15, б. 20]. Шуңа күрә ул мөселман татарлары арасында да очрый, ләкин сирәк файдаланыла.

Шул рәвешчә, татар әдәби телендә исәнләшү гыйбарәләренең сорау җөмләләр нигезендә барлыкка килгәннәре күпчелекне тәшкил итә: *саумы, сау торасыңмы, исәнме, исән генә йөрисезме, исәнме-саумы, таза-сау*

гына йөрисеңме, имин-аман торасызмы, сәламәтме, ни хәлләрдә яшисез, эшләр ничек бара, кәефләр ничек, ничек торасыз, хәлләр әйбәтме, арумы, ару ятасызмы һ.б.

Сорау җөмләләргә нигезләнгән исәнләшү гыйбарәләренең ымлык функциясен үтәү очраклары күзәтелә: *исәнмесез, нихәл, саумы* һ.б. Ымлык функциясендәге бу гыйбарәләр узып баручыга игътибар күрсәтү билгесе булып кына йөриләр. Аларның күбесе сорау-кызыксыну модальлеген саклый һәм, әңгәмәдәш белән кызыксынуны, аңа зуррак игътибар күрсәтүне белдереп, якын итеп хөрмәт итү билгесе буларак әйтелә.

«Ассалому алайкум!» үзбәк телендә әдәби нейтраль исәнләшү гыйбарәсе булып тора. Бу гыйбарәгә җавап итеп *«Валайкум салом!»* гыйбарәсе кулланыла. Совет власте урнашканчы сәламләү гыйбарәсе үзбәкләрдә дә, татарларда да *«Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ», «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу баракотух»* булган һәм сәлам кайтару формасы *«Валайкум ассалом!», «Валайкумусссалом ва раҳматуллоҳу ва баракотуҳ!»* булган. Бүгенге көндә әлеге гыйбарәләрне дин әһелләре генә актив куллана.

«Ассалом» исәнләшү гыйбарәсенең кече яшьтәге яисә туганнарга карата кулланыла торган түбәндәге вариантлары бар: *«Салом!»* (яшьләр арасында), *«Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ!» (өлкән яшьтәге кешеләргә карата)* һәм *«Саломатмисизлар!»* (берничә өлкән яшьтәге кешегә карата). Әдәплелек тел күрсәткече булып «сиз» кушымчасы тора, һәм ул икенче затка карата барлык этикет мөрәҗәгатьләрдә дә кулланыла.

Сәламләү гыйбарәсен сайлау аралашуда катнашучыларның таныш яки таныш булмавына бәйле. Әгәр алар таныш түгел икән, сәламләү, нигездә, адресатның яшенә бәйле: яшьтәшкә яки өлкән яшьтәге кешеләргә *«Ассалому алайкум!»* (ир-атка), *«Салометсизми*!» сәламләү сүзләре белән мөрәҗәгать итәләр, ә кече яшьтәге әңгәмәдәшләргә *«Салометсинми!»* йә «*Салом*!» дип әйтәләр.

Әгәр дә аралашу очрагында катнашучылар таныш икән, дуслар танышлар, туганнар бер-берсен *«Салом!» («Сәлам»!, «Исәнме!»), «Ҳелло!». «Привет!», «Салют!», «Қалай?», «Михдай!», «Гап йўқ», «Ништяк»* дип сәламлиләр.

Сәламләү формулаларын куллану шулай ук көнкүреш яки рәсми аралашуга бәйле. Рәсми сәламләү, кагыйдә буларак, аралашуның ритуаль элементы булып тора. *«Ассалом, ханымлар билан жаноблар!» («Исәнмесез, ханымнар һәм әфәнделәр!»)* кебек сәламләү формалары рәсми аралашу шартларында кулланыла.

Сәламләү гыйбарәсен сайлау әңгәмәдә катнашучы кешеләрнең җенесенә дә бәйле: *«Ассалому алайкум!»* дип, ир-атлар гына сәламли, һәм ир-атлар гына бу сәламне кабул итеп, *«Валайкум ассалом!»* дип җавап кайтара. *«Яхшимисиз?» («Яхшымысыз?»)* дип сәламләгән вакытта ир-атлар бер-берләренең кулларын кыса. Хатын-кызлар исә бер-берсен *«Омонмисиз?»* дип сәламли.

Ир белән хатын бер-берсеннән еракта булса, бер-берсен *«Тинч ўтирибсизлари?»* дип сәламлиләр.

Үзбәк теле гыйбарәләрендә сәламләү әңгәмәдәшнең сәламәтлеге турында да сорау булып тора. *«Саломатмисизларми?» («Исәнмесез, сез сәламәтме?»), «Саломатмисин?» («Исәнме, син сәламәтме?»), «Яхшимисиз?» («Исәнмесез, ничек хәлләр?»), «Сау-саломатсизми?« «(Исән-саулармы, ничек яшисез?»)* сүзләренең нигезендә *салом (сәламәт, имин), сау (сәламәт)* кебек исәнлекне, сәламәтлекне белдергән сүзләр ята. Шул ук вакытта үзбәк лингвомәдәниятендә адресатның сәламәтлегеннән тыш, аның туганнары, якын кешеләренең сәламәтлеге турында да сорашу, белешү кабул ителә, шул ук вакытта мондый сәламгә ягымлы җавабы *«Яхши», «Алҳамдуллуоҳ», «Худога шукур!», «Шукур», «Раҳмат», «Яхши» («Яхшы, рәхмәт»), «Гап йўқ»* була [16, б. 27].

Үзбәк телендә шулай ук «*Хайрли тонг!» («Хәерле иртә!»), «Хайрли кун!» («Хәерле көн!»), «Хайрли кеч!» («Хәерле кич»), «Хайрли тун!» («Хәерле төн»)* кебек сәламләү формулалары да бар. Аларны куллану адресатка карата ихтирамлы мөнәсәбәтне ассызыклый, мондый сәламләү сүзләрен хезмәттәшләр арасында ишетергә мөмкин, җитәкче хезмәткәрләре белән әнә шулай исәнләшергә мөмкин, өстәвенә, хезмәткәрләр дә шулай җавап кайтаралар.

Нәтиҗә

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар һәм үзбәк халкының аралашу мәдәниятендә сәлам бирүнең төп кагыйдәләре, нигездә, охшаш. Сәламләү гыйбарәләре арасында зур урынны

сорау җөмләләр алып тора. Очрашкан вакытта кешенең сәламәтлеге, тормыш-көнкүреше турында сораулар бирелә: «Исәнлек, саулыкмы?», «Исән-сау гына йөрисезме?» һ.б.

Кеше тормышында гадәти күренеш буларак, кешеләр төрле формада, төрле ысуллар ярдәмендә исәнләшә, бер-берсенә хәерле иртә, хәерле көн, хезмәттә уңыш, саулык-сәламәтлек, иминлек телиләр. Үзбәк телендә дә исәнләшү, сәлам бирү шулай ук хәл, исәнлек-саулык сорашу, кунакка чакыру гыйбарәләре белән үрелеп бара. Шул ук вакытта үзбәк лингвомәдәниятендә дә адресатның сәламәтлегеннән тыш, аның туганнары, якын кешеләренең сәламәтлеге турында да сорашу, белешү кабул ителә.

Татар һәм үзбәк халкының аралашу мәдәниятендә исәнләшү, сәлам бирү сөйләм актына бәйле күп төрле гыйбарәләр кулланыла. Исәнләшү, сәлам бирү сөйләм берәмлекләре еш кына хәл, исәнлек-саулык сорашу, өндәү, кунакка чакыру гыйбарәләре белән үрелеп бара.

Татар телендә **хәл сорау гыйбарәләре** бай синонимик ояны тәшкил итә: *саумы, исәнме, исәнлек-саулыкмы, таза-саумы, ни хәлләр, ни хәл, кәефләр ничек* һ.б.

Яхшы теләк белдереп исәнләшү – татар һәм үзбәк халкының яраткан исәнләшү үзенчәлеге. Гарәп телендәге «*әссәламегаләйкүм*» белән «*вәгаләйкемәссәлам*» кебек үзара сәламләшү гыйбарәләре безнең татар теленә озак еллар аша, татар халкы мөселманлыкка күчкән чордан килә. Көнкүрештә, әңгәмәдәшләр бер-берсе белән яхшы таныш вакытта сүзне «*Сәлам*» дип башларга мөмкин.

«Привет», «салют» кебек рус-Европа алынмалары белән исәнләшү сирәк күзәтелә. Яхшы теләк белдереп сәламләү гыйбарәләре вакыт аралыгына, тәүлек вакытына да бәйле булырга мөмкин.

Озак очрашмый торган кешеләр бер-берсе белән шатланып, «*Сине күрергә шатмын!», «Менә нинди очрашу», «Нинди көтелмәгән хәл!», «Менә шулай очрашу!», «Мин кемне күрәм!», «Нинди язмышлар ташлады?», «Күрешмәгәнгә биш былтыр!»* дип тә исәнләшергә мөмкин. Мунчадан чыккан кешеләрне: *«Җиңел пар белән!»* дип сәламләү гадәте бар.

Үзбәк телендә дә исәнләшү, сәлам бирү сүзләре киң таралган: *«Саломатмисизлармиʼ?» («Исәнмесез, сез сәламәтме?»), «Саломатмисин?» («Исәнме, син сәламәтме?»), «Яхшимисиз?» («Исәнмесез, ничек хәлләр?»), «Сау-саломатсизми?» («Исән-саулармы, ничек яшисез?»)* һ.б.

Вакыт аралыгына, тәүлек вакытына бәйле яхшы теләк белдереп исәнләшү гыйбарәләре казах теленә дә хас: «*Хайрли тонг!» («Хәерле иртә!»), «Хайрли кун!» («Хәерле көн!»), «Хайрли кеч!» («Хәерле кич»), «Хайрли тун!» («Хәерле төн!»).*

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, исәнләшү төрле вербаль булмаган чаралар, хәрәкәтләр белән үрелеп бара. Исәнләшкәндә, татарлар баш ию, кул сузу, кул кысу кебек хәрәкәтләр куллана.

Исәнләшү гыйбарәләре семантик яктан хәл сорау һәм яхшы теләк белдерү мәгънәләрен белдерә. Бу мәгънәләр исәнләшү, сәламләшү гыйбарәләренең нигезендә ята. Моннан тыш, исәнләшү сөйләм акты мөрәҗәгать итү, танышу, исәнлек, саулык, хәл сорашу, чакыру, кунакчыллык күрсәтү кебек башка сөйләм актлары белән бәйләнә.

Татар һәм үзбәк лингвомәдәниятендә исәнләшү актының коммуникатив-прагматив калыпларын да билгеләргә мөмкин: исәнләшү + мөрәҗәгать итү; исәнләшү + танышу; исәнләшү + исәнлек-саулык, хәл-әхвәл сорашу; исәнләшү + чакыру, кунакчыллык күрсәтү; сәламләү + тәкъдим итү; исәнләшү + котлау, теләк; исәнләшү + рөхсәт сорау; исәнләшү + сорау бирү; исәнләшү + рәхмәт белдерү; исәнләшү + үтенеч; исәнләшү + дога кылу.

Кардәш халыкларның этикет гыйбарәләрен чагыштырып өйрәнү – бүгенге коммуникатив лингвистикада әйдәп баручы юнәлешләрнең берсе. Тикшеренүләр бу милләтләрнең аралашуындагы уртак һәм аермалы якларны билгеләргә, сөйләм теле формалашудагы үзенчәлекләрне табарга ярдәм итә. Бу төр эзләнүләр әле башланып кына килә, киләчәктә алар күп телләр материалында башкарылыр дип уйлыйбыз.

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. Шәйхиева Г.М. Сүзьясалышы һәм сөйләм әдәбе // Проблемы словообразования в тюркских языках. Казан: Фикер, 2002. Б. 319–323.

2. Сафиуллина Ф.С., Фатхуллова К.С. Татарский речевой этикет // Татарский язык: Интенсивный курс. Казань: Хәтер, 1999. 37 с.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцова. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 413.

4. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М.: Русский язык, 1997. 128 с.

5. Абдуллин А.А. Этические выражения в современном татарском литературном языке: дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2006. 200 с.

6. Муминова А. А. Узбекский речевой этикет: сен (ты), сиз (вы, вы) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2015. №3. С. 34–40.

7. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент: Ўзбекистон, 1992. 128 с.

8. Ҳожиева Ҳ.Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фан. номз. ... дисс. Самарқанд, 2001. 168 с.

9. «Ниса (Хатыннар)» сүрәсе, 86 нчы аять – http://dumrt.ru/articles/mm-islam/mm-islam_5141.html

10. https://tt.wikipedia.org/wiki

11. https://abishevaalena.ru/?page_id=488

12. Насыйри К. Китаб-әт-тәрбия. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. 144 б.

13. Мәхмүтов М.И., Хәмзин К.З., Сәйфуллин Г.Ш. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге (татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре) 2 т. Казан: Иман, 1993. 786 б.

14. Бигиев З. Зур гөнаһлар. Казан: Тат. кит. нәшр., 1991. 228 б.

15. Әхмәтьянов Р. Р. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 272 б.

16. Тоирова Г. И. Нутқий мулоқотнинг прагматик таҳлилида система тушунчаси // Филология масалалари. – Тошкент: ЎзДЖТИ, 2009. № 1. Б. 26–31.

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИВЕТСТВЕННЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В ТАТАРСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Фируза Рамзилевна Сибгаева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
FiruzaRS@mail.ru.

Гули Ибрагимовна Тоирова,
Бухарский государственный университет,
Узбекистан, 200114, г. Бухара, ул. М. Икбола, д. 11,
tugulijon@mail.ru.

Данная работа выполнена в русле теории коммуникативной лингвистики с учетом положений теории межкультурной коммуникации. Объектом данного исследования выступают речевые этикетные выражения приветствия на двух языках: татарском и узбекском. Предметом исследования являются прагмалингвистические особенности нормативной вежливости в указанных лингвокультурах. В статье представлены итоги сравнительно-сопоставительного анализа приветственных выражений в татарском и узбекском языках. В ходе исследования выявлены языковые, речевые, коммуникативные различия и сходства, особенности национального сознания, раскрыты особенности структуры этих языков. Статья имеет практическую направленность. В ходе исследования применялись методы и приемы наблюдения, сравнения, компонентного анализа.

Ключевые слова: татарский язык, узбекский язык, культура диалога, культура общения, лингвокультурология

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-25-40

LINGUISTIC RELATIONS BETWEEN THE TURKO-TATAR AND CHINESE PEOPLES

Alisa Faizovna Mukhametshina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alisafaizovna99@mail.ru.

Raushaniya Sagdatzyanovna Nurmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rsagadat@yandex.ru.

The ties between the Turkic-Tatar and Chinese peoples have a centuries-old history, beginning with ancient times when the Great Silk Road connected the West and the East, creating conditions for the exchange of goods, ideas and cultural values, and these relationships continue to this day.

The connections between the Turks and the Chinese are characterized both by unity and various contradictions. The historical, cultural, social and linguistic aspects of the interaction between these two ethnic groups constitute a multifaceted object of research. This research allows us to understand how these peoples have exchanged cultural values, traded and interacted over the centuries. Modern linguistic communications are studied in the context of globalization and migration processes. The role of information technology and social networks in the preservation and development of language contacts is becoming increasingly important today.

In the socio-economic aspect, the work studies the influence of language contacts on trade and economic relations. The knowledge of language and cultural characteristics can both contribute to and hinder the development of business relations and cooperation between the Turkic-Tatar and Chinese peoples.

Thus, the proposed article reflects part of the history of mutual enrichment and cultural exchange of linguistic communication between the Turkic-Tatar and Chinese peoples. A deep understanding of these processes and their study show that they are important not only for preserving our historical and cultural heritage, but also for the further development of cooperation and friendship between the peoples.

Key words: Turkic languages, Tatar language, Chinese language, history, linguistic connections, vocabulary

Introduction

The linguistic links between the Turkic-Tatar and Chinese peoples are an interesting and little-studied problem of historical linguistics. For centuries, the Turkic-Tatar and Chinese peoples communicated with each other through trade, cultural exchange and migration, which left a significant mark on their linguistic and written traditions. The purpose of this work is to study and analyse the linguistic traces of the relationships between the peoples, and to identify the interactions that contributed to the formation of modern language structures.

First of all, it is necessary to highlight the deep historical roots of the Turkic-Tatar people and the Chinese people, which go back to ancient times. The Turks, consisting of numerous peoples, have made a great contribution to the cultural and political development of Eurasia. As for the Chinese civilization, it is one of the most ancient, maintaining continuous cultural traditions in the world. Their interaction has left a deep mark on both cultures, including languages. The study of such connections can shed light on the processes that promote the formation of unique linguistic qualities in both languages.

The study examines various aspects of linguistic interactions: acquisition of vocabulary, formation of common vocabulary funds and other linguistic phenomena. Particular attention is paid to the historical chronology of these contacts from ancient times to the present day, and the geographical routes along which this cultural and linguistic exchange took place.

The origins of such linguistic contacts can be traced back to the Great Silk Road, which became

the main channel of interactions between different peoples of the world.

In addition, the study of ancient linguistic connections is of great importance for understanding modern linguistic phenomena. By analyzing historical interactions, one can better understand the origin of modern words and expressions, and trace their influences on language development.

Thus, this work is aimed at a comprehensive study and analysis of the linguistic connections of the Turkic-Tatar and Chinese peoples, which allows us both to delve deeper into the historical past and to provide an interpretation of many modern linguistic processes and phenomena.

Materials and methods of research

This work will focus on the linguistic contacts of the Turkic-Tatar and Chinese peoples, the historical periods of their contacts, and the features of the language change. Evidently, the number of works devoted to the analysis and comparison of these languages is small. In particular, one can find articles, describing the words that have penetrated into one language or another, but, unfortunately, there is no comprehensive research in this area. Thus, we used materials related to the above-mentioned topics, in particular those describing the structure of the Turkic-Tatar and Chinese languages. For example, it seems appropriate to mention the monograph “Tatars Living in China” by A. Yusupova, G. Nabiullina, G. Mugtasimova, E. Denmukhametova, K. Fatkhullova, F. Zavgarova, A. Battalova [28] and the work of Chinkhen Shyng Ma “现代汉语语法” (“Grammar of the Modern Chinese Language”) [1].

Our research work is devoted to the analysis of the similarities between the Turkic-Tatar and Chinese languages. In carrying out the work, we relied on such methods and techniques as observation, a comparative historical analysis, a typological study of language structures, which allowed us to identify both common features and unique aspects in the languages of these peoples.

Discussion

The Turks are one of the most ancient peoples of Eurasia, they were first mentioned in the 3rd century BC. They inhabited vast territories from Eastern Europe to Central Asia. Turkic tribes played an important role in the formation of such great empires as the Huns, the Turkic Khaganate, the Seljuk Dynasty and the Ottoman Empire [2, p. 36].

The Chinese are one of the oldest and largest ethnic groups in the world. They have lived in China since ancient times and have a rich history of dynasties, empires and cultural achievements. The Chinese language and script are considered to be among the oldest in the world.

According to the geneological classification, Turkic languages belong to the Altaic language family [3, p. 224]. And the Chinese language with all its dialects is included in the Chinese group of the Sino-Tibetan language family [3, p. 229]. It is noteworthy that in a number of works, the Japanese and Korean languages, considered to be descendants of the Chinese language, are included in the Altaic language family [3, p. 224]. Consequently, Chinese and Turkic languages are not related; in the genetic pool, these two languages have nothing in common. If we consider Sinicisms in Turkic languages in lexical terms, they constitute a contact pool.

A borrowed word is a word that has penetrated from one language into another as a result of socio-political and cultural interactions between peoples. Borrowed words exist in all languages, and the ways in which they penetrate a language may be different [4, p. 96]. It is known that Arabic-Persian and Russian-European borrowings predominate in Turkic languages. In addition to them, there are Indian and Chinese words *(alma (apple), zhiz (brass), tenre (God), san (number), enzhe (pearl), tuben (low/short), Khan, chei (tea), diyu (devil)).* The researchers, working in the field of linguistics, define them not as separate languages, but as those that became part of Turkic languages during the period of their isolation [5, p. 254]. These borrowings coexisted for centuries and penetrated the language as a result of trade or close communication.

The scholars, conducting research in this area (V. Radlov, S. Malov, N. Baskakov, A. Dybo), emphasize that Chinese borrowings in Turkic languages have not been sufficiently studied yet. It should be noted that in the People’s Republic of China (PRC), there are works devoted to Chinese borrowings from the Uyghur language [6, 7, 8].

The borrowed word is subject to the grammatical and phonetic laws of the language, for example, 茶 – *chá – чәй (chei),* 珍珠 – *zhēnzhū – энҗе (enzhe).*

The words, borrowed from written sources, are generally preserved unchanged. The words that have entered another language may undergo various changes; for instance, their meanings can either narrow or, conversely, expand. The meaning

of a borrowed word that has penetrated as the name of a concept does not change, but the meaning of a word accepted as a synonym changes.

It is believed that most Sinicisms penetrated into Turkic languages through Russian and European languages. However, such reasoning may be erroneous, since these types of borrowings from ancient times directly entered the ancient Turkic language.

As already noted, a certain group of Chinese borrowings was actively used at the end of the 20th - beginning of the 21st centuries. First, they penetrated into European languages, then through Russian into Tatar. Despite the fact that in the Russian language they are quite well mastered and phonetically adapted and they are part of the lexical composition of the Turkic languages, these words differ in sound and lexical features. In science, they are considered to be neologisms.

Neologisms are units of passive vocabulary, their meanings or the words themselves were considered to be new in a certain period. The novelty and passivity of words are determined by a certain historical period; if the concept, denoted by the word, does not lose its relevance and does not disappear from the language, this word later penetrates into active vocabulary and becomes a commonly used lexical unit. There are four types of neologisms:

1) *lexical* – borrowings from other languages;

2) *lexical-semantic* – words formed by adding a new meaning to already existing words in the language;

3) *lexical-grammatical* – a word formed using the language's own morphological means;

4) *occasionalisms* – words used for stylistic purposes by writers, publicists and public figures.

Sinicisms that are frequently encountered in the language belong to the first and second types. The second type should be considered in more detail. For example, 馒头 (mántou) is the word "mantyi" (manti (food)). 馒头 (mántou) is a kind of a flatbread in Chinese cuisine that is steamed with the addition of something to the yeast dough [9, p. 122]. Nowadays, this dish is also called 包子 (bāozi) in Chinese. Manti came into use during a certain period under its name and method of preparation. There are several varieties of it among the Turkic peoples (the most common are among the Tatars, Uzbeks and Uyghurs). They are similar to each other, but have significant differences in filling. For example, Tatars put meat (minced meat), potatoes and onions in manti; Uzbeks put zucchini instead of potatoes and often add clabber (sour milk) instead of onions; Uyghurs have four types of manti: 1) equal proportions of courgetti and lamb, 2) with the addition of dzhusai (a type of onion – fragrant-flowered garlic or Chinese chives), 3) fried until yellowish, 4) consisting only of dzhusai. At present the word "manti" is not considered to be a neologism any more, but in a certain period it was a new word.

If we consider Sinicisms from the point of view of their appropriation and non-appropriation, they belong to the group of exoticisms of the non-appropriated vocabulary.

Exoticisms are the names of household items, clothes, customs of a nation and people. They are used mainly as borrowings, and their equivalents cannot be found in the recipient language. Indeed, Chinese borrowings are exoticisms that have come into use in recent years. This is because these words are used only in Chinese culture and in many cases, they identify the names of objects. For example, the words *erhu, feng shui, dao*, etc.

Chinese borrowings began to penetrate into Turkic languages during the ancient Turkic period. They can be divided into five thematic groups:

1) titles, ranks of representatives of various professions, degrees:

bek~beg – bek, master, lord;

tarxan – tax exempt status;

tegin – khan's son;

xan – khan;

2) names of phenomena that personify spiritual and cultural values:

bitik~bičik – book;

burqan~burxan – Buddha;

čyn~čin – the truth;

küg~küj – melody, song;

3) names of various substances:

altyn~altun – gold;

čaj – tea;

čojun – cast iron;

suy~suw – water;

4) names of objects related to various spheres of everyday life:

čan – glass;

iš~is – work;

paj – part, piece;

qap – sack;

taŋ – dawn;

5) words denoting a feature and action:

quw – dry;

tyŋ – snuggle up;

tyŋla – listen [6, pp. 347–348].

Chronologically, these finds belong to both the ancient and later periods. However, very ancient borrowings, due to their linguistic location and active use, are not currently accepted as borrowings. The following words can be cited as examples: *iš~is – work, qap – sack, quw – dry, suy~suw – water, taŋ – dawn, teŋ – smooth, tyŋla – to listen, etc.*

Turkic languages, including Tatar, due to historical reasons and the geographical location of the indigenous population, undergo various changes under the influence of the Russian and European languages, constantly being replenished with borrowings from these languages. Therefore, it seems appropriate to consider the Sinicisms that have penetrated into Turkic languages from Russian and European languages.

In the work of Max Vasmer "Etymological Dictionary of the Russian Language" (1938–1950), it is stated that eight words entered the Russian language from Chinese [10, p. 239]. As a result of the development of political, economic and cultural relations in the 20th century, the number of borrowings of this type has significantly increased at present. New words are still transferred from the Chinese language through the English-Russian language to Turkic languages.

In the monograph "Tatars Living in China" (2014), A. Yusupova, G. Nabiullina, G. Magtasimova, E. Denmukhametova, K. Fatkhullova, F. Zavgarova, A. Battalova write the following about Chinese borrowings in the language of Chinese Tatars: "Chinese borrowings, like other borrowings, mainly relate to nouns and adjectives. However, among them there are also those that relate to verb groups of words. They are formed as compound verbs using the Chinese unit and the Tatar auxiliary word *kylu,* and they are actively used in speech. For example, *шы щан кылу (shy shan kylu) – to take a video; да йын кылу (da iyn kylu) – to make a copy; фу йын кылу (fu iyn kylu)– to make a copy; җҫау шан кылу (zhau shan kylu) – to take a photo; шуака кылу (shuaka kylu) – to give a card; кайҗи кылу (kaizhi kylu) – to turn a computer on, etc.*" [11, pp. 192–193]. Consequently, among Turkic languages, Chinese words can be traced in the Uyghur language as well as in the speech of the Tatars, Kazakhs and Kyrgyz living in China.

In his work "Chinese Elements in the Uyghur Language" (1951), V. Novgorodsky identified Sinicisms in the following thematic subgroups (Fig. 1) [7, p. 83]:

Figure 1.

Тематика	Examples
Government agencies, social and political activities, military realities	中共– chdzhungun – Chinese Communist Party, 汉族 – khantszu – Chinese nation, 华侨 – khuatsyao – Chinese immigrant, 大学– dasyue – university, 京剧 – tszintszyui – theatre, 团长 – tuanchdzhan – Colonel, 班长 – banchdzhan – squad leader
Names of food and drinks	豆腐– doufu – bean cheese, 筷子- kuaitszy – sticks, 饺子 – tszyaotszi – dumpling
Name of clothes	旗袍– tsipao – women's dress with a raised collar
Names of objects	桌子- chdzhotszy – a table, 菜园子– tsaiyuantszy –garden, 板凳– banden – plank, 铡刀 – chdzhadao – a large knife

The above words are also considered in connection with the vocabulary of the peoples living in the PRC.

Lexical units that penetrated into the Tatar language from Chinese through English and Russian can be seen in the table below (Fig. 2) [7, p. 132]:

Figure 2.

№	Word	Chinese writing	Chinese pronun-ciation	Explanation, translation
1.	baikhovyi (bortekle chei)	百花	bǎihuā	type of tea
2.	dao	道	dào	path, rule, religious movement
3.	dzhenshen	人参	rénshēn	ginseng, medicinal herb
4.	in-yan	阴阳	yīnyáng	yin yang, clouds-sun
5.	kung-fu	功夫	gōngfū	work, mentoring, type of martial art
6.	mantyi / manty	馒头	mántou	Chinese flatbread
7.	taifun	台风	táifēng	typhoon, name of cyclone

8.	ulun	乌龙	wū lóng	type of tea
9.	chei	茶	chá	tea, beverage
10.	dzhemchug / enzhe	珍珠	zhēnzhū	pearl

As the study shows, the languages and cultures of the Chinese and Turkic peoples have much in common. This fact is evidenced by the names of dishes and food traditions of these peoples. First, it is necessary to determine their attitude to food. Among the Turkic peoples, the question about food in everyday communication sounds quite natural when relatives inquire about each other's affairs. This is especially true for communication between adult and younger generations. Grandparents and parents always ask their children about it. And in Chinese, the phrase *"How are you?"* literally translates as *"Have you eaten yet?"* (*"你吃饭了吗?" (pinyin – nī chīfàn le ma?).*

Secondly, if you pay attention to the names of the dishes, you will notice that these nations often have dishes with similar names, similar appearance and taste. For example, **manti**, known in Tajikistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Bashkortostan, Tatarstan are the same as the Chinese 馒头 (*pinyin – mán tou*). In this case, we are talking not only about the similar name, but even about the taste and method of cooking. If we consider the hieroglyph 馒头, it means "full head", that is, "a dish in the shape of a head, filled with various fillings" [14, p. 21]. Among the Turkic and Chinese peoples, they are prepared in the same form, in the same way, that is, steamed, but the filling of these dishes is slightly different. While the Turks usually put meat, onions and potatoes, the Chinese often serve sweet (peach, sakura, rose jam, etc.) and salty (mushrooms, dofu, cabbage) fillings. Meat and potatoes are not found in this dish at all. There are many other products that are similar in appearance, name or filling.

Chek-Chek (Russian – Chak-chak) of the Tatar people is one of the dishes similar in form and consumption. This dish, which is especially popular with the Tatars and Bashkirs, is fried in a large amount of oil, and after cooling, is mixed with honey. The Tatars explain the name of this dish in three ways. Firstly, it has the shape of "chyk" ("dew"), so in the Tatar language, by analogy with the word "chyk", it is called "chak-chak". Secondly, it is called so because of the sound made by the oil when the dough is heated. The third explanation is that the component "chak" was used as a synonym for the word "kechkene" ("small"). This name was given because chak-chak consists of small pieces of dough. R. Akhmetyanov, the author of the "Etymological Dictionary of the Tatar Language," gives the following origin of this word: *chekchek, chekcheki, chekcheki, chep chegi*, etc. > in the Bashkir language, *seksek, seksegei* is "baked goods made from small round or pillow-shaped pieces of dough poured with honey, chak-chak" > in the Mari language, *chakchak* id. < Persian chakchaki "drop-shaped dish" ← chakechak "drop-drop", chake "drop". Also in Uzbek, we have chakchak "motley nut" and chekchek "layered cake". Varieties of delicacies in the Tatar language often come from Persian-Tajik circles; it is natural that chakchak is "pistachio made from dough" (Compare: Bawyrsak, Boirek)" [12, p. 269].

In Chinese, a similar dish is called 油条 (*pinyin – yóu tiáo).* According to the hieroglyphs, it means "a long object fried in oil". In China, it is also yellow. Of course, honey is not used here, and the pieces of dough are not held together. In most cases, the dough is sweetened with various flavours or spices, but there are also salty variations. Both the Turks and the Chinese consider this dish a dessert [15, pp. 91–92].

There are other products that are similar in appearance and filling. For example, **dolma**. The name of this dish in many Turkic languages is translated as "filling, something stuffed" (the Azerbaijani, Turkish, Turkmen, Uzbek languages). We will not be mistaken if we say that dolma, popular with the Turkic peoples, is also found among the Chinese. The Turks prepare this dish by rolling rice with minced meat in grape leaves. Various spices and nuts are also used. In China, it is called 春卷 (pinyin - chūn juǎn). If we consider the hieroglyphs separately, the first part means "spring", "vernal", and the second part – "turn", "fold" [19, p. 4]. The Chinese have a national spring holiday, during which certain dishes are prepared, one of which is 春卷. It is often cooked on this holiday, but on ordinary days it can often be found in street cafes. Rice paper is filled with rice or noodles, chicken, beans and various spices [17, p. 123].

This list should also include the famous national dish of the Uzbek people, **pylaw** (pilaf). In M. Vasmer's etymological dictionary, the name of the dish is translated from Turkish as "hard-boiled rice porridge" [10, p. 698]. Uzbeks prepare pilaf using rice, meat, carrots, onions and various spices.

Berries are often added. The Chinese call this dish 炒饭 (pinyin - chǎofàn). If you look at the hieroglyphs in parts, you get fried (炒) rice (饭). Unlike pilaf, berries, carrots, onions and spices are not added to 炒饭. In addition to rice, the Chinese add eggs, lots of shrimp or pork to this dish. The appearance, process and method of cooking this dish are quite similar, and the tastes are not very different [18, p. 287].

This list also includes **lagman**. Lagman, considered a national dish of the peoples of Central Asia today, has its roots in the history of the Uyghur people. It penetrated into the culture of the Chinese and Uzbeks from the Uyghurs. In China, this dish has two names - 拉面（pinyin -lāmiàn), 拉面条 (pinyin -lāmiàn tiáo), but they mean the same thing, "long noodles" [16, p. 173]. It is believed that the Uzbeks got its name from the Uyghur language. It is also translated as "stretched dough," "long dough." These products are very similar in appearance. The difference is that the Uzbeks, in addition to noodles, have meat, finely chopped vegetables, and the Chinese have coarsely chopped vegetables, fish, pork and eggs [20, pp. 241–243].

Thus, studying the similarities in the food traditions of the Chinese and Turkic peoples allows us to see how history and geography have influenced the formation of preferences in this area. Despite the differences in the ingredients used and cooking methods, the food of the two groups of peoples has much in common. This can be explained by the influence of historical exchanges and mutual cultural ties between these peoples over the centuries. Understanding these similarities allows us both to expand our knowledge of the culinary world, and to respect the cultural differences and traditions of other peoples.

Based on the above data, the Sinicisms of the Turkic languages can be classified in the following way:

- ✓ designation of concepts related to Chinese art and religion in the native language: Dao, Buddha, kung fu, wushu;
- ✓ Chinese national dishes: manti, tea, oolong, wok;
- ✓ names of medicinal plants: ginseng;
- ✓ names of clothing: hanfu, cheongsam;
- ✓ basic linguistic concepts: hanzi, Hangang, pinyin, putonghua, etc.

Based on historical data, four periods of Sinicisms' penetration into Turkic languages can be distinguished:

Period I – the period until the end of the 6th century AD – *tynla/tynlarga (listen) (听–tīng), su (water) (水–shuǐ), chei (tea) (茶– chá)*, etc. These words entered the vocabulary of Turkic languages after undergoing certain phonetic changes.

Period II – from the 7th century to the early 19th century – *manti (馒头 – mántou), ginseng (人参 – rénshēn)*, etc. These words became widespread due to trade relations and exchange of new cultural values.

Period III – from the 19th century to the first half of 20th century – *typhoon (台风– táifēng), erhu (二胡– èrhú), Dao (道– dào)*, etc. These words are associated with the beginning of the globalization process.

Period IV – from the end of the 20th to the beginning of the 21st centuries - *wok, feng shui, hanzi, putonghua, wushu,* etc. These are the borrowings that entered our language through other languages in connection with the development of scientific and economic ties.

The study of Chinese-Turkic lexical parallels allows us to see how the close ties between these languages influence their lexicon. An important result of the study is the identification of common roots and similarities in word formation in Chinese and in Turkic languages, which reveal the most ancient interactions between the two peoples. Lexical parallels both reflect the phenomena of word change of these peoples' lexicon and highlight centuries-old cultural, trade and political ties between the Chinese and Turkic peoples. The study of such parallels helps to better understand the historical development of languages and their interrelationships.

Main conclusions

In the course of this work, research was conducted aimed at studying the linguistic links between the Turkic-Tatar and Chinese peoples. The analysis allows us to identify important aspects and consequences of such interactions, found both in the historical and in the modern language context.

Firstly, it turns out that the linguistic ties between these peoples have deep historical roots, they arose during the period of active trade and cultural exchange. The key role in the emergence and development of these ties was played by the Great Silk Road, which served as a bridge between the East and the West.

Secondly, the study of borrowings and common (similar) vocabulary shows the presence of Chinese words in the Turkic-Tatar language

related to various aspects of everyday life, technology and trade. At the same time, the Chinese language has been influenced by Turkic languages, which is especially noticeable in such areas as Xinjiang and Central Asia, with their intensive interactions.

Thirdly, religious and cultural contacts played a major role in the process of linguistic enrichment. The spread of Buddhism and later Islam was accompanied by translations of religious texts, which contributed to the borrowing and adaptation of terminology. In this regard, the issue of adaptation and use of written language is especially interesting, as it enriched the Turkic-Tatar and Chinese written traditions.

The current stage of linguistic contacts between the Turkic-Tatar and Chinese peoples is characterized by new forms of interaction, conditioned by the processes of globalization and the development of information technologies. At present, emigration, trade and cultural exchanges create conditions for studying languages and their interactions.

The analysis of language contacts showed that the Turkic-Tatar and Chinese languages borrow words and expressions that reflect cultural, social and economic realities. Such borrowings not only enrich the vocabulary, but also deepen the mutual understanding between the peoples. Internationalisms and calques that appeared as a result of these connections were appropriated in speech practice and reflected in literary and popular texts.

Modern technologies and mass media play an important role in accelerating and strengthening language exchange. The Internet, social networks and media facilitate the rapid dissemination of new words and expressions and the creation of platforms for active communication and exchange of information between representatives of different cultures. Chinese films and music find an audience among the Turkic-Tatar peoples, and Turkic culture is becoming increasingly popular in China.

Thus, the study of linguistic links between the Turkic-Tatar and Chinese peoples is an encouraging trend of scientific research that has a special historical and cultural significance. By identifying the patterns and features of these relationships we better understand the dynamics of intercultural interactions, which contribute to the preservation and development of the two peoples' linguistic and cultural heritage.

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. 景恒生吗. 现代汉语语法 (2019). Jǐnghéngshēng mǎ.Xxiàndài hànyǔ yǔfǎ. London, Routledge & Kegan Paul Archive. 425 p. (In Chinese)

2. Zakiev, M. Z. (2008). *Istoriya tatarskogo naroda (ehtnicheskie korni, obrazovanie i budushchee)* [History of the Tatar People (Ethnic Roots, Education and Future)]. 347 p. Kazan'. (In Russian)

3. Reformatorskii, A. A. (1996). *Vvedenie v yazykovedenie* [Introduction to Linguistics]. Pod red. V. A. Vinogradova. 536 p. Moscow, Aspekt Press. (In Russian)

4. Galiullina, G. R. (2015). *Tatarskaya leksikologiya: v trekh tomakh* [Tatar Lexicology: In Three Volumes]. Rukov. proekta M. Z. Zakiev; red. G. R. Galiullina. T. I. 352 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

5. Gumilev, L. N. (1935). *"Drevnie tyurki"* ["Ancient Turks"]. 504 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

6. Dybo, A. V. (2006). *Lingvisticheksie kontakty rannikh tyurkov: Leksicheskii fond: pratyurkskii period* [Linguistic Contacts of the Early Turks: Lexical Fund: Proto-Turkic Period]. 817 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

7. Novgorodskii, V. I. (1951). *Kitaiskie ehlementy v uigurskom yazyke* [Chinese Elements in the Uyghur Language]. 186 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

8. Rakhimov, T. R. (1970). *Kitaiskie ehlementy v sovremennom uigurskom yazyke* [Chinese Elements in the Modern Uyghur Language]. 349 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

9. Khalimov, R. *"Iznachal'no imya "tatar" nosili plemena, zhivshie na severe ot Velikoi kitaiskoi steny…"* ["Initially, the Name "Tatars" Was Borne by Tribes Living North of the Great Wall of China…"]. URL: https://m.realnoevremya.ru/articles/66760-rafael-hakimov-o-kitae-v-tatarskoy istorii (accessed: 22.08.2024). (In Russian)

10. Fasmer, M. (1987). *Ehtimologicheskii Slovar' Russkogo Yazyka (perevod s nemetskogo i dopolneniya chlena-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubacheva)* [Etymological Dictionary of the Russian Language (translated from German and supplemented by the Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences O. N. Trubachev)]. 832 p. Moscow, Progress. (In Russian)

11. Yusupova, A. Sh., Nabiullina, G. A., Mugtasimova, G. R., Denmukhammetova, Eh. N., Fatkhullova, K. S., Zavgarova, F. Kh., Battalova, A. D. (2014). *Tatary prozhivayushchie v Kitae* [Tatars Living in China]. 383 p. Kazan', izd-vo Kazanskogo universiteta. (In Russian)

12. Akhmet'yanov, R. G. (2015). *Ehtimologicheskii slovar' tatarskogo yazyka: v dvukh tomakh. II tom (M–Ya)* [Etymological Dictionary of the Tatar Language: In Two Volumes. Volume II (M–Ya)]. 357 p. Kazan', Obrazovanie-Vremya. (In Russian)

13. *Byuro kitaiskikh perevodov S. K. Terent'eva* (2018) [S. K. Terentyev's Bureau of Chinese

Translations]. URL: http://chinese-russian.com (accessed: 27.08.2024). (In Russian)

14. Van Chzhitszy. (2004). *Leksiko-semanticheskoe pole "natsional'naya kukhnya" v protsesse obucheniya russkomu yazyku inostrannykh uchashchikhsya* [Lexical-Semantic Field "National Cuisine" in the Process of Teaching Russian to Foreign Students]. Yazyk, kul'tura, mentalitet: problemy izucheniya v inostrannoi auditorii: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 10–12 aprelya 2003 goda, pp. 20–22. St. Petersburg, SPBU. (In Russian)

15. Van Khehiyan'. (2018). *Russkii perevod nazvanii kitaiskikh blyud v aspekte transkul'turnoi kommunikatsii* [Russian Translation of Chinese Dish Names in the Aspect of Transcultural Communication]. Vestnik Kalmytskogo universiteta. No. 38 (2), pp. 88–94. (In Russian)

16. 吴伟雄.好易学英汉笔译 (2000). Hǎo yì xué yīng hànbǐ yì. 广州:广东世界图书 出版公司, 342 页. (In Chinese)

17. Chzhan Myan'. (2017). *Lingvokul'turologicheskie kharakteristiki kitaiskoi natsional'noi kukhni* [Linguocultural Characteristics of Chinese National Cuisine]. Uspekhi sovremennoi nauki i obrazovaniya. T. 3. No.1, pp. 122–124. (In Russian)

18. Moskaleva, S. A. (2013). *Osobennosti perevoda nazvanii kitaiskikh blyud* [Peculiarities of Translating the Names of Chinese Dishes]. Vostok i Zapad glazami molodykh uchenykh. Pp. 285–290. Tomsk, izd-vo Tomskogo universiteta. (In Russian)

19. Yang X. (2017). *Study on Traslation of Chinese Food Dishes*. Open Journal of Modern Linguistics. Vol. 7, No. 1, pp. 1–7. (In English)

20. Semenas, A. L. (1992). *Leksikologiya sovremennogo kitaiskogo yazyka* [Lexicology of Modern Chinese]. 279 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

ТӨРКИ-ТАТАР ҺӘМ КЫТАЙ ХАЛЫКЛАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИК БАГЛАНЫШЛАРЫ

Алисә Фаиз кызы Мөхәммәтшина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
alisafaizovna99@mail.ru.

Раушания Сәгъдәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
rsagadat@yandex.ru.

Төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы багланышлар, Бөек Ефәк юлы Көнбатыш белән Көнчыгышны бәйләгән борынгы чорлардан башлап, товарлар, идеяләр, мәдәни кыйммәтләр алмашу өчен шартлар тудырган күп гасырлык тарихка ия һәм алар бүгенге көндә дә дәвам итә.

Төркиләр һәм кытайлар бәйләнеше бердәмлекне дә, төрле каршылыкларны да үз эченә ала. Әлеге ике этник төркем арасындагы тарихи, мәдәни, иҗтимагый һәм тел аспектлары күпкырлы тикшеренү объектын тәшкил итә. Бу эзләнүләр әлеге халыкларның гасырлар буена мәдәни кыйммәтләр белән алмашуларын, сәүдә һәм үзара хезмәттәшлек итүләрен аңларга мөмкинлек бирә. Ә хәзерге лингвистик коммуникацияләр глобальләшү һәм миграция процесслары контекстында өйрәнелә. Тел бәйләнешләрен саклауда һәм үстерүдә мәгълүмат технологияләренең һәм социаль медиаларның роле безнең көннәрдә зур әһәмияткә ия була бара.

Иҗтимагый-икътисади аспектта тел багланышларының сәүдә-икътисади мөнәсәбәтләргә йогынтысы карала. Телне һәм мәдәни үзенчәлекләрне белү төрки-татар һәм Кытай халыклары арасында эшлекле мөнәсәбәтләр һәм хезмәттәшлек үсешенә ярдәм итәргә дә, комачауларга да мөмкин.

Шулай итеп, тәкъдим ителә торган мәкалә төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик коммуникацияләр үзара баю һәм мәдәни алмашу тарихының бер өлешен чагылдыра. Бу процессларны тирәнтен аңлау һәм өйрәнү тарихи-мәдәни мирасны саклау өчен генә түгел, ә киләчәктә хезмәттәшлек итү формаларын үстерү һәм халыклар арасында дуслыкны ныгыту өчен дә мөһим булуын күрсәтә.

Төп төшенчәләр: төрки телләр, татар теле, кытай теле, тарих, лингвистик багланышлар, лексика

Кереш

Төрки-татар һәм Кытай халыкларының лингвистик багланышлары тарихи лингвистиканың кызыклы һәм аз өйрәнелгән мәсьәләсенә карый. Гасырлар буена төрки-татар һәм Кытай халыклары сәүдә, мәдәни алмашу һәм миграция аша бер-берсе белән аралашып яшәгәннәр, бу аларның телләрендә һәм язма традицияләрендә шактый эз калдырган. Әлеге эшнең максаты халыклар арасындагы мөнәсәбәтләрнең лингвистик эзләрен өйрәнүдән һәм анализлаудан, шулай ук хәзерге тел структуралары формалашуга ярдәм иткән үзара йогынтыларны ачыклаудан гыйбарәт.

Беренче чиратта, төрки-татар халыкларының һәм Кытай халкының борынгы заманга барып тоташкан тирән тарихи тамырлары булуын билгеләп үтәргә кирәк. Күп санлы халыклардан торган төркиләр Евразиянең мәдәни һәм сәяси үсешенә зур өлеш керткән. Икенче яктан, Кытай цивилизациясе – дөньяда иң борынгы һәм өзлексез мәдәни традицияләрнең берсе. Аларның үзара бәйләнеше ике мәдәнияттә, шул исәптән телләрдә дә тирән эз калдырган. Мондый бәйләнешләрне тикшерү ике телдә дә уникаль тел сыйфатларын формалаштыруга ярдәм иткән процессларга ачыклык кертергә мөмкин.

Тикшерү барышында лингвистик багланышларның төрле аспектлары: лексиканы үзләштерү, гомуми сүзлек фондларын формалаштыру һәм башка лингвистик феноменнар каралды. Бу багланышларның борынгы заманнардан алып бүгенге чорларга кадәрге тарихи хронологиясенә, шулай ук бу мәдәни һәм тел алмашулары барган географик маршрутларга аерым игътибар бирелде.

Мондый лингвистик бәйләнешләрнең башлангычын дөньяның төрле халыклары арасындагы үзара хезмәттәшлекнең төп каналына әверелгән Бөек Ефәк юлыннан эзләргә мөмкин.

Моннан тыш, борынгы лингвистик бәйләнешләрне өйрәнү хәзерге тел күренешләрен аңлау өчен зур әһәмияткә ия. Тарихи үзара тәэсир итешүләрне анализлап, хәзерге сүзләрнең һәм әйтелмәләрнең килеп чыгышын, шулай ук багланышларның телләргә сизелер-сизелмәс кенә булса да, тәэсирен яхшырак аңларга була.

Шулай итеп, әлеге эш төрки-татар һәм Кытай халыкларының лингвистик бәйләнешләрен һәрьяклап тикшерүгә һәм анализлауга юнәлтелгән, бу исә тарихи үткәнгә тирәнрәк кереп китәргә генә түгел, ә күп кенә хәзерге тел процессларына һәм күренешләренә аңлатма бирәчәк.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Бу хезмәттә сүз төрки-татар һәм Кытай халыкларының лингвистик багланышлары, аларга кагылышлы тарихи чорлар, телләрнең үзенчәлекләре турында барачак. Әлбәттә, әлеге телләрне капма-каршы куеп анализлауга багышланган эшләрнең саны күп түгел. Аерым алганда, теге яки бу телгә үтеп кергән сүзләргә багышланган мәкаләләр очратырга мөмкин, әмма тулы бер хезмәт, кызганычка каршы, әлегә күренми. Шуннан чыгып, бу эшне башкару вакытында алда искә алынган темалар, аерым төрки-татар һәм кытай телләренең төзелешенә караган материаллар кулланылды. Мисал өчен, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ә. Нәбиуллина, Г.Р. Мөгътәсимова, Э.Н. Денмөхәммәтова, К.С. Фәтхуллова, Ф.Х. Җәүһәрова, А.Д. Батталова авторлыгында «Кытайда яшәүче татарлар» монографиясен [28] һәм Чинхен Шынг Маның «现代汉语语法» («Хәзерге кытай теленең грамматикасы») хезмәтен атап үтү урынлы булыр [1].

Безнең әлеге тикшеренү эше төрки-татар һәм кытай телләренең охшаш якларын анализлауга багышлануы белән аерылып тора. Хезмәтне башкарганда, күзәтү, чагыштырма-тарихи анализ, телләрнең структураларын типологик өйрәнү кебек метод һәм алымнарга таяндык, бу исә әлеге халыкларның телләрендәге гомуми сыйфатларны да, уникаль аспектларны да аерып күрсәтергә мөмкинлек бирде.

Фикер алышу

Төркиләр – Евразиянең борынгы халыкларының берсе, аларны беренче тапкыр безнең эрага кадәр III гасырда ук искә алулары билгеле. Алар көнчыгыш Европадан Урта Азиягә кадәр киң территорияләрдә яшәгәннәр. Төрки кабиләләр һуннар, Төрки каганлык, Сәлҗук династиясе һәм Госманлы империясе кебек бөек империяләрне формалаштыруда мөһим роль уйнаганнар [2, б. 36].

Кытай халкы – дөньяның иң борынгы һәм иң зур этник төркемнәренең берсе. Алар Кытай территориясендә борынгыдан бирле яши һәм династияләр, империяләр һәм мәдәни казанышлар белән бәйле бай тарихка ия. Кытай теле һәм язуы дөньяның иң борынгы тарихлы телләренең берсе булып санала.

Генеологик классификация буенча төрки телләр алтай телләре гаиләсенә карый [3, б. 224]. Ә кытай теле барлык диалектлары белән кытай-тибет телләре гаиләсенең кытай төркеменә керә [3, б. 229]. Шунысы игътибарга лаек: кайбер хезмәтләрдә кытай теленнән үсеп чыккан дип саналган япон һәм корея телләре алтай телләре гаиләсенә кертеп карала [3, б. 224]. Димәк, кытай һәм төрки телләр кардәш телләр түгел, генетик фондта бу ике телнең уртаклыгы юк. Әгәр төрки телләрдәге китаизмнарны лексик фонд яссылыгында карасак, алар төрле бәйләнешләр нәтиҗәсендә кергән сүзләрне, ягъни контактлы фондны тәшкил итәләр.

Алынма сүз – халыклар арасында барган иҗтимагый-сәяси, мәдәни багланышлар нәтиҗәсендә бер телдән икенче телгә үтеп кергән сүз. Алынма сүзләр барлык телләрдә дә бар, аларның үтеп керү юллары төрле булырга мөмкин [4, б. 96]. Билгеле булганча, төрки телләрдә гарәп-фарсы һәм рус-Европа алынмалары зур күпчелекне тәшкил итә. алардан тыш, һинд һәм кытай сүзләре (*алма, җиз, тәңре, сан, энҗе, түбән, хан, чәй, дию*) дә бар. Тел өлкәсендә эшләүче галимнәр аларны аерым бер телгә түгел, ә төрки телләр аерылмаган чорда ук кереп калган дип билгелиләр [5, б. 254]. Бу алынмалар гасырлар буе янәшә яшәп, сәүдә яки якын аралашу нәтиҗәсендә телгә үтеп кергәннәр.

Бу өлкәдә тикшеренүләр алып барган галимнәр (В.В. Радлов, С.В. Малов, Н.А. Баскаков, А.В. Дыбо) төрки телләрдәге кытай алынмалары әле өйрәнелеп бетмәгәнен ассызыклый. Шуның белән беррәттән, Кытай Халык Республикасында яшәүче уйгур телендәге кытай алынмаларына багышланган аерым хезмәтләр булуын әйтергә кирәк [6, 7, 8].

Сөйләм аша кергән алынма сүз телнең грамматик, фонетик закончалыкларына буйсына. Мәсәлән, 茶– *chá – чәй,* 珍珠– *zhēnzhū – энҗе.*

Язма чыганаклар аша кергән сүзләр, нигездә, үзгәрешсез саклана. Башка телгә кергән сүзләр тышкы яктан гына түгел, мәгънәсе ягыннан да төрле үзгәрешләр кичерергә мөмкин: мәгънәләре йә тарая, йә киресенчә, киңәя. Төшенчә атамасы буларак үтеп кергән алынма сүзнең мәгънәсе үзгәрми, әмма синоним рәвешендә алынган сүзнең мәгънәсе үзгәреш кичерә.

Китаизмнарның күпчелеге төрки телләргә рус теле яки Европа телләре аша кергән дип карала. Әмма болай фикер йөртү хата да булырга мөмкин, чөнки борынгы чор алынмалары борынгы төрки телгә турыдан-туры килеп кергән.

Әйтеп киткәнебезчә, кытай алынмаларының билгеле бер төркеме күпләп XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында актив кулланыла башлый. Алар башта Европа телләренә, аннан рус теле аша татар теленә дә үтеп кергәннәр. Рус телендә шактый үзләштерелеп, фонетик яктан җайлашып, төрки телләрнең лексик составын тәшкил итсәләр дә, бу сүзләр яңгырашы, лексик үзенчәлекләре белән аерылып тора. Фәндә алар неологизмнар буларак карала.

Неологизмнар – мәгънәсе яки сүз үзе аерым бер чорда яңа саналган пассив сүзлек составының бер берәмлеге. Сүзнең яңалыгы һәм пассивлыгы аерым бер тарихи чорга бәйле, төшенчәсе әһәмиятле, югалмый торган сүзләр соңрак актив лексикага күчеп, гомумкулланылыш сүзләренә әйләнәләр. Неологизмнарның дүрт төре бар:

1) *лексик* – башка телләрдән алынган сүзләр;

2) *лексик-семантик* – телдәге сүзләргә яңа мәгънә өстәлеп ясалган сүз;

3) *лексик-грамматик* – телнең үз морфологик чаралары ярдәмендә ясалган сүз;

4) *окказионализм* – язучылар, публицистлар, җәмәгать эшлеклеләре тарафыннан стилистик максатларда ясалган сүз.

Телдә еш очрый торган китаизмнар беренче һәм икенче төрләргә карый. Аеруча икенче төрне аңлатып китү кирәктер. Мисал өчен, 馒头(mántou) – «мантый» сүзе. 馒头 (mántou) – кытай кухнясында чүпрәле камыр эченә ни дә булса салып, парда пешерелә торган кабартма [9, б. 122]. Хәзерге көндә бу ризык кытайча 包子 (bāozi) дип тә атала. *Мантый* билгеле бер чорда атамасы һәм пешерелү ысулы белән татарларга кереп калган. Төрки халыкларда аның берничә төре бар (иң киң таралганы – татарларныкы, үзбәкләрнеке һәм уйгурларныкы). Алар үзара охшаш, ләкин эчлегендә аермалар шактый. Мәсәлән, татар халкы мантый эченә ит (фарш), бәрәңге, суган сала; үзбәкләр – бәрәңге

урынына кабак, ә суган урынына еш кына әче сөт куша; уйгурларда исә мантыйның дүрт төре билгеле: 1) кабак белән сарык ите бертигез пропорциядә, 2) джусай (суганның бер төре) өстәп, 3) саргылт төскә кергәнче кыздырып, 4) джусайдан гына торган. Дөрес, хәзерге көндә «мантый» сүзе неологизм буларак каралмый, әмма аерым бер чорда ул яңа сүз булган.

Китаизмнарны үзләштерелгәнлек һәм үзләштермәгәнлек ягыннан карасак, алар үзләштерелмәгән лексиканың *экозтизмнар* төркеменә карый.

Экзотизм/экзотик сүз – аерым бер милләтнең, халыкның көнкүреш әйберләре, кием-салым, йола-гадәт атамалары. Алар, нигездә, алынмалар рәтендә кулланыла, һәм икенче телдә аларның эквивалентларын табып булмый. Чыннан да, соңгы елларда кулланылышка кергән кытай алынмалары нәкъ менә экзотизмнар дип карала. Чөнки бу сүзләр кытай мәдәниятендә генә кулланылып, аны таныткан сүзләр, һәм алар, күп очракта, предметларны атый. Мисал өчен, *эрху, феншуй, дао* һ.б. сүзләр.

Төрки телләрдәге кытай алынмалары борынгы төрки чорда ук керә башлаган. Аларны *биш тематик төркемгә* бүлеп карарга мөмкин:

1) титул, төрле профессия вәкиле, дәрәҗә атамалары:

bek~beg – бек, бәк, господин;

tarxan – салымнан ирекле ителгән дәрәҗә;

tegin – хан улы;

xan – хан;

2) рухи-мәдәни кыйммәтләрне гәүдәләндергән күренеш атамалары:

bitik~bičik – китап;

burqan~burxan – Будда;

čyn~čin – чын;

küg~küj – көй, җыр;

3) төрле матдә атамалары:

altyn~altun – алтын;

čaj – чәй;

čojun – чуен;

suy~suw – су;

4) көнкүрешнең төрле өлкәләренә караган предметлары атамалары:

čan – стакан;

iš~is – эш;

paj – өлеш, кисәк;

qap – капчык;

taŋ – таң;

5) билге һәм эш-хәрәкәтне белдерүче сүзләр:

quw – коры;

tyŋ – иң;

tyŋla – тыңла [6, б. 347-348].

Хронологик яктан бу алынмалар борынгы чорга да, аннан соңгы чорларга да карый. Әмма бик борынгылары, телгә кереп урнашу һәм актив кулланылу сәбәпле, хәзерге көндә алынма буларак кабул ителмиләр дә. Мисал итеп, түбәндәге сүзләрне китерергә мөмкин: *iš~is – эш, qap – капчык, quw – коры, suy~suw – су, taŋ – таң, teŋ – тигез, tyŋla – тыңларга* һ.б.

Төрки телләр, шул исәптән татар теле тарихи сәбәпләр һәм төп халкының географик урнашуы үзенчәлегенә бәйле рәвештә рус һәм Европа телләре йогынтысында төрле үзгәрешләр кичерә, бу телләр аша алынмалар белән дә даими баетылып тора. Шуңа күрә төрки телләргә рус һәм Европа телләреннән үтеп кергән китаизмнарны да карау урынлы булыр.

Макс Фасмерның «Этимологический словарь русского языка» хезмәтендә (1938–1950) кытай теленнән рус теленә кергән 8 сүз күрсәтелә [10, б. 239]. XX гасырда башланган сәяси, икътисади һәм мәдәни мөнәсәбәтләрнең үсеше нәтиҗәсендә, хәзерге көндә бу төр алынмаларның саны шактый артты. Кытай теленнән инглиз, рус телләре аша төрки телләргә дә яңа сүзләр күчә.

Ә.Ш. Юсупова, Г.Ә. Нәбиуллина, Г.Р. Мөгътәсимова, Э.Н. Денмөхәммәтова, К.С. Фәтхуллова, Ф.Х. Җәүһәрова, А.Д. Батталованың «Кытайда яшәүче татарлар» монографиясендә (2014) Кытай татарлары телендәге кытай алынмалары турында болай дип язылган: «Кытай алынмалары, башка алынма берәмлекләр кебек үк, нигездә, исем, сыйфат сүз төркемнәренә караган лексик берәмлекләрне тәшкил итә. Әмма араларында фигыль сүз төркемнәренә караганнары да очрый. Алар тезмә фигыль буларак *кытай берәмлеге+кылу* татар ярдәмче сүзе ярдәмендә ясалалар һәм сөйләмдә актив файдаланылалар. Мәсәлән, *шы щан кылу – видеога төшерү; да йын кылу – өстәмә нөсхә ясау; фу йын кылу – копия ясау; җау шан кылу – фотога төшерү; шуака кылу – карта бирү; кайжи кылу – компьютер кабызу һ.б.*» [11, б. 192-193]. Димәк, кытай сүзләрен төрки телләр арасында уйгур телендә, шулай ук Кытайда яшәүче татарлар, казахлар, кыргызлар сөйләмендә күзәтә алабыз.

В.И. Новгородский «Китайские элементы в уйгурском языке» (1951) хезмәтендә

китаизмнарны түбәндәге тематик төркемчәләргә аерып карый (табл.1) [7, б. 83]:

Таблица 1.

Тематика	Мисаллар
Хакимият оешмалары, иҗтимагый-сәяси эшчәнлеккә караган, хәрби реалия атамалары	中共– чжунгун – кытай компартиясе, 汉族– ханъцзу – кытай милләте,华侨– хуацяо – кытай эмигранты, 大学– дасюэ – университет, 京剧– цзинцзюй – театр, 团长– туаньчжан – полковник, 班长 – баньчжан – бүлек командиры
Азык-төлек һәм эчемлек атамалары	豆腐 – доуфу – кузаклы сыр, 筷子 – куайцзы – таякчыклар, 饺子 – цзяоцзи – пилмән
Кием-салым атамасы	旗袍 – ципао – күтәргән якалы хатын-кыз күлмәге
Предмет атамалары	桌子– чжоцзы – өстәл,菜园子 – цайюаньцзы – бакча, 板凳 – банъдэн – такта,铡刀 – чжадао – зур пычак

Югарыда күрсәтелгән сүзләр дә Кытай Халык Республикасында яшәүче халыкларның лексикасына бәйле рәвештә карала.

Кытай теленнән инглиз һәм рус телләре аша татар теленә үтеп кергән лексик берәмлекләрне түбәндәге таблицада күрергә мөмкин (табл.2) [7, б. 132]:

Таблица 2.

№	Сүз	Кытайча язылышы	Кытайча әйтелеше	Аңлатма, тәрҗемә
1.	байховый (бөртекле чәй)	百花	bǎihuā	чәй төре
2.	дао	道	dào	юл, кагыйдә, дини агым
3.	женьшень	人参	rénshēn	дару үләне
4.	инь-ян	阴阳	yīnyáng	болыт-кояш
5.	кунгфу	功夫	gōngfū	хезмәт, остаз, көрәш төре
6.	мантый/манты	馒头	mántou	кытай кабартма-сы
7.	тайфун	台风	táifēng	циклон
				атамасы
8.	улун	乌龙	wū lóng	чәй төре
9.	чәй	茶	chá	чәй, эчемлек
10	жемчуг / энҗе	珍珠	zhēnzhū	асылташ төре, энҗе

Тикшеренү күрсәткәнчә, Кытай һәм төрки халыкларның телләрендә һәм, шулай ук, мәдәниятләрендә дә уртаклыклар шактый. Алар әлеге милләтләрнең ризыкларына һәм туклану традицияләрендә ачык күренә. Беренчедән, ризыкка карата мөнәсәбәтне билгеләргә кирәк. Төрки халыкларда көндәлек аралашуда якын кешеләрдән бер-берсенең эшләре турында белешкәч, ашауга кагылышлы сорау табигый күренә. Бигрәк тә бу олы һәм яшь буын арасындагы аралашуга кагыла. Әби-бабайлар, әти-әниләр һәрвакыт балаларыннан нәкъ менә шул хакта сорыйлар. Кытайларда исә *«Син ничек?», «Хәлләрең ничек?»* җөмләсенең конструкциясе исә турыдан-туры *«Син әле ашадыңмы?»* («你吃饭了吗?») *(пьинин – nī chīfàn le ma?)* дип тәрҗемә ителә [13].

Икенчедән, ризыкларның атамасына игътибар итсәк, бу милләтләрдә еш кына охшаш исемле, охшаш тышкы кыяфәтле, тәме охшаш аш-сулар очраганын күзәтә алабыз. Мәсәлән, Таҗикстанда, Казахстанда, Үзбәкстанда, Башкортстанда, Татарстанда билгеле булган **мантый** кытайларның 馒头 (пьинин – mán tou) белән бер үк. Бу очракта сүз охшаш исем генә түгел, хәтта тәме һәм пешерү ысулы турында бара. 馒头сүзен иероглифларын аерым карасак, ул «тулы баш», ягъни «төрле эчлекләр белән тутырылган баш формасындагы ризык» дигәнне аңлата) [14, б. 21]. Төрки һәм Кытай халыкларында алар бертөрле формада, бердәй ысул белән, ягъни парда әзерләнә, тик бу ризыкларның эчлеге бераз аерыла. Төркиләрдә, гадәттә, ит, суган һәм бәрәңге кулланылса, кытайларда еш кына татлы (шәфталу (персик), сакура, роза кайнатмасы һ.б.), шулай ук тозлы (гөмбә, доуфу, кәбестә) эчлекле була. Аларда бу ризыкта ит һәм бәрәңге, гомумән, очрамый. Башка бик күп ризыклар бар, алар тышкы кыяфәте, исеме яки тулылыгы буенча охшаш.

Татар халкының **чәкчәге** – формасы һәм кулланылышы буенча охшаш ризыкларның берсе. Татарлар һәм башкортлар арасында аеруча популяр булган бу ризык күп майда кыздырыла да суытканнан соң бал белән бутап өелә. Татарларда бу ризыкның исеме өч төрле

аңлатыла. Беренчедән, ул «чык» формасында, шуңа күрә дә татар телендә «чык» сүзенә охшатып, «чәкчәк» дип аталган. Икенчедән, майда камыр кызганда чыккан тавыш белән охшаш дип әйтелә. Өченче аңлатма – «чәк» компоненты «кечкенә» сүзенең синонимы буларак кулланылган. Шуңа да чәкчәк вак камыр кисәкләреннән торганга, әлеге исем бирелгән. Р.Г. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә исә автор бу сүзнең килеп чыгышы турында болай ди: *Чәкчәк, чәкчәге, чәкчәки, чеп чәги* һ.б. > башкорт телендә сәксәк, сәксәгей «выпечка из скреплённых мёдом мелких круглых или подушкообразных кусочков теста, чакчак» > мари телендә чäкчäк id. < фарсыча чäкчäки «тамчылы ашамлык» ← чäкэчäк «тамчы-тамчы», чäкэ «тамчы». Шулай ук үзбәкчә чакчак «пестә чикләвеге», чәкчәк «катламлы торт». Затлы ашамлык төрләре татар телендә еш кына фарсы-таҗик даирәсеннән килә; чәкчәкнең «камырдан эшләнгән пестә» булуы да закончалыклы (чаг. Бавырсак, Бөйрәк)» [12, б. 269].

Кытай телендә моңа охшаган ризык 油条 (*пьинин – yóu tiáo)* исемен йөртә. Иероглифлары буенча ул «майда кыздырылган озынча предмет» дигәнне аңлата. Кытайда ул шулай ук сары төстә була. Әлбәттә, монда бал кулланылмый, һәм камыр кисәкләрен дә бер-берсенә беркетмиләр. Күпчелек очракта камырны төрле тәм өстәмәләре белән татландыралар, әмма аның тозлы вариациясе дә очрый. Төркиләрдә дә, Кытай халыкларында да бу ризык десерт булып санала [15, б. 91-92].

Тышкы кыяфәте һәм эчлеге белән охшаш башка ризыклар да бар. Мәсәлән, **долма.** Бу ризыкның исеме күп кенә төрки телләрдә «тутыру, тутырма, эчлек» (азәрбайҗан, төрек, төрекмән, үзбәк телләре) дип тәрҗемә ителә. Төрки халыкларда популяр булган долма кытайларда да очрый дип әйтсәк, хата булмас. Төркиләрдә бу ашамлык тапалган ит белән дөгене йөзем яфракларына төреп пешерелә. Шулай ук төрле тәмләткечләр, чикләвекләр кулланыла. Кытайда ул 春卷 (пьинин – chūn juǎn) дип атала. Әгәр иероглифлар буенча аерым карасак, «яз», «язгы», ә икенче өлеше «борылма», «борылырга» дигәнне аңлата [19, б. 4]. Кытайларның милли яз бәйрәме бар, аны үткәргәндә, билгеле бер ризыклар әзерләнә, 春卷 шуларның берсе. Аны еш кына шушы бәйрәмдә әзерлиләр, әмма гадәти көннәрдә дә урам кафеларында очратырга була. Дөге кәгазе эченә дөге яки токмач, тавык ите, фасоль, төрле тәмләткечләр тутыралар [17, б. 123].

Үзбәк халкының һәркемгә билгеле булган милли ризыгы **пылауны** да бу исемлектә карарга кирәк. М.Фасмерның этимологик сүзлегендә бу ризыкның исеме төрекчәдән «каты итеп пешерелгән дөге боткасы» дип бирелә [10, б. 698]. Үзбәкләрдә пылау дөге, ит, кишер, суган, төрле тәмләткечләр кулланып әзерләнә. Еш кына җиләк-җимеш өстәлә. Кытайларда исә бу ризык 炒饭 (пиньинь – chǎofàn) исемен йөртә. Иероглифларын өлешләп карасак – кыздырган (炒) дөге (饭) килеп чыга. Пылудан аермалы буларак, 炒饭га җиләк-җимеш, кишер, суган, тәмләткечләр салмыйлар. Дөгедән тыш, кытайлар бу ризыкка йомырка, күп кенә креветкалар яки дуңгыз ите өстиләр. Бу ризыкның тышкы кыяфәте, әзерләү процессы һәм ысулы шактый охшаш, тәмнәре дә бик нык аерылып тормый [18, б. 287].

Бу исемлеккә шулай ук **лагман** да керә. Лагман – бүген Урта Азия халыкларының милли ризыгы булып санала – үзенең тамырлары белән уйгур халкы тарихына барып тоташа. Нәкъ менә уйгурлардан ул кытайларга да, үзбәкләргә дә үтеп керә. Кытайда бу ризык ике исем йөртә – 拉面（пьинин – lāmiàn）, 拉面条 (пьинин – lāmiàn tiáo), ләкин алар бер үк «озын токмач» дигәнне аңлата [16, б. 173]. Үзбәкләргә исә аның исеме уйгур теленнән кергән дип санала. Ул шулай ук «тартылган камыр», «озын камыр» дип тә тәрҗемә ителә. Бу ризыклар тышкы кыяфәтләре буенча бик охшаш. Аерма шунда ки, үзбәкләрдә камыр ризыкларыннан тыш, ит, вак итеп туралган яшелчәләр, ә кытайларда эре итеп туралган яшелчәләр, балык, дуңгыз ите һәм йомырка була [20, б. 241–243].

Шулай итеп, Кытай һәм төрки халыкларның ризыкларындагы охшашлыкларны өйрәнү туклану традицияләренә тарих һәм географиянең тәэсирен күрергә мөмкинлек бирә. Кулланылган ингредиентлар һәм әзерләү ысуллары төрле булуга карамастан, ике төркем халыкның ризыкларында күп кенә уртаклыклар бар. Бу әлеге халыклар арасындагы гасырлар дәвамында тарихи алмашулар һәм үзара мәдәни бәйләнешләр йогынтысы белән аңлатыла ала. Бу охшашлыкларны аңлау кулинар дөнья турында белемнәрне киңәйтергә генә түгел, ә башка халыкларның мәдәни аермаларына һәм традицияләренә хөрмәт белән карарга да мөмкинлек бирә.

Алдагы мәгълүматлардан чыгып, төрки телләрендәге китаизмнарны берникадәр классификацияли алабыз:

- ✓ *Кытай сәнгатенә, диненә бәйле төшенчәләр туган телләрендәгечә атау:* дао, будда, кунгфу, ушу;
- ✓ *Кытай халык ризыклары*: мантый, чәй, улун, вок;
- ✓ *дару үләннәре исемнәре:* женьшень;
- ✓ *кием атамалары:* ханьфу, ципао;
- ✓ *тел гыйлеме төшенчәләре:* ханцзы, ханган, пьинин, путхунхуа һ.б.

Тарихи мәгълүматлардан чыгып, төрки телләргә китаизмнар үтеп кергән дүрт чорны аерып чыгарырга мөмкин:

I чор – безнең эраның VI йөз ахырына кадәрге вакыт аралыгы – *тыңла/тыңларга (听– tīng), су (水–shuǐ), чәй (茶– chá)* һ.б. Бу сүзләр төрки телләр лексикасына фонетик яктан яраклашып кереп урнашкан.

II чор – VII йөз–XIX гасыр башы – *мантый (馒头– mántou), женьшень (人参– rénshēn)* һ.б. Бу сүзләр сәүдәгәрлек юллары, яңа мәдәни кыйммәтләр, алмашыну белән килеп кергәннәр.

III чор – XIX гасыр башы–XX гасырның беренче яртысы – *тайфун (台风– táifēng), эрху (二胡– èrhú), дао (道– dào)* һ.б. Әлеге сүзләр глобальләшү процессының башы белән бәйле.

IV чор – XX йөз ахыры–XXI гасырлар – вок, феншуй, ханцзы, путхунхуа, ушу һ.б. Болар фәнни-икътисади багланышлар үсү сәбәпле, телебезгә башка телләр аша кергән алынмалар.

Кытай-төрки лексик параллельләрен өйрәнү бу телләр арасындагы тыгыз элемтәләрнең аларның лексиконына ничек тәэсир иткәнен күрергә мөмкинлек бирә. Тикшеренүнең мөһим нәтиҗәсе булып, Кытай һәм төрки телләр арасында сүз төзелешендә уртак тамырлар һәм охшашлыкларны ачыклау тора, алар халыклар арасындагы борынгы үзара бәйләнешләрне күрсәтә. Лексик параллельләр шулай ук халыкларның сүзләрне үзләштерү күренешләрен генә чагылдырып калмый, бәлки кытай һәм төрки халыклар арасында күп гасырлар дәвамында мәдәни, сәүдә һәм сәяси элемтәләр булуын да күрсәтә. Мондый параллельләрне өйрәнү телләрнең тарихи үсешен һәм аларның үзара бәйләнешен яхшырак аңларга ярдәм итә.

Төп нәтиҗәләр

Әлеге эш барышында төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик багланышларны өйрәнүгә юнәлдерелгән тикшеренү эшләре үткәрелде. Башкарылган анализ мондый үзара бәйләнешнең тарихи контекстта да, хәзерге тел киңлегендә дә чагыла торган мөһим аспектларын һәм нәтиҗәләрен ачыкларга мөмкинлек бирә.

Беренчедән, бу халыклар арасындагы лингвистик багланышларның тирән тарихи тамырлары булуы ачыклана, алар актив сәүдә һәм мәдәни алмашулар вакытында ук барлыкка килә. Көнчыгыш белән Көнбатыш арасында күпер булып хезмәт иткән Бөек Ефәк юлы бу багланышларның барлыкка килүендә һәм үсешендә төп рольне уйный.

Икенчедән, алынмаларны һәм уртак (охшаш) лексиканы тикшерү төрки-татар телләрендә көнкүреш, технология һәм сәүдәнең төрле аспектларына бәйле Кытай сүзләре булуны күрсәтә. Шул ук вакытта Кытай теле дә төрки телләрнең йогынтысын кичерә, бу бигрәк тә Синьцзян һәм Үзәк Азия кебек интенсив үзара бәйләнеш барган өлкәләрдә күзәтелә.

Өченчедән, үзара тел баету процессында дини һәм мәдәни багланышлар зур роль уйнаган. Буддизмның, соңыннан исламның таралуы дини текстларны тәрҗемә итү белән бергә барган, бу шулай ук терминологияне алуга һәм яраклаштыруга ярдәм иткән. Бу уңайдан язуны җайлаштыру һәм куллану мәсьәләсе аеруча кызыклы, бу төрки-татар һәм Кытай язма традицияләрен баеткан.

Төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик багланышларның хәзерге этабы үзара хезмәттәшлекнең глобальләшү процесслары һәм мәгълүмати технологияләр үсеше белән тәэмин ителгән яңа формалары белән характерлана. Хәзерге вакытта эмиграция, сәүдә һәм мәдәни алмашулар телләрне өйрәнү һәм аларның үзара йогынтысын аңлау өчен шартлар тудыра.

Тел бәйләнешләрен анализлау төрки-татар һәм Кытай телләренең бер-берсеннән мәдәни, иҗтимагый һәм икътисади чынбарлыкны чагылдырган сүз һәм әйтелмәләрне алганлыгын күрсәтте. Мондый алынмалар лексиканы баетып кына калмый, халыклар арасындагы үзара аңлашуны да тирәнәйтә. Бу бәйләнешләр нәтиҗәсендә барлыкка килгән интернационализмнар һәм калькалар сөйләм практикасында ныгып, әдәби һәм массакүләм текстларда чагылыш таба.

Заманча технологияләр һәм массакүләм мәгълүмат чаралары тел алмашуын тизләтүдә һәм көчәйтүдә мөһим роль уйный. Интернет,

социаль челтәрләр һәм медиа яңа сүзләрнең һәм әйтелмәләрнең тиз таралуына ярдәм итә, шулай ук төрле мәдәният вәкилләре арасында актив аралашу һәм мәгълүмат алмашу өчен мәйданчыклар булдыруга ярдәм итә. Кытай фильмнары һәм музыкасы төрки-татар халыклары арасында аудитория таба, ә төрки мәдәният Кытайда популярлаша бара.

Йомгаклап әйткәндә, төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик бәйләнешләрне өйрәнү үзенчәлекле һәм әһәмиятле тарихи-мәдәни әһәмияткә ия булган фәнни тикшеренүләрнең нәтиҗәле юнәлеше булып тора. Бу бәйләнешләрнең закончалыкларын һәм үзенчәлекләрен ачыклау мәдәниятара хезмәттәшлек динамикасын яхшырак аңларга мөмкинлек бирә һәм шулай ук ике халыкның тел һәм мәдәни мирасын саклап калуга һәм үстерүгә ярдәм итә.

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. 景恒生吗. 现代汉语语法 // Jǐnghéngshēng mǎ.Xxiàndài hànyǔ yǔfǎ. London: Routledge & Kegan Paul Archive. 2019. 425 p.

2. Зәкиев М.З. Татар халкы тарихы (этник тамырлары, оешуы һәм киләчәге). Казан, 2008. 347 б.

3. Реформаторский А.А. Введение в языковедение/Под ред. В.А. Виноградова. М.: Аспект Пресс, 1996. 536 с.

4. Галиуллина Г.Р. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. I. 352 б.

5. Гумилев Л.Н. «Древние тюрки». М.: Наука, 1935. 504 с.

6. Дыбо А.В. Лингвистичексие контакты ранних тюрков: Лексический фонд: пратюркский период. М.: Наука, 2006. 817 с.

7. Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. М.: Наука, 1951. 186 с.

8. Рахимов Т.Р. Китайские элементы в современном уйгурском языке. М.: Наука, 1970. 349 с.

9. Халимов Р. «Изначально имя «татар» носили племена, жившие на севере от Великой китайской стены…» [Электронный сайт]. URL: https://m.realnoevremya.ru/articles/66760-rafael-hakimov-o-kitae-v-tatarskoy istorii (дата обращения: 22.08.2024).

10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева). М.: Прогресс, 1987. 832 с.

11. Юсупова Ә.Ш., Нәбиуллина Г.Ә., Мөгътәсимова Г.Р., Денмөхәммәтова Э.Н., Фәтхуллова К.С., Җәүһәрова Ф.Х., Батталова А.Д. Кытайда яшәүче татарлар. Казан: Казан университеты нәшрияты, 2014. 383 б.

12. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М–Я). Этимологический словарь татарского языка: в двух томах. II том (М–Я). Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. 357 б.

13. Бюро китайских переводов С.К. Терентьева. [Электронный ресурс]. URL: http://chinese-russian.com (дата обращения: 27.08.2024).

14. Ван Чжицзы Лексико-семантическое поле «национальная кухня» в процессе обучения русскому языку иностранных учащихся // Язык, культура, менталитет: проблемы изучения в иностранной аудитории: материалы Международной научно-практической конференции 10-12 апреля 2003 года. СпБ: СПБУ, 2004. С. 20-22.

15. Ван Хэйянь. Русский перевод названий китайских блюд в аспекте транскультурной коммуникации // Вестник Калмыцкого университета, 2018. № 38 (2). С. 88-94.

16. 吴伟雄.好易学英汉笔译// Hǎo yì xué yīng hànbǐ yì. 广州:广东世界图书 出版公司, 2000. 342 页.

17. Чжан Мянь. Лингвокультурологические характеристики китайской национальной кухни // Успехи современной науки и образования. 2017. Т. 3. № 1. С. 122-124.

18. Москалева С. А. Особенности перевода названий китайских блюд // Восток и Запад глазами молодых ученых. Томск: Изд-во Томского университета, 2013. С. 285–290.

19. Yang X. Study on traslation of chinese food dishes // Open journal of modern linguistics. 2017. Vol. 7. № 1. P. 1-7.

20. Семенас А. Л. Лексикология современного китайского языка. М.: Наука, 1992. 279 с.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ТЮРКО-ТАТАРСКОГО И КИТАЙСКОГО НАРОДОВ

Алиса Фаизовна Мухаметшина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
alisafaizovna99@mail.ru.

Раушания Сагдатзяновна Нурмухаметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rsagadat@yandex.ru.

Связь между тюрко-татарским и китайским народами имеет многовековую историю – начиная с древнейших времен, когда Великий Шелковый путь связывал Запад и Восток, создавая условия для обмена товарами, идеями, культурными ценностями, которые продолжаются и по сей день. Отношения тюрков и народа Китая включают в себя как единство, так и различные противоречия. Исторические, культурные, социальные и языковые аспекты взаимодействия этих двух этнических групп составляют многогранный объект исследования. Эти поиски позволяют понять, как эти народы веками обменивались культурными ценностями, торговали и взаимодействовали. Современные лингвистические коммуникации изучаются в контексте процессов глобализации и миграции. Роль информационных технологий и социальных сетей в сохранении и развитии языковых контактов приобретает в наши дни все большее значение. В социально-экономическом аспекте рассматривается влияние языковых контактов на торгово-экономические отношения. Знание языка и культурных особенностей может как способствовать, так и препятствовать развитию деловых отношений и сотрудничества между тюрко-татарским и китайским народами. Таким образом, предлагаемая статья отражает часть истории культурного обмена и лингвистической коммуникации между тюрко-татарским и китайским народами. Глубокое понимание и изучение этих процессов показывает, что они важны не только для сохранения историко-культурного наследия, но и для дальнейшего развития форм сотрудничества и укрепления дружбы между народами. Предлагаемая статья отражает часть истории взаимообогащения культурным обменом и языковым общением между тюрко-татарским и китайским народами

Ключевые слова: тюркские языки, татарский язык, китайский язык, история, лингвистические связи, лексика

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-41-60

TATAR LITERARY STUDIES AT KAZAN UNIVERSITY: PAST AND PRESENT

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article explores the development of literary studies at Kazan University, reviewing the university scholars' scientific research, highlighting their main aspects and scientific trends, determining the role and contribution of the university scholars to Tatar literary studies.

At Kazan University, it was in 1944 that Tatar literature was included in the curriculum and began to be taught as an academic discipline. The Department of Tatar Language and Literature was opened, attracting the leading literary scholars to this place. This phenomenon, in its turn, contributed to the development and diversification of scientific research in the field of Tatar literature in scientific-philological (the study of the Tatar literature development and literary criticism in various aspects) and methodological aspects (the development of a course of lectures, programs, textbooks and methodological guidelines for students of higher educational institutions, later for secondary school students). As the main object of our study, this article provides an analysis of this process, based on archival documents, research works, assessment of methodological and pedagogical activities of leading teachers, which accounts for the novelty and relevance of our work.

The main objective of the research within the framework of this article is to describe the development of Tatar literary studies at Kazan University, identify its main aspects and the scientific foundations of this process, which has been carried out in line with the activities of the Department of Tatar Language and Literature, later the Department of Tatar Literature, organized at the University. In this regard, this article provides a complete overview of the Tatar Literature Department's growth and development.

Key words: Kazan University, Tatar literature, literary criticism, scientific research, Tatar Literature Department

Introduction

Kazan University is not only an educational institution of world renown, but also one of the largest scientific centers, conducting orientalistic and Turkic studies. In the framework of oriental studies, the Tatar language found a place in the curriculum back in 1812; consequently, the first steps towards Turkic studies were also made at that

time. The first Tatar literary criticism studies at Kazan University are associated with the name of F. Katanov: in 1894, along with the introduction of the Tatar language teaching, research in the field of Tatar literature began, and the scholars started collecting ancient manuscripts. In 1924-25, the Kazan University Workers' Faculty introduced both the Tatar language and Tatar literature as compulsory subjects for Tatar students. In 1930, Tatar literature was taught to all students studying there, but in 1933, literature teaching was discontinued. Tatar literature as an academic subject returned only in 1944 when the Department of Tatar language and literature was opened; it was from this period that full-fledged literary studies began. That is why, the history of Tatar literary studies at Kazan University is considered to be 80 years old. Comparative studies expanded their scope of research conducted along with the teachers from the Philological Faculty of the University (V. R. Amineva, M. I. Ibragimov, A. Z. Khabibullina, E. F. Nogumanova), so the history of Tatar literary studies began later than the Kazan Turkic School was formed. That is why scientific research in the field of Tatar literary studies at Kazan University and the development of the Tatar Literature Department are inextricably linked, they are one.

In the 1920s, the social role of collecting folklore and folkloristic philological research in general, was on the increase in the country. This was mainly a spontaneous interest explained by the need to preserve and include in the scientific circulation the oral folklore samples, dedicated to the revolution and civil war and widespread at that time. In 1940–1943, the Tatars showed the growing interest in the origins and examples of oral folklore, it "was perceived as the main method of patriotic education of the people" [1, p. 102].

As a good continuation of these changes, on April 24, 1944, an order was issued by P. Zolotukhin, the Deputy Chairman of the All-Russian Committee for Higher School Affairs under the Council of People's Commissars of the USSR, on the opening on June 1, 1944, of the Tatar Language and Literature Department at V. Ulyanov-Lenin Kazan State University, and four full-time employees were sent to work there. The scientific atmosphere of the university had a great influence on the new division and the new scientific trend in the history of the University [2, p. 212]. The first head of this Department was Rabiga Khakimova who had completed her postgraduate studies at the Institute of Language and Literature of the Peoples of the USSR, the USSR Academy of Sciences. On June 30, 1944, in Moscow, she defended her candidate's dissertation on "Verb control in modern literary language", prepared under the supervision of the prominent scholar, philologist, historian, ethnographer and archaeologist N. Marr, and received the degree of candidate of philology.

The development of Tatar literary studies and, generally, the philological area of research at Kazan University, as well as the activities of the Tatar Literature Department in different periods of its work, became the object of study in the articles of R. Zamaletdinov and M. Khabutdinova [1], Kh. Minnegulov [3], D. Tumasheva [2], IKhanipova [4], I. Yarmakeev and R. Mukhammetshina, [5] and others. Moreover, in connection with the anniversary of the university in 2004, textbooks were prepared, dedicated to the scholars who made great contributions to the development of scientific research and education of the younger generation. These manuals tell us about such prominent scholars as Kh. Gusman [6], N. Yuziev [7], Sh. Sadretdinov [8] and M. Magdiev [9]. In these books, the development of Tatar literary studies is shown in connection with the research work of the individual scholars. The books, published to mark the anniversaries of the Tatar faculty in different years, contain deep thoughts regarding the development of Tatar literary criticism [10; 11; 12].

Methodological basis of work

This article aims to study the development of Tatar literary studies at Kazan University in diachronic and synchronous aspects, to describe the activities of the Department of Tatar Literature in this area, to determine its role, to outline the scientific and methodological heritage of the scholars who worked in this field.

In the article, we used the descriptive, historical-comparative and axiological methods. The descriptive method was used in studying the scientific and pedagogical-methodical activities of Kazan University scholars and teachers. The historical-comparative and axiological methods were applied to studying the history of the Tatar literary criticism development in connection with the University research.

Discussion

The opening of the Tatar Language and Literature Department enhanced the scientific research potential in the field of Tatar literary criticism at Kazan University. The first steps in

this direction were taken when a comprehensive system of the literary process in Tatar literature was defined at the level of higher education, placing its studies within a conceptual framework. With this in mind, "the members of the Department considered it necessary to develop a course in the history of Tatar literature" [4, pp. 231–232]. Naturally, scientific research in this area was conducted in the diachronic aspect: by the 1950–1951 academic year, the members of the Tatar Language and Literature Department had prepared the curricula and lecture courses on Tatar oral folklore and Tatar literature of the 19th century, Soviet literature and methods of teaching literature [13, pp. 1–51; 14, p. 145]. However, the shortage of teachers having subject-specific knowledge of particular periods in the Tatar literature development, especially medieval literature, was strongly felt even when the curricula were being written. At that time, as follows from the memoirs of Kh. Gusman, scientific material devoted to the deep layers of verbal art, distant historical pages, was acquired only on the basis of fragmentary information from individual scholars [1, p. 106]. Tatar oral folklore was initially defined as a separate academic subject, but in the process of developing the programs for this discipline, due to the ideology dominating at that time, the emphasis was placed on oral folklore samples belonging to industrial workers of the pre-revolutionary period, on the stories about their lives, ditties, songs, as well as on the study and analysis of these folklore genres. Moreover, the Department started collecting and conducting a systematic study of ditties and folk songs about the current life, the restoration of what had been destroyed, the fight against the enemies of the people and the military events [14, pp. 5–6].

The Department was also engaged in studying the history of literature, the development of verbal art in the Middle Ages in particular, returning the literary monuments to the Tatar reader. The specialists in this field take a long time to prepare, so the Department began working in this direction from its very first days. The scholars from the Kazan Institute of Language, Literature and History, Ya. Agishev, M. Gainullin, Kh. Yarmi and G. Khalit, came to help the faculty with teaching and developing programs.

From 1951, the literary scholar and expert in the theory of poetry Khatip Gusman was appointed head of the Tatar Language and Literature Department, so the development of Tatar literary criticism at Kazan University is usually associated with his name. Considering that the university did not have specialists in Tatar philology, from the very beginning, he launched the process of sending graduating students to take postgraduate courses at other universities and scientific institutions. In 1951, there were five teachers in the Department, among them one laboratory assistant and four postgraduate students. The arrival of the literary scholar Ya. Agishev at the Department made it possible to expand and deepen research in the field of literary criticism. From 1955 to 1959, I. Nurullin, Z. Mazhitov, M. Khasanov, N. Yuziev worked in the Department in the area of Tatar literature, Dzh. Almazov and A. Yakhin were invited to teach other disciplines [15, pp. 9–20].

From the mid-1950s, a team of leading young scholars, working in the field of literary studies at the Department, triggered literary research in a synchronous aspect: they studied creative trends in the literary process; in particular, such creative methods as critical realism and socialist realism were taught to students in the form of special courses [16, p. 8].

In the 1950s, a revision of school textbooks began, which led to the expansion of the research conducted by the Literature Department. As a result of the revision, it was determined that it was necessary to re-register literature before changing the textbooks, and this work was entrusted to the Department of the Tatar Language and Literature, namely to Kh. Gusman and Ya. Agishev. Beginning from this period, the Department of the Tatar Language and Literature began its methodological research and its work on syllabuses and textbooks for schools. These steps, in turn, called for the education of personnel and preparation of new scientific staff. Thus, at the Department, Tatar literature was designated as a separate scientific area, the teaching staff was assembled, and the prerequisites for the Department as an independent unit were created.

In 1960, the Department of Tatar Literature separated as an independent unit and its main development prospects were defined: 1) to solve the problem of staff shortage, intensify the training of personnel from talented youth (this also included their training at preparatory courses of other universities); 2) to perform assessment of literary sources: finding literary monuments, bringing them from archives of various countries, publishing them, launching them into the wide scientific circulation and actively using them in the practice of teaching literature at the university; 3) to write textbooks that meet modern requirements

on Tatar literature for universities; 4) to organize folklore expeditions together with students; 5) to define a scientific concept for the study of Tatar literature as a complete, inseparable process and, in this regard, to promote work on the history of literature; 6) to organize students' scientific research, preparing the university scientific potential for the future. From the moment of being defined as an independent unit, until 1989, the Department of Tatar Literature of Kazan University, headed by Kh. Gusman (1952–1975), A. Yakhin (1975–1980) and A. Akhmadullin (1981–1999), adhered to this course, developed and improved it, the main scientific interests of the Department being 1) the history of the national literature development starting from oral folklore; 2) literary theory; 3) literary criticism trends, which meant conducting thorough research in these fields.

Photocopies of literary monuments from the archives of Paris, London, Leiden were returned and were translated into Cyrillic. As a result of this work, in 1971–1979, "Kyissai Yosyf" ("The Tale of Yusuf") by Kul Gali, "Khosrau ve Shirin" ("Khosrow and Shirin") by Kotb, "Golstan bit turki" (Gulistan bit Turks) by S. Sarai were published. According to Kh. Gusman, the lack of young experts for this work made him turn to the representatives of the older generation who were asked to perform this task, namely, it was the expert in Tatar, Russian, Arabic and Farsi Z. Maksudova [1, p. 109]. Through the efforts of the rare specialist in ancient manuscripts Dzh. Almazov, who knew the Arabic, Farsi, Turkish, Uzbek, Kazakh, Russian, German and French languages well, the dastans "Kyissai Yosyf" ("The Tale of Yusuf") and "Zhomzhome soltan" ("The Skull King") were returned to the readers, and the textology of the books by G. Kandaly and G. Samitova was prepared for publication. The unique scholar, who proved that the Scythians were Turkic-speaking, began to give lectures on ancient and medieval Turkic-Tatar literature to the University students.

The personnel problem had not lost its relevance to that day, in this case not only quantitative but also qualitative changes came to the fore: preparation of teachers with doctoral and candidate degrees. For example, in 1962, for the first time in the history of Kazan University, Kh. Gusman defended the first doctoral dissertation on Tatar literature (before that, M. Gainullin presented his doctoral dissertation in Moscow). N. Yuziev, R. Ganieva, Kh. Mingnegulov, Sh. Sadretdinov joined the teaching staff of the Tatar Literature Department, defending their candidate dissertations and embarking on the path of scientific research into Tatar literary studies.

From that time on, the scientific research of each University teacher revolved around their own scientific interests. For example, Kh. Gusman and N. Yuziev [17, pp. 172–178] conducted active scientific research in the field of the structure of Tatar versification and poetics, later they were joined by Kh. Minnegulov. Sh. Sadretdinov studied the literature of the Middle Ages and the literary art of the 19th century, R. Ganieva began to study the relationship of Tatar verbal art with Eastern literatures, historian M. Usmanov managed to raise Tatar source studies to a high scientific level.

The main scientific trend of the Department was the study of the history of the national literature development, starting from folklore. The head of the Department, Kh. Gusman, began to study Tatar poetry of the 1920s in connection with socialist realism ("Egermenche ellarda tatar poeziyase" ("Tatar Poetry in the Twenties"), 1964), he shared his scientific findings with his students and taught the history of Tatar literature. The scholar was the first to set the genesis of Turkic poetry and the process of its development as an object of his study ("Turkic Verse in the Middle Ages", 1967). The formation of the Turkic-Tatar poem rhythmic structure ("Shigyr tozeleshe" ("The Structure of the Poem"), 1975) came to the forefront. The scholar communicated the results of these studies to the university students through special courses.

R. Ganieva became the main expert in the study of the connections between national verbal art and Arabic, Russian, Farsi, Iranian-Tajik and Turkic literatures. She prepared a course of lectures on the literature of the Eastern peoples [18, pp. 155–163]. In her monographs "Vostochnyi Renessans i poet Kul Gali" ("Eastern Renaissance and the Poet Kul Gali") (1988) and "Sovet konchygyshy adabiyatlarynda izhat metody mesalase" ("The Problem of the Creativity Method in the Literatures of the Soviet East") (1988) and the programs of special courses, the scholar, as the main object of her study, placed the philosophy of Plato, which formed the basis of the Eastern Renaissance philosophy, the cult of reason, the ideals of humanism and the motifs of the Renaissance, Sufism, their inclusion in the Turkic verbal art and the problem of their literary study.

In their studies, M. Magdiev, M. Bakirov and A. Yakhin focused on the systematic study of the

oral folklore development features. In 1975, Kazan University was designated as the research base for the Tartu-Moscow semiotic school, and under Yu. Nigmatullina's guidance, the structural-semiotic study of verbal art was intensified. A. Yakhin, from the Department of Tatar Literature, was appointed to substantiate and expand these studies, based on national literature, so he began his scientific research in this area [19, pp. 314–324]. Conducting this work, A. Yakhin chose samples of oral folklore as the main object of his study and explored them as a single system. This is evidenced by the following works of the scholar: "Sistema tatarskogo folklora" ("The System of Tatar Folklore") (1984), "Folklor zhanrlaryn sistema itep tiksheru tazhribase" ("Experience of a systematic study of folklore genres") (1979) written jointly with M. Bakirov's, "Khalyk izhaty asarlaren sistema itep tiksheru tazhribase" ("Experience of a systematic study of works of folk art") (1982) co-authored by M. Magdiev.

Kh. Minnegulov and Sh. Sadretdinov tirelessly studied ancient and medieval Turkic-Tatar literature and the development of 19th-century verbal art. While studying 19th-century literature as a single process, Sh. Sadretdinov developed his own concept, creating portraits of Tatar writers of this period ("Sagyit Ramiev izhaty" ("Sagit Ramiev' Work") (1974), "XIX yoz Tatar adabiaty yadkyarlare" ("Monuments of 19th-Century Tatar Literature") (co-authored by Kh. Minnegulov, 1982), etc.). Kh. Minnegulov studied both different periods of the Middle Age Literature and its entire large stage as a single complex. The scholar found creative mechanisms in the relationship of the Turkic-Tatar verbal art and medieval Eastern literatures, defining the role of Farsi, Arabic, Tajik and Azerbaijani literatures in the development of verbal art. This contributed to identifying the phenomenon of transformations in Turkic-Tatar literature, made it possible to evaluate and more clearly comprehend their traditions and innovations, explaining this phenomenon in a cause-and-effect relationship ("XIX yoz tatar khrestomatiyalere" ("Tatar Anthologies of the 19th Century") (co-authored by Sh. Sadretdinov, 1982), etc.).

The study of early 20th-century literature – the golden age of Tatar literature – became the main object of I. Nurullin's research, later followed by M. Magdiev. I. Nurullin identified the main stages in the early 20th-century literature development [20, pp. 182–188]. In his works "XX Yoz Bashy Tatar Adabiyaty" ("Tatar Literature of the Early 20th Century") (1962), "Put' k zrelosti" ("The Path to Maturity") (1971), "Tormysh ham sangat chynlygy" ("Reality of Life and Art") (1983), he developed a methodology for studying the verbal art of this period, giving creative portraits of G. Tukay, F. Amirkhan, G. Ishaki, Sh. Kamal and other writers. M. Magdiev approached the study of the Tatar literature development in the early 20th century from a completely different angle: he introduced into the scientific circulation the works of the writers who were not yet known to the general public ("Talantnyn sotcial tamyrlary: yana revolutcion kutarelesh ham berenche imperialistik sugysh ellary tatar adabiyaty tarihynnan" ("Social Roots of Talent: A New Revolutionary Upsurge and from the History of Tatar Literature during the First Imperialist War") (1990), "Adabiyat ham chynbarlyk" ("Literature and Reality") (1987), "Realismga taba: XX yoz bashy Tatar adabiyatynda chynbarlyknyn chagylyshy masalalare" ("Towards Realism: The Problems of Reflecting Reality in Tatar Literature of the Early 20th Century") (1989), etc.).

The development of Soviet literature as a single, indivisible process was at the core of the works by Z. Mazitov and N. Yuziev. Z. Mazitov became the leading expert in teaching literature of the Soviet period; in his scientific research, he studied the verbal art in the period of the Great Patriotic War ("Fatih Karim: Tormysh ham izhat yuly turynda ocherk" ("Fatih Kakim: An Essay on Life and Work"), (1963) , "Zaman sulyshyn toep: Bugenge adabiyat turynda" ("Feeling the Breath of Time: About Modern Literature") (1967), "Tatar poeziyase Boek Vatan sugyshy ellarynda" (1989) ("Tatar Poetry during the Great Patriotic War"), etc.). N. Yuziev defined the main stages of the poetry development in the Soviet period, carring out intensive work in the field of poetic studies ("Musa Jalil poemalary" ("Poems of Musa Jalil") (1960), "Tormysh poeziyase" ("Poetry of Life") (1961), "Traditciyalar yangarganda" ("When Traditions Are Renewed") (1966), "Sugyshtan songy ellardagy tatar sovet poeziyase" ("Tatar Soviet Poetry of the Post-War Period") (1971), etc.). Thus, the works of the scholars with a broad outlook developed scientific interest in a comprehensive methodology for studying the history of literature. Each scholar, within the framework of his scientific research, taught the history of verbal art from oral folklore to the Soviet period, making scientific discoveries about the literary period he studied.

In the work of the Department, the second scientific field of study was connected with the history of literary criticism; these studies were guided by M. Magdiev who defended his candidate's dissertation on the topic "Tatar Soviet Adebi Tankyite (1917–1932)" in 1964. The scholar explored the history of Tatar literary criticism and journalism, including all issues of periodicals published at the beginning of the 20th century: "Yoldyz" ("Star"), "Vakyt" ("Time"), "An" ("Mind"), etc. He clarified many literary facts in this field, publishing articles dedicated to the literary and cultural heritage of the Tatar people, the scientific heritage of such thinkers as G. Sagdi, J. Validi, G. Gali, G. Rahim, F. Sayfi-Kazanly, G. Nigmati and others. He proved the fundamental role of periodicals in the national and cultural development and the development of literary thought. Having studied the activities of ideologists and founders of the national uprising process, he was able to expand the readers' views on verbal art of this period and the development of national and cultural thought. In 1967–1970, M. Magdiev published works related to the history of the Galiya and Bubi madrasahs, introducing not only students, but also the Tatar reader and the general public to the activities of the great Tatar educators Gubaidulla and Gabdulla Bubi, G. Barudi, R. Fakhretdin, F. Karimi, Z. Kamali and others.

Theoretical research was also at the forefront of the Department's scientific research. The following works were published as results of theoretical studies: I. Nurullin ("Realism turynda" ("On Realism") (1974), "Adabiyat teoriyase" ("Theory of Literature") (1977), etc.), Kh. Gusman ("Shigyr tozeleshe" ("The Structure of a Poem") (1975), "Adabiyat teoriyase" ("Theory of Literature") (1980), "Turkic Verse in the Middle Ages" (1987), etc.).

In 1989, through the efforts of the Vice-Rector of Kazan University M. Gusmanov, the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages was opened (in 2000 it changed its name to the Faculty of Tatar Philology and History). Moreover, the changes in the socio-political and philosophical thought of that time had a great influence on literary criticism of the Renaissance, and in general, on research in the field of the Humanities. The first dean of the faculty was Doctor of Philology, Prof. T. Galiullin. He determined the main development vector of the faculty and headed it until 2001; in 2001–2011, Doctor of Historical Sciences, Prof. I. Gilyazov was appointed dean of the faculty.

During the faculty formation, the Department of Tatar Literature was divided into two subdepartments: the Department of Tatar Literature (headed by A. Akhmadullin (1981–1999), Kh. Minnegulov (1999–2009) and T. Gilazov (2009–2011)), and the Department of Methods of Teaching the Tatar Language and Literature (headed by T. Galiullin (1989–2008) and D. Zagidullina (2008–2011)). On the one hand, this division contributed to the clarification of scientific problems; on the other hand, it enabled to expand and diversify scientific and theoretical research. These two departments, related to the study of Tatar literature, became a single important center of philology for coordinating the teaching of literature in other educational institutions.

The formation of these new structural units was very timely, as that was a time when the need was felt to study the literary process in a different conceptual framework. The renewal of literary-theoretical thought, the change and branching of concepts in the area of studying literature made literary research "revise" its concepts. For the faculty of the Tatar Literature Department, these changes set the task of updating their lectures on the history of Tatar literature, doing research devoted to the new doctrines and the latest scientific achievements. The faculty coordinating center, section "Languages and Literatures of the Peoples of Russia" of the Educational Methodological Association for Teaching Classical University Education (its first chairman –T. Galiullin; later - Kh. Minnegulov and its secretary – F. Nurieva), also had a positive impact on this process.

The Tatar Literature Department, with its new ambitious young staff, began to study in a diachronic aspect folklore and verbal art in general, following its historical sequence. For example, R. Ganieva's research, based on new methodological achievements, deepened the study of verbal art in connection with the Eastern Renaissance. Her significant monographs "Tatarskaya literatura: tradititsii, vzaimosvyazi" ("Tatar Literature: Traditions and Interconnections") (2002), "Tradittsii vostochnogo Renessansa v turkskikh literaturakh srednevekov'ya i novogo vremeni" ("Traditions of the Eastern Renaissance in Turkic Literatures of the Middle Ages and New Time") (2014) "were the very first studies on creative trends, creative methods, considering one of the most difficult trends in literary criticism, exploring

modernist studies in the literature of that period and giving methodological reviews of Tatar literature in the early 20th century. They substantiated the methodological concept of synthesizing the verbal art of that period and the literary traditions of the East and West from a new national perspective" [21, p. 319].

The theory of literature and the issues of Tatar dramaturgy were studied by A. Akhmadullin ("Adabiyat beleme suzlege" ("Dictionary of Literary Studies") (1990), "Ofyklar kinaygandi" ("When Horizons Expand") (2002), "Kunellarne uyatyr: khazerge Tatar dramaturgiyase" ("It Wakes Up the Souls: Modern Tatar Dramaturgy") (2007), etc.) [22, pp. 173–181], A. Zakirzyanov ("Zaman belen berga: adabi tankyyt makalalare" ("Together with Time: Problems of Literary Criticism"), 2004) and A. Battalova ("Tatar dramaturgiyasenda yort obrazynyn usesh-uzgareshe (1960–2000 ellar) ("Growth and Development of the Image of 'House' in Tatar Dramaturgy (1960–2000)")," 2009) who carried out fruitful work at the Department.

Updating his scientific research, M. Bakirov deepened his studies in the field of theory and history of Turkic poetry [23, pp. 42–58] in his monographs devoted to Turkic-Tatar versification, oral folk art and the history of common Turkic poetry ("Gomumtorki poetry yaraluy ham in boryngy formalary" ("Creation and the Earliest Forms of Common Turkic Poetry") (1999), "Shigariyat donyasyna sayakhat. Folklordan classic yazma shigyrga kuchesh tarihynnan" ("A Journey to the World of Poetry. From the History of the Transition from Folklore to Classical Written Poetry") (1999) etc.), the research results were taught to students.

Kh. Minnegulov and his student I. Gusmanov continued the study of Turkic-Tatar literature of the Middle Ages and the development of verbal arts in the 19th century ("Magrifat zhyrchysy" ("The Singer of Enlightenment"), 2006). In addition, another trend in Kh. Minnegulov's scientific research was the return of Tatar immigrant writers' work to a wide circle of readers. This is evidenced by his publications devoted to the works of Khusaen Gabdush, Sania Giffat, Khasan Khamidulla, Akhmed Lyabib, Shigab Nigmati, Akhmed Garay, Gauhar Tuganay, Mingaz Ismagili and others, his research on Tatar newspapers and magazines published abroad ("Chit illardage Tatar adabiyaty" ("Tatar Literature Abroad"), 2007).

T. Gilazov studied the "golden period" of Tatar verbal art – the literary process in the early 20th century, its growth and development, the literary trends and movements of this period. T. Gilazov evaluated the creative work as well as the literary and cultural problems of G. Tukay, S. Ramiev, Dardemand, N. Dumavi, G. Ibragimov, Sh. Kamal, G. Iskhaki, F. Amirkhan, G. Kamal, K. Tinchurin, M. Fayzi, Sh. Akhmadiev, G. Teregulov and other writers who were actively engaged in literary work at a conceptually new height. For each writer, whose work he studied, he identified their path leading to literature, the evolution of their literary views, the views on the world reflected in their works, the growth and development of the image of the world against the background of Turkic-Tatar and Russian-European literatures; he determined the place of each writer in the literary space, describing their complete creative portrait [24, p. 189]. Having successfully defended his Ph.D. thesis "1920–1930 ellar Tatar adabi tankyite useshensa top tendentciyalar (method ham geroy problemalary)" ("The main trends in the development of Tatar literary criticism in the 1920s–1930s (the problem of method and character)") in 1992, he fruitfully worked in the field of studying the history of literary criticism ("Adbi miras: tarikh ham zaman" ("Literary Heritage: Its Past and Present"), 2006).

The teachers of the Department, R. Ganieva, Kh. Minnegulov, R. Kharrasova and T. Gilazov, actively worked on returning G. Iskhaki's name and his literary heritage. Having carried out the textual work, they introduced a large number of the writer's works into the wide scientific circulation, providing explanations. They highlighted the main stages of G. Iskhaki's work, giving it an all-round scientific assessment.

The wind of change and general renewal of life required updating the syllabus and textbooks on Tatar literature and complete revision of their content. Under the guidance of A. Akhmadullin, along with scholars from Kazan State Pedagogical University (now Kazan Federal University), a work team was created, which began compiling the syllabuses, textbooks and methodological manuals. Kh. Minnegulov, Sh. Sadretdinov and A. Zakirzyanov actively joined this work. Till 2011, Tatar schools learned Tatar literature by studying the pearls of Tatar verbal art from the textbooks created by this group.

The scientific research of the Methodology of Teaching the Tatar Language and Literature Department, which was formed only in 1989 and united the authors of different generations and different fields of knowledge, focused on the problem

of “Methodology and Methods of Teaching the Tatar Language and Literature in Schools and Universities”. One part of the Department faculty studied the development of literature and theoretical thought in the 20th and 21st centuries (headed by T. Galiullin), the other part conducted research into this field in the methodological aspect (headed by D. Zagidullina).

D. Zagidullina, A. Yakhin and F. Zavgarova studied the problems of teaching literature in secondary schools. D. Zagidullina wrote and actively used the textbooks on the methods of teaching literature (“Urta maktapta Tatar adabiyatyn ukytu metodikasy” (“Methodology of Teaching Tatar Literature in Secondary Schools”) (2000), “Maktapta Tatar adabiyatyn ukytu metodikasy” (“Methodology of Teaching Tatar Literature at Schools” (2004), etc.). From 1991, A. Yakhin developed an alternative syllabus, textbooks and teaching aids for grades 1–11 of secondary schools, aiming to study literary works and Tatar verbal art in general, based on the structural-semiotic method, which developed students’ independent thinking “through the principle of coming from simple to complex matters in studying the writer’s oeuvre, and after analyzing the literary work, the literary period and the literary trend are to be examined” [25, p. 171] He tested the books on the basis of the university and secondary school of the village of Shali in the Pestrechinsky District, later improving them, and offered them to the schools in the Republic. Thus, two departments prepared original programs and a line of textbooks for secondary comprehensive schools in two directions – traditional and alternative ones. The development of syllabuses for teaching Tatar literature in the context of the Federal State Educational Standard was later continued by D. Zagidullina and N. Yusupova: (“Tatar telelena belem biruche magarif oeshmalary ochen tatar adabiyatynnan urnak program” (“The draft program of Tatar literature for educational institutions providing instruction in the Tatar language”), 2011). The program, created under their authorship, was the main one in Tatar schools until 2023.

In addition, the teachers of the Department, D. Zagidullina, F. Zavgarova, N. Yusupova, G. Gainullina and A. Battalova, worked hard to develop methodological aids, manuals and textbooks for higher educational institutions: “Tatar adabiyaty: theoriya, tarikh” (“Tatar Literature: Theory and History”) (D. Zagidullina, A. Zakirzyanov, T. Gilazov , N. Yusupova, 2004, 2006), “Adabi asar: oiranabez ham analys yasyibyz” (“Literary Work: We Study and Analyze”) (D. Zagidullina, V. Amineva, M. Ibragimov, 2007), “Adabiyat beleme: terminar ham toshenchalar suzlege” (“Literary Studies: A Dictionary of Terms and Concepts”) (D. Zagidullina, A. Zakirzyanov, N. Yusupova, V. Amineva, M. Ibragimov, T. Gilazov and G. Gainullina, 2007), “Tatar adabiyatynnan tablitcalar” (“Tables on Tatar Literature”) (D. Zagidullina, N. Yusupova and A. Zakirzyanov, 2009), “Tatar adabiyaty. Berdam republic imtihanyna azerlanu ochen kullanma” (“Tatar Literature. A Guide to Preparing for the Unified Republican Exam”) (N. Yusupova, 2008, 2010, 2011), “XX gasyr Tatar adabiyaty tarikhy: yugary uku yortlary ochen dareslek” (“History of Tatar Literature of the Twentieth Century: A Textbook for Universities”) (D. Zagidullina and N. Yusupova, 2011), “Folklor practikasy” (“Folklore Practice”) (F. Zavgarova and A. Battalova, 2009) and others.

T. Galiullin studied Tatar poetry of the 20th century as a literary trend in a diachronic aspect, creating his own school in this area, he trained students capable of continuing his work (“Shigariyat baskychlary” (“Stages of Poetry”) (2002), “Shekhesne gasyrlar tudyra” (“Personality is Made by Centuries”)) (2003), “Adabiyat – khater hazinese” (“Literature is a Treasure of Memory”) (2008), “Yaktylyk” (“Light”) (2011), etc.). D. Zagidullina studied the history of national literature as a synchronous system and proposed her own scientific concept, her scientific research mainly focusing on this problem (“Adabiyat kanunnary ham zaman” (“Literary Laws and Time”) (2000), “Modernism ham XX yoz bashy Tatar prozasy” (“Modernism and Tatar Prose of the Early 20th Century”) (2003), “Donya surate uzgaru” (“Changing the Worldview”) (2006), “Yana dulkynda” (“On a New Wave”) (2006), “Istoriya nauki o literature u Tatar” (“History of the Literary Research among the Tatars”) (2011), etc.). N. Yusupova and G. Gainullina’s scientific research is aimed at studying Tatar literature in the 20th century and modern Tatar literature. In their works, the content and features of verbal art forms are assessed in structural-semiotic and narratological aspects, highlighting the formation of new trends in the aspects of styles, creative trends and areas of study.

In order to conduct such a broad scientific and methodological research, new forces are undoubtedly needed, that is young scholars with

broad academic views, who have their own opinion regarding this or that literary phenomenon. In this regard, of special importance was the formation of the Council for the Defense of Doctoral and Candidate Dissertations on the Literatures of the Peoples of the Russian Federation, on Turkic Languages (the Chairman – T. Galiullin) in 1991. From that time on until today, many teachers in the Tatar Literature Department have prepared their candidate and doctoral dissertations under the supervision of senior scholars working at the same university, receiving academic degrees at this Council and becoming full-fledged researchers (F. Galimullin, H. Minnegulov, M. Bakirov, D. Zagidullina, F. Saifulina, A. Zakirzyanov, N. Yusupova, G. Gainullina, A. Battalova, I. Gumerov, L. Khaidarov, R. Sabirov, and others). This fact indicates that Tatar literary studies have become a comprehensive scientific school at Kazan University.

Since 2011, a new period has begun for the Department of Tatar Literature: the formation of Kazan Federal University, the merger of the departments of the Kazan State University and Tatar State University of Humanities and Education, which were engaged in the study of Tatar literature, has led to qualitative and quantitative changes. The merger of these departments contributed to the expansion and deepening of scientific and methodological research, raising the educational institution to the level of a federal university, which made it possible to conduct scientific research at a new scientific level.

Today, the scientific research, conducted by the Department of Tatar Literature (headed by F. Saifulina), is focused on the study of the Tatar literary process within the framework of the synthesis of Western and Eastern cultures, in the context of the verbal art of the peoples from the Volga and Cis-Urals Regions. In numerous works by F. Saifulina, L. Mingazova and G. Kayumova, the literary-aesthetic and philosophical-ethical foundations of Tatar children's literature, regional literature and oral folklore are the objects of scientific studies, they explore the texts in comparison with the literary works of the peoples from the Volga and Cis-Urals Regions. F. Galimullin, N. Yusupova, M. Khabutdinova, G. Gainullina and T. Gilazov are engaged in the study of Tatar literature in the synthesis of Russian, Western and Eastern cultures, in the context of the literary oeuvre of the peoples from the Volga and Pre-Urals in diachronic and synchronic aspects, their works study the theory, history of literary works and Tatar literary criticism as a single system. As a result of these studies, the teachers of the Department annually publish monographs, teaching aids and textbooks on Tatar literature for university students.

During this period of time, two doctoral dissertations were defended at the Department (N. Yusupova and L. Mingazova), under the supervision of the Department's scholars (F. Galimullin, F. Saifulina, L. Mingazova, N. Yusupova and G. Gainullina), more than a dozen students completed their postgraduate studies, defended their candidate dissertations. The scholars, studying the literatures of the Volga Region peoples and the Turkic peoples living abroad, undergo internships at the Tatar Literature Department, improving their knowledge and conducting joint projects.

The teachers of the Department take an active part in the preparation of academic publications and the compilation of encyclopedias. They carry out systematic work studying the works of individual writers, returning the spiritual heritage to the Tatar reader and introducing it into the wide scientific circulation (F. Saifulina, M. Khabutdinova, G. Gainullina and N. Yusupova). They are involved in the compilation of textbooks and teaching aids for comprehensive schools and gymnasiums (F. Galimullin, L. Mingazova, N. Yusupova).

The Department implements a large number of projects related to the study of Tatar literature. In addition, as the members of the only independent structural unit engaged in the study of Tatar literature in higher educational institutions, the teachers of the Department take an active part in the social and cultural life of our republic. Today, the Department of Tatar Literature is not just an ordinary department, but also a center for studying Tatar literature, sparking young people's interest and coordinating scientific and methodological research in this area.

Conclusions

In 2024, the Tatar Literature Department of Kazan University celebrates its 80th anniversary; also, it has been 80 years since the beginning of research related to Tatar literary criticism in this educational institution. Having started its journey with a small formation, the Department is celebrating this anniversary date having a high reputation as a scientific center for the study of Tatar literature and coordinator of scientific and methodological research. During this time,

research on Tatar literary criticism at the Department was carried out mainly in three aspects – theoretical, diachronic-synchronic and methodological. This scientific and methodological research is supported by monographs, textbooks, lectures and special course programs integrated into a single unified system. A generation of new scholars has grown up at the University, those who studied here in different years and were taught by the faculty of the Tatar Literature Department. Today they themselves teach students, making important contributions to scientific research, ensuring the connection between generations. May our path at Kazan University continue to be long and fruitful!

References

1. Zamaletdinov, R. R., Khabutdinova, M. M. (2018). *Istoriya sozdaniya otdeleniya tatarskogo yazyka i literatury v kazanskom universitete v vospominaniyakh prepodavatelei i pervykh studentov* [The Department of Tatar Language and Literature in Kazan University: The History of Its Creation in Memories of the Faculty Members and Alumni]. Tatarica. No. 1(10), pp. 91–113. (In Russian)

2. Tumasheva, D. G. (1996). *Razvitie tatarskogo yazykoznaniya v Kazanskom universitete (1944–1995)* [Development of Tatar Linguistics at Kazan University]. Gasyrlar avazy – Ekho vekov. No. 1/2, pp. 212–216. (In Russian)

3. Minnegulov, Kh. Yu. (2015). *Tatarskaya slovesnost' v kazanskom universitete* [Tatar Literature at Kazan University]. Nauchnyi Tatarstan. No. 1, pp. 65–71. (In Russian)

4. Khanipova, I. I. (2021). *Sozdanie kafedry tatarskogo yazyka i literatury v Kazanskom gosudarstvennom universitete i ee deyatel'nost' s serediny 1940-kh - 1950-e gody* [Creation of the Tatar Language and Literature Department at Kazan State University and Its Activities in the the Middle of 1940s–1950s]. Istoricheskaya ehtnologiya. Vol. 6. No. 2, pp. 231–241. (In Russian)

5. Yarmakeev, I. E., Mukhametshina, R. F. (2021). *Filologiya v Kazanskom federal'nom universitete: proshloe – nastoyashchee – budushchee* [Philology at Kazan Federal University: Past – Present – Future]. Mir russkogo slova. No. 1, pp. 111–121. (In Russian)

6. Minnegulov, Kh. Yu. (2002). *Khatip Usmanovich Usmanov* [Khatip Usmanovich Usmanov]. 20 p. Kazan, Kazan university. (In Russian)

7. Galiullin, T. N. (2002). *Nil Gafur uly Yuziev* [Nil Gafurovich Yuziev]. 20 p. Kazan, Kazan university. (In Tatar)

8. Minnegulov, Kh. Yu. (2003). *Shaikhi Alavetdin uly Sadretdinov* [Shaikhi Alavetdinovich Sadretdinov]. 20 p. Kazan, Kazan university. (In Tatar)

9. Zagidullina, D. F. (2003). *Muhammat Sungat uly Magdiev* [Muhammat Sungatovich Magdiev]. 28 p. Kazan, Kazan university. (In Tatar)

10. *Tatar fakul'tetyna 50 el* (1994) [Tatar Faculty Is 50 Years Old]. 70 p. Kazan, Shakli fakhem. (In Tatar)

11. *Tatar fakul'tetyna 60 el* (2004) [Tatar Faculty Is 60 Years Old]. 143 p. Kazan, Kazan universitety tipografiyase. (In Tatar)

12. *Tatar filologiyase ham tarikhy fakul'tety* (2004) [The Faculty of Tatar Philology and History]. Kazan, B. i. 42 p. (In Tatar)

13. *Tatarstan Respublikasy Daulat arkhivy* [State Archive of the Republic of Tatarstan]. F. R-1337. Op. 2. D. 167. Pp. 1–51. (In Tatar)

14. *Tatarstan Respublikasy Daulat arkhivy* [State Archive of the Republic of Tatarstan]. F. R-1337. Op. 2. D. 168. Pp. 5–145. (In Tatar)

15. *Tatarstan Respublikasy Daulat arkhivy* [State Archive of the Republic of Tatarstan]. F. R-1337. Op. 2. D. 507. Pp. 9–20. (In Tatar)

16. *Tatarstan Respublikasy Daulat arkhivy* [State Archive of the Republic of Tatarstan]. F. R-1337. Op. 2. D. 238. P. 8. (In Tatar)

17. Yusupova, N. M. (2021). *Nauchno-kriticheskaya deyatel'nost' Nila Gafurovicha Yuzieva* [Scientific Activities and Literary Criticism of Nil Gafurovich Yuziev]. TATARICA. No. 16, pp. 172–178. (In Russian)

18. Zakirzyanov, A. M. (2022). *Vkladyvaya teplo svoei dushi (K 90-letiyu Rezedy Ganievoi)* [Investing the Warmth of Her Soul… (the 90th Anniversary of Reseda Ganiyeva)]. Tatarica. No. 1 (22), pp. 155–163. (In Russian)

19. Motigullina, A. R., Gaynullina, G. R. (2016). *A. Yakhin kak yarkii predstavitel' nauchnoi shkoly sistemno-kompleksnogo izucheniya literatury i iskusstva Kazanskogo universiteta* [A. Yakhin as a Prominent Representative of the Kazan University Scientific School of the System-Comprehensive Research into Literature and Art]. Philology and Culture. No. 4 (46), pp. 314–324. (In Russian)

20. Kharrasova, R. F. (2023). *Ibrahim Zinnat uly Nurullin – galim, tankyit'che ham prozaik* [Ibragim Nurullin as a Scientist, Critic and Prose Writer]. Tatarica. No. 20 (1), pp. 182–188. (In Tatar)

21. Yusupova, N. M., Gaynullina, G. R. (2022). *Zhizn', posvyashchennaya nauke (K 90-letiyu so dnya rozhdeniya professora kazanskogo universiteta R.K. Ganievoi)* [A Life Dedicated to Science (On the 90th anniversary of Kazan University Professor R. Ganieva)]. Philology and Culture. No. 3 (69), pp. 316–321. (In Russian)

22. Sayfulina, F. S. (2022). *Kurenekle adabiyat galime Azat Gyil'mulla uly Akhmadullin* [Outstanding Literary Scholar Azat Gilmullinovich Akhmadullin]. Tatarica. No. 2(19), pp. 173–181. (In Tatar)

23. Ylmaz, G. M., Zavgarova, F. Kh., Khabutdinova, M. M. (2023). *Tvorcheskii portret fol'klorista Marselya Bakirova v zerkale ego lichnykh vospominanii i v otsenke sovremennikov* [Folklorist

Marcel Bakirov's Creative Portrait in the Mirror of His Personal Memories and in the Assessment of His Contemporaries]. Tatarica. No. 2 (21), pp. 42–58. (In Russian)

24. Khabutdinova, M. M., Yusupova, N. M. (2020). *Literaturno-kriticheskaya i nauchnaya deyatel'nost' T. Sh. Gilazova* [T. Gilazov's Literary-Critical and Scientific Activity]. Philology and Culture. No. 4 (62), pp. 187–190. (In Russian)

25. Yusupov, A. F. (2021). *Al'bert Gatuf uly Yakhinnyn fanni-metodik eshchanlege* [Scientific and Methodological Work of Albert Yakhin]. TATARICA. No. 17 (1), pp. 166–171. (In Tatar)

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНДА ТАТАР ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ: ТАРИХЫҺӘМ БҮГЕНГЕСЕ

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Мәкалә Казан университетында татар әдәбият белеменең үсешен өйрәнүне алга куя, уку йортында эшләгән галимнәрнең фәнни эшчәнлегенә күзәтү аша әлеге процессның төп аспектларын, гыйльми юнәлешләрен аерып чыгара, шушы юлда уку йортының, анда эшләгән галимнәрнең татар әдәбият белеменә керткән өлешен, урынын тәгаенләштерә.

Казан университетында татар әдәбияты, уку-укыту программаларына кертелеп, предмет буларак, 1944 елда укытыла башлый, татар теле һәм әдәбияты кафедрасының оешуы татар әдәбияты буенча әйдәп баручы белгечләрнең шушы мәйданга тупланууына зур йогынты ясый. Бу күренеш, үз чиратында, университетта татар әдәбият белеме өлкәсендәге гыйльми эзләнүләрнең фәнни-филологик (татар әдәбиятын, тәнкыйди фикер үсешен төрле яссылыкларда өйрәнү) һәм методик (югары уку йортлары студентлары, соңрак урта мәктәп укучылары өчен лекцияләр курсы, программалар, дәреслекләр, методик кулланмалар эшләү) аспектларда формалашуын һәм тармакланып үсүен тәэмин итә. Әлеге мәкалә шушы процессны төп өйрәнү объекты итеп куя, архив документларына таянып, фәнни хезмәтләргә, әйдәп баручы мөгаллимнәрнең методик һәм педагогик эшчәнлегенә бәя аша раслый, аның яңалыгы һәм актуальлеге шуның белән билгеләнә.

Мәкалә чикләрендәге эзләнүләрнең төп максаты – Казан университетында татар әдәбият белеменең үсешен, әлеге процессның төп аспектларын, гыйльми нигезләрен билгеләү. Бу процесс уку йортында оешкан татар теле һәм әдәбияты, соңрак татар әдәбияты кафедрасының эшчәнлеге белән янәшә, шушы структур берәмлек эчендә алып барыла. Шуңа мөнәсәбәттә әлеге язмада татар әдәбияты кафедрасының үсеш-үзгәреш тарихына да бөтенлекле күзәтү ясала.

Төп төшенчәләр: Казан университеты, татар әдәбияты, әдәбият белеме, фәнни эшчәнлек, татар әдәбияты кафедрасы

Кереш

Казан университеты – дөньякүләм танылган уку йорты, белем учагы гына түгел, тарихының буеннан-буена ориенталистик, тюркологик тикшеренүләрне күз уңында тоткан көчле, фәнни куәскә ия гыйльми үзәкләрнең берсе дә. Татар теле ориенталистика кысаларында 1812 елда ук уку программаларында урын ала, табигый төстә тюркологик тикшеренүләр юлындагы тәүге адымнар да шул вакытта ук ясала. Казан университетында татар әдәбият белеменә бәйле тәүге эзләнүләр Н.Ф. Катанов исеме белән бәйләнгән: 1894 елда ул, татар телен укытуны тергезү белән беррәттән, әдәбият белеме буенча да аерым эзләнүләрне башлап җибәрә, кулъязмаларны җыю, тикшерү эшен дәвам итә. 1924-25 уку елыннан Казан университетының эшчеләр факультетында укучы татар студентлары өчен, татар теле белән беррәттән, татар әдәбияты мәҗбүри предмет буларак укытыла башлый. 1930 елдан биредә укучы барлык студентларга да татар әдәбиятыннан дәресләр бирелә, әмма 1933 елда туктатыла.

Татар әдәбиятын укыту кабат 1944 елда – татар теле һәм әдәбияты кафедрасы оешкан

чорда – тергезелә һәм әдәбият белеменә бәйле тулы канлы эзләнүләр дә шушы дәвердән башланып китә. Шуңа да Казан университетында татар әдәбият белеменә бәйле тикшеренүләрнең 80 еллык тарихы бар дип исәпләнә. Уку йортында татар әдәбият белеме өлкәсендәге фәнни эзләнүләр һәм татар әдәбияты кафедрасы үсеше бер-берсе белән тыгыз бәйләнгән, алар бербөтен.

1920 елларда ил күләмендә фольклор җыюның, фольклористик һәм, гомумән, филологик тикшеренүләрнең иҗтимагый әһәмияте көчәя. Ул, асылда, стихияле рәвештә барлыкка килеп, үз чорында киң таралыш алган инкыйлабка һәм гражданнар сугышына бәйле халык авыз иҗаты үрнәкләрен саклауның кирәклеге һәм фәнни әйләнешкә кертеп җибәрүнең мөһимлеге белән аңлатыла. 1940–1943 елларда татарларда да үз тамырлары, халык авыз иҗаты үрнәкләре белән кызыксыну көчәя, ул «халыкны патриотик тәрбияләүнең нигез чарасы итеп күрелә башлый» [1, б. 102].

Әлеге үзгәрешләрнең матур бер дәвамы төсендә, 1944 елның 24 апрелендә СССР Халык Комиссарлары Советы каршындагы Югары мәктәп эшләре буенча Бөтенсоюз комитетының рәис урынбасары П. Золотухинның 1944 елның 1 июненнән В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетында татар теле һәм әдәбияты кафедрасы ачылу турындагы приказы чыга һәм аңа 4 штат бирелә. Университет тарихында яңа структур берәмлекнең һәм фәнни юнәлешнең ачылуына уку йортындагы фәнни атмосфера да зур йогынты ясый [2, б. 212]. Аның беренче мөдире итеп СССР Фәннәр академиясенең Тел, СССР халыкларының язма мирасын өйрәнү институтында аспирантура тәмамлап, 1944 елның 30 июнендә Мәскәүдә атаклы галим, филолог, тарихчы, этнограф һәм археолог Н. Марр җитәкчелегендә «Глагольное управление в современном литературном языке» темасына кандидатлык диссертациясен яклаган һәм филология фәннәре кандидаты дәрәҗәсен алган Рәбига Афзал кызы Хәкимова билгеләнә.

Казан университетында татар әдәбият белеменең, гомумән, филология юнәлешенең үсеше, татар әдәбияты кафедрасының аерым чорлардагы эшчәнлеге Р.Р. Җамалетдинов һәм М.М. Хәбетдинова [1], Х.Й. Миңнегулов [3], Д.Г. Тумашева [2], И.И. Ханипова [4], И.Э. Ярмәкәев, Р.Ф. Мөхәммәтшина [5] һ.б. галимнәрнең мәкаләләрендә өйрәнү объекты итеп күтәрелә. Моннан тыш, университетның 2004 елгы юбилее уңаеннан бирелә гыйльми тикшеренүләр үсешенә, яшь буынны тәрбияләүгә мөһим өлеш керткән галимнәргә бәйле ярдәмлек-кулланмалар эшләнә. Х.Г. Госман [6], Н.Г. Юзиев [7], Ш.Ә. Садретдинов [8], М.С. Мәһдиев [9] кебек шәхесләргә атап язылган әлеге кулланмаларда да татар әдәбият белеменең үсеше аерым галимнәр эшчәнлегенә мөнәсәбәтле яктыртыла. Татар факультетының төрле еллардагы юбилейларына атап эшләнгән китапларда да татар әдәбият белеменең үсешенә бәйле аерым фикерләр урын ала [10; 11; 12].

Хезмәтнең методологик нигезе

Әлеге мәкаләдә Казан университетында татар әдәбият белеменең диахроник һәм синхроник аспектларда үсешен өйрәнү, шушы юлда татар әдәбияты кафедрасының эшчәнлеген тасвирлау, тоткан урынын билгеләү, бу өлкәдә хезмәт куйган галимнәрнең фәнни-методик мирасын барлау бурычы куела.

Мәкаләне язу барышында, төп методлар буларак, тасвирлама, тарихи-чагыштырма һәм аксиологик методлар үзәккә куелды. Тасвирлама метод Казан университеты галим-мөгаллимнәренең фәнни һәм педагогик-методик эшчәнлеген өйрәнү юлында файдаланылды. Тарихи-чагыштырма һәм аксиологик методлар уку йорты белән бәйле татар әдәбият белеменең үсеш-үзгәреш тарихын өйрәнү барышында кулланылды.

Фикер алышу

Татар теле һәм әдәбияты кафедрасы оешу Казан университетында татар әдәбият белеме өлкәсендәге фәнни эзләнүләрнең көчәюенә зур этәргеч ясый. Бу юлдагы тәүге адымнар татар әдәбиятыннан югары белемнең әдәби барышны бөтенлекле системага салып, концептуаль нигездә өйрәнелергә тиешлеген көн тәртибенә куюдан башланып китә. Шуны күздә тотып, оешкан вакытта ук «кафедра әгъзалары татар әдәбияты тарихы курсын эшләү»нең [4, б. 231-232] мөһимлеген күтәреп чыга. Табигый ки, бу юнәлештәге фәнни эзләнүләр диахроник аспектта үсеп китә: 1950-1951 уку елына татар теле һәм әдәбияты кафедрасы әгъзалары тарафыннан татар халык авыз иҗаты, XIX гасыр татар әдәбияты, Совет әдәбияты, әдәбият укыту методикасы буенча уку-укыту программалары, лекцияләр курсы эшләнеп җитә [13, б. 1-51; 14, б. 145]. Әмма аерым чорларны, аеруча урта гасырлар әдәбиятын укыту өчен белгечләр булмавы программалар эшләү барышында ук үзен нык сиздерә.

Х.Г. Госман истәлекләреннән күренгәнчә, ул вакытта сүз сәнгатенең тирән катламнарына, ерак тарихи сәхифәләренә бәйле фәнни материал аерым әдипләр турындагы өзек-өзек мәгълүматлардан гына оештырыла [1, б. 106]. Татар халык авыз иҗаты башта ук аерым предмет буларак аерып куела, әмма аның буенча программалар төзү барышында, шул чор идеологиясенә аваздаш төстә, инкыйлабка кадәрге фабрика һәм завод эшчеләренең халык авыз иҗаты үрнәкләре, эшчеләр язмышына бәйле хикәятләр, такмаклар, җырлар алга чыгарыла, әлеге фольклор жанрларын анализлауга, өйрәнүгә басым ясала. Болардан тыш, шул чор тормышына, җимерекләрне торгызуга бәйле яисә халык дошманнары, сугыш вакыйгалары белән көрәш дулкынында язылган такмаклар, халык җырлары тупланып, аларны өйрәнүнең эзлекле системасы юнәлешендә эш башланып китә [14, б. 5-6].

Әдәбият тарихын, бигрәк тә урта гасырлар сүз сәнгате үсешен өйрәнү һәрдаим әдәби ядкярләрне татар укучысына кайтару эше белән янәшә алып барыла, мондый белгечләрнең бер көндә генә әзерләнмәвен күздә тотып, беренче көннәреннән үк кафедра бу юнәлештә дә эшне башлап җибәрә. Уку-укыту эшен җайга салуда, программалар эшләүдә укытучы-мөгаллимнәргә Казан Тел, әдәбият һәм тарих институты (КТӘТИ) галимнәре Я.Х. Агишев, М.Х. Гайнуллин, Х.Х. Ярми, Г.М. Халитләр дә ярдәмгә килә.

1951 елдан татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире итеп әдәбиятчы галим, шигырь теориясе белгече Хатип Госман билгеләнә, Казан университетында татар әдәбият белеменең үсеше һәм тармаклануы нәкъ менә аның исеме белән бәйләнеп китә. Татар филологиясе буенча университетта эшләрлек белгечләр булмауны күздә тотып, ул башта ук чыгарылыш курс студентларын башка уку йортларына, фәнни оешмаларга аспирантурага җибәрү эшен җайга сала. 1951 елдан кафедрада укытучылар саны 5кә җиткерелә, аларга 1 лаборант билгеләнеп, 4 аспирант алына. Кафедрага әдәбиятчы Я. Агишевның килүе дә әдәбият белемендәге эзләнүләрне киңәйтү һәм тирәнәйтү мөмкинлеген бирә. 1955 елдан 1959 елга кадәр кафедрага татар әдәбияты юнәлеше буенча И.З. Нуруллин, З.М. Мәҗитов, М.Х. Хәсәнов, Н.Г. Юзиев эшкә алына, Ж.Д. Алмазов һәм А.Г. Яхин аерым сәгатьләр укыту өчен чакырыла [15, б. 9-20].

Кафедрада әдәбият белеме өлкәсендә әйдәп баручы яшь белгечләрнең туплануы 1950 елларның уртасыннан әдәби-нәзари эзләнүләрнең синхроник аспектта алып барыла башлавына да зур этәргеч бирә: әдәби барышта иҗат юнәлешләре һәм агымнары, аерым алганда, тәнкыйди реализм һәм социалистик реализм иҗат методлары өйрәнелеп, студентларга махсус курс форматында укытыла башлый [16, б. 8].

1950 елларда мәктәпләр өчен язылган дәреслекләргә ревизия башлану әдәбият кафедрасында эшчәнлек мәйданнарының киңәюенә китерә. Ревизия нәтиҗәсендә дәреслекләрдә инкыйлабка кадәрге әдәбиятны яңадан язу кирәклеге көн тәртибенә куела һәм бу эш тә университетның татар теле һәм әдәбияты кафедрасына, аерым алганда, Х.Г. Госман һәм Я.Х. Агишевка йөкләнә. Шушы чордан башлап, университетның татар теле һәм әдәбияты кафедрасында методик эзләнүләр, мәктәпләр өчен программа-дәреслекләр язу эше башланып китә. Ә бу үзеннән-үзе кадрлар үстерү, яңа гыйльми көчләр әзерләү мәсьәләсен көн тәртибенә куя. Шул рәвешле кафедрада татар әдәбияты аерым юнәлеш булып формалашып өлгерә, укытучылар составы туплана, мөстәкыйль берәмлек буларак аерылып чыгу өчен тулы җирлек әзерләнеп җитә.

1960 елда татар әдәбияты кафедрасы мөстәкыйль берәмлек буларак аерылып чыга, һәм алга таба аның төп үсеш перспективалары билгеләнә: 1) кадрлар мәсьәләсен хәл итү, актив төстә талантлы яшьләр арасыннан кадрлар әзерләүне активлаштыру (моның өчен башка югары уку йортларындагы әзерлек курсларында укып кайту да күздә тотыла); 2) текстологик эш: әдәби ядкярләрне табып, төрле илләрнең архивларыннан кайтартып, бастырып чыгару һәм киң фәнни әйләнешкә кертеп җибәрү, аларны университетта әдәбият укыту барышында иркен файдалану; 3) татар әдәбияты буенча югары уку йортлары өчен көн таләбенә җавап биргән дәреслекләр язу; 4) студентлар белән берлектә фольклор экспедицияләрен оештыру; 5) татар әдәбиятын бөтенлекле, эзлекле процесс буларак өйрәнүнең фәнни концепциясен булдыру һәм шушы нигездә әдәбият тарихын эшләп чыгу; 6) студентларның фәнни эшчәнлеген җайга салу, шул юлда киләчәк өчен фәнни потенциал әзерләү. Аерым мөстәкыйль берәмлек булып аерылып чыкканнан башлап, 1989 елга кадәр Казан университетының татар әдәбияты

кафедрасы Х.Г. Госман (1952–1975), А.Г. Яхин (1975–1980), А.Г. Әхмәдуллин (1981–1999) мөдирлегендә шушы юнәлешләрне нигез итеп алып үсә-камилләшә; 1) халык авыз иҗатыннан башлап, милли әдәбиятның үсеш-үзгәреш тарихы; 2) әдәбият теориясе; 3) әдәби тәнкыйть юнәлешләре, шушы юнәлешләрдә тирән гыйльми эзләнүләр алып бару татар әдәбияты кафедрасының төп фәнни мәсләге итеп куела.

Париж, Лондон, Лейден архивларында яткан урта гасыр әдәби ядкярләренең фотокопияләре кайтартылып, кириллицага күчерелә башлый. Шушы эшчәнлекнең нәтиҗәсе буларак 1971–1979 еллар аралыгында Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф», Котбның «Хөсрәү вә Ширин», Сәйф Сараиның «Гөлстан бит-төрки» басмалары дөнья күрә. Х. Госман күрсәткәнчә, бу эшне башкарырлык яшьләр җитмәү сәбәпле, өлкән буын вәкилләре, аерым алганда, татар, рус, гарәп, фарсы телләрен яхшы белгән З.А. Максудова да эшкә тартыла [1, б. 109]. Гарәп, фарсы, төрек, үзбәк, казакъ, рус, алман һәм француз телләрен яхшы белгән, борынгы кульъязмалар буенча сирәк белгеч Җ.Д. Алмазов көче белән «Кыйссаи Йосыф», «Җөмҗөмә солтан» дастаннары укучыга кайтарыла, Г. Кандалый, Г. Сәмитова китапларының текстологиясе эшләнеп, бастырып чыгарыла. Скифларның төрки телле булуларын раслаган уникаль галим студентларга борынгы һәм урта гасырлар төрки-татар әдәбияты буенча лекцияләр укый башлый.

Кадрлар мәсьәләсе үзенең актуальлеген югалтмый, бу очракта сан гына түгел, сыйфат үзгәреше алга куела башлый: фән докторлары, фән кандидатлары әзерләү эше актуальләшә. Мәсәлән, 1962 елда Казан университеты тарихында Х.Г. Госман тарафыннан татар әдәбияты буенча беренче докторлык диссертациясе яклана (аңа кадәр М.Х. Гайнуллин докторлык диссертациясен Мәскәүдә яклап кайткан була). Татар әдәбияты кафедрасының укытучылар составына Н.Г. Юзиев, Р.К. Ганиева, Х.Й. Миңнегулов, Ш.Ә. Садретдиновлар килеп кушыла, алар кандидатлык диссертацияләрен яклап, татар әдәбият белемен үстерү юлына чыга.

Шушы чордан университеттагы һәр галим-мөгаллимнең фәнни эзләнүләре үз гыйльми юнәлеше тирәсендә тупланып үсеп китә. Мисал өчен, Х.Г. Госман һәм Н.Г. Юзиев [17, б. 172–178] татар шигырь төзелеше һәм поэтикасы юнәлешендә киң фәнни эзләнүләр алып бара, соңрак аларга килеп кушылган Х.Й. Миңнегулов, Ш.Ә. Садретдинов урта гасыр әдәбиятын, XIX гасыр сүз сәнгатен тикшерүгә, Р.К. Ганиева татар сүз сәнгатенең көнчыгыш әдәбиятлары белән бәйләнешләрен өйрәнүгә керешә, тарихчы М.А. Усманов татар чыганакчылык белемен фәнни дәрәҗәгә күтәрү белән ярдәм итә.

Милли әдәбиятның фольклордан башлап, үсеш-үзгәреш тарихын өйрәнү кафедраның төп фәнни юнәлешен хасил итә. Кафедра мөдире булган Х.Г. Госман 1920 еллар татар шигъриятен социалистик реализм белән бәйләнештә өйрәнү юлына кереп китә («Егерменче елларда татар поэзиясе», 1964), үз фәнни нәтиҗәләрен студентлар белән уртаклашып, татар әдәбияты тарихын укыта. Галим тарафыннан тәүге тапкыр төрки поэзиянең генезисы һәм үсеш-үзгәреш барышы өйрәнү объекты булып күтәрелә («Тюркский стих в средние века», 1967), төрки-татар шигыренең ритмик төзелеше формалашу хакындагы фәнни тәгълимат мәйданга чыга («Шигырь төзелеше», 1975) һәм бу эзләнүләрнең төп нәтиҗәләре университет студентларына махсус курслар буларак барып ирешә.

Р.К. Ганиева милли сүз сәнгатенең гареб, рус, фарсы, гарәп, иран-таҗик, төрки әдәбиятлар белән бәйләнешләрен өйрәнү юнәлешендә төп белгечкә әверелә, Шәрык халыклары әдәбияты буенча лекцияләр курсын эшли [18, б. 155–163]. Галимә «Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали» (1988), «Совет көнчыгышы әдәбиятларында иҗат методы мәсьәләсе» (1988) кебек монографияләрендә һәм махсус курс программаларында көнчыгыш яңарыш фәлсәфәсенең үзәген тәшкил иткән әфләтүн фәлсәфәсен, акыл культын, гуманлылык идеалларын яки ренессанс, суфичылык мотивларын, аларның төрки сүз сәнгатьләренә килеп керү һәм әдәби үзләштерелү хасиятләрен төп өйрәнү объекты итеп күтәрә.

М.Х. Бакиров, М.С. Мәһдиев, А.Г. Яхин эзләнүләрендә халык авыз иҗатының үсеш-үзгәреш үзенчәлеген системалы тикшерү алга куела. 1975 елда Казан университеты Тарту-Мәскәү семиотик мәктәбе тикшеренүләренең бер базасы итеп билгеләнә, Й.Г. Нигъмәтуллина җитәкчелегендә сүз сәнгатен структур-семиотик тикшерүләр активлашып китә. Бу эзләнүләрне милли әдәбият материалында раслауга һәм киңәйтүгә татар әдәбияты кафедрасыннан А.Г. Яхин

билгеләнә һәм үзенең фәнни эшчәнлеген шушы нәзари тәгълиматка нигезләнеп оештыра башлый [19, б. 314–324]. Бу юлда А.Г. Яхин төп өйрәнү объекты итеп халык авыз иҗаты үрнәкләрен сайлап ала һәм аны бөтенлекле система итеп тикшереп чыга. Галимнең «Система татарского фольклора» (1984), М.Х. Бакиров белән берлектә язылган «Фольклор жанрларын система итеп тикшерү тәҗрибәсе» (1979), М.С. Мәһдиев белән бергә нәшер ителгән «Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе» (1982) хезмәтләре шуны раслый.

Х.Й. Миңнегулов һәм Ш.Ә. Садретдинов борынгы һәм урта гасырлар төрки-татар әдәбиятын, XIX гасыр сүз сәнгате үсешен өйрәнүне җәелдереп җибәрә. Ш.Ә. Садретдинов XIX гасыр әдәбиятын бербөтен процесс буларак тикшерү юлында үз концепциясен булдыра, шушы дәвер татар әдипләренең иҗат портретларын тудыра («Сәгыйть Рәмиев иҗаты» (1974), «XIX йөз татар әдәбияты ядкярләре» (Х.Й. Миңнегулов белән берлектә, 1982) һ.б.). Х.Й. Миңнегуловның хезмәтләрендә урта гасырның теге яки бу чоры гына аерып алып өйрәнелми, ә шушы зур этап бербөтен буларак комплекслы тикшерелә. Галим төрки-татар сүз сәнгатенең урта гасыр көнчыгыш әдәбиятлары белән бәйләнешләрендәге иҗади механизмнарын таба, сүз сәнгате үсешендә фарсы, гарәп, таҗик, азәрбайҗан әдәбиятларының ролен билгели. Бу исә төрки-татар әдәбиятында нәзирәчелек күренешен эзлекле ачыкларга, бәяләргә, традицияләрне һәм яңачалыкларны ачыграк тоярга, сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрендә аңлатырга мөмкинлек бирә («XIX йөз татар хрестоматияләре» (Ш.Садретдинов белән берлектә, 1982) һ.б.).

XX йөз башы – татар әдәбиятының алтын дәвере – буенча эзләнүләр И.З. Нуруллинның, соңрак М.С. Мәһдиевнең төп өйрәнү объекты булып күтәрелә. И.З. Нуруллин XX йөз башы әдәбиятының төп үсеш сукмакларын билгели [20, б. 182–188], шушы юнәлештә язылган «XX йөз башы татар әдәбияты» (1962), «Путь к зрелости» (1971), «Тормыш һәм сәнгать чынлыгы» (1983) кебек хезмәтләрендә әлеге дәвер сүз сәнгатен өйрәнүнең методологиясен эшли, Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Исхакый, Ш.Камал һ.б. әдипләрнең иҗат портретларын тәкъдим итә. М.С. Мәһдиев исә XX йөз башы татар әдәбияты үсешенә үзгә яссылыкта якын килә, моңа кадәр киң катлам укучыга билгеле булмаган исемнәрне, аларның әдәби мирасын фәнни әйләнешкә кертеп җибәрү ягыннан зур эш башкара («Талантның социаль тамырлары: яңа революцион күтәрелеш һәм беренче империалистик сугыш еллары татар әдәбияты тарихыннан» (1990), «Әдәбият һәм чынбарлык» (1987), «Реализмга таба: XX йөз башы татар әдәбиятында чынбарлыкның чагылышы мәсьәләләре» (1989) һ.б.).

Совет әдәбияты үсеше бөтенлекле, эзлекле процесс буларак З.М. Мәҗитов, Н.Г. Юзиев хезмәтләренең үзәгенә куела. З.М. Мәҗитов совет чоры әдәбиятын укыту юнәлешендә төп белгечкә әверелә, фәнни эзләнүләрендә Бөек Ватан сугышы чоры сүз сәнгатен өйрәнүне фәнни объект итеп ала («Фатих Кәрим: Тормышы һәм иҗат юлы турында очерк», (1963), «Заман сулышын тоеп: Бүгенге әдәбият турында» (1967), «Татар поэзиясе Бөек Ватан сугышы елларында» (1989) һ.б.). Н.Г. Юзиев исә совет чоры шигъриятенең төп үсеш сукмакларын аерып билгели, поэтиканы өйрәнү юнәлешендә нәтиҗәле эш алып бара («Муса Җәлил поэмалары» (1960), «Тормыш поэзиясе» (1961), «Традицияләр яңарганда» (1966), «Сугыштан соңгы еллардагы татар совет поэзиясе» (1971) һ.б.). Әнә шулай киң карашлы, фәнни куәскә ия галимнәрнең хезмәтләрендә әдәбият тарихын өйрәнүнең бөтенлекле методикасы эшләнеп җитә. Һәр галим үзенең фәнни эшчәнлеге юнәлешендә студентларга халык авыз иҗатыннан башлап, совет чорына кадәрге сүз сәнгате тарихын укыта, үз чоры әдәби барышына бәйле фәнни казанышлары белән уртаклаша.

Кафедра эшчәнлегендәге икенче гыйльми сукмакны әдәби тәнкыйть тарихын өйрәнү тәшкил итә һәм бу эзләнүләрне 1964 елда «Татар совет әдәби тәнкыйте (1917–1932)» темасына кандидатлык диссертациясен яклаган М.С. Мәһдиев әйдәп бара. Галим татар әдәби тәнкыйте һәм публицистикасы тарихын өйрәнә, XX йөз башында дөнья күргән «Йолдыз», «Вакыт», «Аң» һ.б. вакытлы матбугат битләрен тулысынча колачлап алып тикшереп чыга, шушы юлда бик күп әдәби фактларны төгәлләштерә, татар халкының әдәби-мәдәни мирасына, фикер ияләре Г.Сәгъди, Җ.Вәлиди, Г.Гали, Г.Рәхим, Ф.Сәйфи-Казанлы, Г.Нигъмәти һ.б. фәнни мирасына багышланган мәкаләләрен бастыра. Вакытлы матбугатның милли-мәдәни, әдәби фикер үсешенә, әдәбиятны камилләштерүгә керткән өлешен раслый, милли күтәрелешне нигезләгән, шушы процессның төп идеологлары булган

шәхесләрнең эшчәнлеген өйрәнеп, татар укучысының бу чор сүз сәнгатенә, милли-мәдәни фикер үсешенә нисбәтле караш-офыкларын киңәйтә. 1967–1970 еллар аралыгында М.С. Мәһдиев «Галия» һәм «Буби» мәдрәсәләре тарихына бәйле язмалар бастыра, студентларны гына түгел, гомумән, татар укучысын, киң җәмәгатьчелекне атаклы татар мәгърифәтчеләре Гобәйдулла һәм Габдулла Бубилар, Г. Баруди, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими, З. Камали һ.б. эшчәнлеге белән таныштыра.

Кафедраның фәнни эшчәнлегендә теоретик эзләнүләр дә алгы планда тора. И.З. Нуруллин («Реализм турында» (1974), «Әдәбият теориясе» (1977) һ.б.), Х.Г. Госман («Шигырь төзелеше» (1975), «Әдәбият теориясе» (1980), «Тюркский стих в средние века» (1987) һ.б.) хезмәтләре теоретик юнәлештә алып барылган эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак дөнья күрә.

1989 елда, бер яктан, Казан университеты проректоры М.Г. Госманов тырышлыгы белән Татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетының оешуы (2000 елда Татар филологиясе һәм тарихы факультеты итеп үзгәртелә), икенче яктан, шушы чордагы иҗтимагый-сәяси, фәлсәфи фикердәге үзгәрешләр, яңарыш татар әдәбият белеменә, гомумән, гуманитар фәннәр өлкәсенә бәйле эзләнүләргә көчле йогынты ясый. Факультетның беренче деканы итеп филология фәннәре докторы, профессор Т.Н. Галиуллин билгеләнә. Ул факультетның алга таба төп үсеш юнәлешләрен билгели һәм 2001 елга кадәр идарә итә, 2001–2011 елларда факультетта декан булып тарих фәннәре докторы, профессор И.А. Гыйләҗев эшли.

Факультет оешу дәверендә татар әдәбияты кафедрасы икегә: татар әдәбияты (мөдирләре – А.Г. Әхмәдуллин (1981–1999), Х.Й. Миңнегулов (1999–2009), Т.Ш. Гыйләҗев (2009–2011)) һәм татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы (мөдирләре – Т.Н. Галиуллин (1989–2008), Д.Ф. Заһидуллина (2008–2011)) кафедраларына бүленә. Әлеге бүленеш үзе үк, бер яктан, фәнни проблемаларның төгәлләшүенә, икенче яктан, гыйльми-нәзари эзләнүләрнең киңәюенә, тармаклануына этәргеч бирә. Татар әдәбиятын өйрәнү белән бәйле әлеге ике кафедра филология фәненең мөһим бер учагы, башка югары уку йортларында әдәбият укытуны координацияләү үзәге булып үсеп җитә.

Яңа структур берәмлекләрнең әдәби процессны башка концептуаль нигезгә салып өйрәнергә кирәклек мәсьәләсе күтәрелгән чорда оешып китүе бик вакытлы була. Әдәби-нәзари фикердәге яңарыш, әдәбиятны өйрәнү концепцияләренең алышынуы, төрләләнүе әдәби тикшеренүләргә «ревизия ясый», бу үзгәрешләр татар әдәбияты кафедрасы укытучылары алдына татар әдәбияты тарихы буенча лекцияләрне яңарту, татар әдәбият белеме өлкәсендә яңа тәгълиматларга, соңгы фәнни казанышларга йөз тотып, фәнни хезмәтләр язу бурычын куя. 1995 елда факультет базасында координацион үзәк – классик университет белеме бирү буенча Укыту методик берләшмәсенең «Россия халыкларының телләре һәм әдәбиятлары» секциясе (рәисе – башта Т.Н. Галиуллин, соңрак Х.Й. Миңнегулов, сәркатибе – Ф.Ш. Нуриева) төзелү дә бу процесска уңай йогынты ясый.

Яңа, өметле яшь кадрлар белән баеган татар әдәбияты кафедрасы фольклор һәм сүз сәнгатен диахроник планда, тарихи эзлеклелектә өйрәнүне үстереп алып китә. Мисал өчен, Р.К. Ганиеваның яңа методологик казанышларга таянып алып барылган эзләнүләре сүз сәнгатен көнчыгыш Ренессансы белән бәйләнештә өйрәнүләрне тирәнәйтә. «Татарская литература: традиции, взаимосвязи» (2002), «Традиции Восточного Ренессанса в тюркских литературах Средневековья и Нового времени» (2014) кебек саллы монографияләрендә «әдәбият белеменең иң катлаулы мәсьәләләреннән саналган иҗат юнәлеше, методы турындагы фикерләр дә, шушы чор әдәбиятындагы модернистик эзләнүләр хакындагы беренчел тикшеренүләр дә, XX йөз башы татар әдәбиятына кагылышлы методологик күзәтүләр дә урын ала; әлеге дәвер сүз сәнгатенең Көнчыгыш һәм Көнбатыш әдәби традицияләрен яңа милли нигездә синтезлавы хакындагы методологик концепция дәлилләнә» [21, б. 319].

Кафедрада нәтиҗәле эшләп килгән А.Г. Әхмәдуллин («Әдәбият белеме сүзлеге» (1990), «Офыклар киңәйгәндә» (2002), «Күңелләрне уятыр: хәзерге татар драматургиясе» (2007) һ.б.) [22, б. 173–181] һәм Ә.М. Закирҗанов («Заман белән бергә: әдәби тәнкыйть мәкаләләре», 2004), А.Д. Батталова («Татар драматургиясендә йорт образының үсеш-үзгәреше (1960–2000 еллар)», 2009) әдәбият теориясе һәм татар драматургиясе мәсьәләләрен өйрәнүгә йөз тота.

М.Х. Бакиров, фәнни яңарыштан файдаланып, төрки шигырь теориясен һәм тарихын өйрәнү юнәлешендәге эзләнүләрен тирәнәйтә [23, б. 42–58], төрки-татар шигыре

төзелешенә, халык авыз иҗатына, гомумтөрки шигыренең тарихына кагылышлы монографияләрен язып («Гомумтөрки поэзиясенең яралуы һәм иң борынгы формалары» (1999), «Шигърият дөньясына сәяхәт. Фольклордан классик язма шигырьгә күчеш тарихыннан» (1999) һ.б.), студентларга белем бирә.

Х.Й. Миңнегулов һәм аның укучысы И.Г. Госманов («Мәгърифәт җырчысы», 2006) урта гасыр төрки-татар әдәбиятын, XIX гасыр сүз сәнгате үсешен өйрәнүне дәвам итә. Моннан тыш, Х.Й. Миңнегуловның фәнни эшчәнлегендәге тагын бер юнәлеш мөһаҗирлектәге татар әдипләренең иҗатын киң катлам укучыга кайтаруга бәйле үсеп китә. Хөсәен Габдүш, Сания Гыйффәт, Хәсән Хәмидулла, Әхмәд Ләбиб, Шиһаб Нигъмәти, Әхмәд Гәрәй, Гәүһәр Туганай, Минһаҗ Исмәгыйли һ.б. иҗатлары хакындагы язмалары, чит илләрдә нәшер ителгән татарча газета-журналлар турындагы хезмәтләре шул хакта сөйли («Чит илләрдәге татар әдәбияты», 2007).

Т.Ш. Гыйләҗев сүз сәнгатенең «алтын чор»ы – XX йөз башы әдәби барышын, аның үсеш-үзгәреш юлларын, әдәби юнәлешләр һәм агымнар үсешен өйрәнүне алга куя. Г.Тукай, С.Рәмиев, Дәрдемәнд, Н.Думави, Г.Ибраһимов, Ш.Камал, Г.Исхакый, Ф.Әмирхан, Г.Камал, К.Тинчурин, М.Фәйзи, Ш.Әхмәдиев, Г.Терегулов һ.б. кебек актив иҗат эшчәнлеге белән шөгыльләнгән һәр әдипнең иҗатын, әдәби-мәдәни проблемаларны Т.Ш. Гыйләҗев яңа концептуаль югарылыкта бәяләп чыга. Үзе тикшерү үзәгенә алган һәр әдипнең әдәбиятка килү юлын, әдәби карашларының эволюциясен, әсәрләрендәге дөньяга карашның, дөнья сурәтенең үсеш-үзгәрешен төрки-татар, рус-Европа әдәбиятлары фонында күзәтеп чыгып, һәркайсының әдәбият мәйданындагы урынын тәгаенләп бара, тулы иҗат портретын тергезә [24, б. 189]. 1992 елда «1920–1930 еллар татар әдәби тәнкыйте үсешендә төп тенденцияләр (метод һәм герой проблемасы)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклап, ул әдәби тәнкыйть тарихын өйрәнү юлында да нәтиҗәле эшли («Әдәби мирас: тарих һәм заман», 2006).

Кафедра укытучылары Р.К. Ганиева, Х.Й. Миңнегулов, Р.Ф. Харрасова, Т.Ш. Гыйләҗев Г.Исхакыйның исемен һәм әдәби мирасын кайтару юнәлешендә актив эш алып бара. Текстологик эш башкарып, аңлатмалар белән әдипнең шактый әсәрләрен киң фәнни әйләнешкә кертеп җибәрәләр, Г. Исхакый иҗатының төп чорларын аерып чыгарып, бөтенлекле фәнни бәя бирәләр.

Яңарыш җилләре татар әдәбиятыннан программа һәм дәреслекләрне яңартуны, эчтәлеген тулысынча үзгәртүне таләп итә. А.Г. Әхмәдуллин җитәкчелегендә Казан дәүләт педагогия университеты (хәзерге вакытта Казан федераль университеты) галимнәре белән берлектә эшче коллектив төзелеп, программа һәм дәреслекләр, методик кулланмалар язу эше башлана. Бу эшкә Х.Й. Миңнегулов, Ш.Ә. Садретдинов, Ә.М. Закирҗановлар да актив катнашып китеп, 2011 елга кадәр татар мәктәпләре шушы коллектив төзегән дәреслекләр аша татар әдәбиятын үзләштерә, сүз сәнгатенең иң гүзәл ядкярләре белән таныша.

1989 елда гына оешып, төрле буын һәм юнәлеш авторларын берләштергән Татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасының фәнни эшчәнлеге «Татар телен һәм әдәбиятын мәктәптә һәм югары уку йортында укытуның методологиясе һәм методикасы» проблематикасы тирәсенә берләшә. Кафедрадагы әдәбиятчыларның бер өлеше XX гасыр һәм XX-XXI гасыр сүз сәнгате үсешен, нәзари фикер үсешен (җитәкчесе – Т.Н. Галиуллин) өйрәнүгә йөз тотса, бер өлеше методик аспектта эзләнүләр (җитәкчесе – Д.Ф. Заһидуллина) алып бара.

Д.Ф. Заһидуллина, А.Г. Яхин һәм Ф.Х. Җәүһәрова урта мәктәптә әдәбият укыту проблемаларын өйрәнүне тирәнәйтә. Д.Ф. Заһидуллина әдәбият укыту методикасыннан бүген дә актив кулланылышта булган дәреслекләр яза («Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы» (2000), «Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы» (2004) һ.б.). А.Г. Яхин 1991 елдан урта мәктәпнең 1–11 сыйныфлары өчен әдәби әсәрне һәм сүз сәнгатен структур-семиотик методка таянып үзләштерүгә, укучының мөстәкыйль мантыйкый фикерләвен үстерүгә, «гадидән катлаулыга принцибы аша әдәби әсәрдән әдип иҗатын, аннан әдәби чорны һәм әдәби барышны анализлауга» [25, б. 171] йөз тоткан альтернатив программа, дәреслекләр һәм методик әсбаплар әзерләү эшенә керешә, аларны университет һәм Питрәч районының Шәле урта мәктәбе базаларында апробацияли, шул рәвешле дәреслекләрне камилләштерә һәм республика мәктәпләренә тәкъдим итә. Нәтиҗәдә, методик планда ике кафедра урта гомуми мәктәпләр өчен татар әдәбиятыннан

ике юнәлештәге – традицион һәм альтернатив – авторлык программалары һәм дәреслекләр линиясе эшләп өлгертә! ФДББС шартларында татар әдәбиятын укыту программалары эшләүне соңрак Д.Ф. Заһидуллина һәм Н.М. Йосыпова дәвам итә («Татар телендә белем бирүче мәгариф оешмалары өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа», 2011). Алар авторлыгындагы программа 2023 елга кадәр татар мәктәпләре өчен төп уку-укыту программасы буларак хезмәт итә.

Моннан тыш, кафедра укытучылары Д.Ф. Заһидуллина, Ф.Х. Җәүһәрова, Н.М. Йосыпова, Г.Р. Гайнуллина, А.Д. Батталова методик кулланмалар, әсбаплар, югары уку йортлары өчен дәреслекләр эшләүне активлаштыра, филология факультеты укытучылары белән берлектә (В.Р.Әминева, М.И. Ибраһимов, А.З. Хәбибуллина, Э.Ф. Ногъманова) белән берлектә компаративистик эзләнүләрне көчәйтә: «Татар әдәбияты: теория, тарих» (Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйләҗев, Н.М. Йосыпова, 2004, 2006), «Әдәби әсәр: өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз» (Д.Ф. Заһидуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, 2007), «Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге» (Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Н.М. Йосыпова, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, Т.Ш. Гыйләҗев, Г.Р. Гайнуллина, 2007), «Татар әдәбиятыннан таблицалар» (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова, Ә.М. Закирҗанов, 2009), «Татар әдәбияты. Бердәм республика имтиханына әзерләнү өчен кулланма» (Н.М. Йосыпова, 2008, 2010, 2011), «XX гасыр татар әдәбияты тарихы: югары уку йортлары өчен дәреслек» (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова, 2011), «Фольклор практикасы» (Ф.Х. Җәүһәрова, А.Д. Батталова, 2009) һ.б.

Т.Н. Галиуллин XX гасыр татар поэзиясен әдәби барыш буларак диахроник аспектта өйрәнә, шушы юлда үз мәктәбен булдырып, эшен дәвам итәрлек шәкертләрне әзерли («Шигърият баскычлары» (2002), «Шәхесне гасырлар тудыра» (2003), «Әдәбият – хәтер хәзинәсе» (2008), «Яктылык» (2011) һ.б.) Д.Ф. Заһидуллина милли әдәбият тарихын синхрон система буларак тикшереп, үз фәнни концепциясен тәкъдим итә, аның фәнни эзләнүләре дә, нигездә, шуңа карый («Әдәбият кануннары һәм заман» (2000), «Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы» (2003), «Дөнья сурәте үзгәрү» (2006), «Яңа дулкында» (2006), «История науки о литературе у татар» (2011) һ.б.). Н.М. Йосыпова һәм Г.Р. Гайнуллинаның фәнни эшчәнлеге XX йөз һәм хәзерге татар әдәбиятын өйрәнүгә йөз тота, аларның хезмәтләрендә сүз сәнгатенең эчтәлек һәм форма үзенчәлекләре структур-семиотик һәм нарратологик аспектта бәяләнә, стильләр, иҗади агымнар һәм юнәлешләр аспектында яңа тенденцияләр формалашуы тикшерелә.

Ә моның кадәр киң колачлы фәнни-методик эшчәнлек алып бару өчен өчен яңа көчләр, киң карашлы, теге яки бу әдәби күренешкә үз анык мөнәсәбәте булган яшь галимнәрнең кирәклеге бәхәссез. 1991 елда ачылган Россия Федерациясе халыклары әдәбияты, төрки телләр буенча докторлык һәм кандидатлык диссертацияләрен яклау Советы (рәисе – Т.Н. Галиуллин) оешуның әһәмияте бу яктан бәһаләп бетергесез була. Шул чордан башлап, бүгенгә кадәр татар әдәбияты кафедрасы мөгаллимнәренең күбесе, шушы ук уку йортында укытучы өлкән буын галимнәр җитәкчелегендә кандидатлык, докторлык диссертацияләрен өлгертеп, әлеге Совет аша гыйльми дәрәҗә ала, галим булып өлгерә (Ф.Г. Галимуллин, Х.Й. Миңнегулов, М.Х. Бакиров, Д.Ф. Заһидуллина, Ф.С. Сәйфуллина, Ә.М. Закирҗанов, Н.М. Йосыпова, Г.Р. Гайнуллина, А.Д. Батталова, И.Г. Гомәров, Л.И. Хәйдәров, Р.Р. Сабиров һ.б.). Бу үзе үк Казан университетында татар әдәбият белеменең тулы бер фәнни мәктәп булып формалашып, оешып җитүе хакында сөйли.

2011 елдан татар әдәбияты кафедрасы өчен яңа чор башлана: Казан федераль университеты оешу, Казан дәүләт университетында һәм Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетында яшәп килгән татар әдәбиятын өйрәнү белән шөгыльләнүче кафедраларның кушылуы сыйфат һәм сан үзгәрешләренә китерә. Һәр ике якның үз яңалыклары белән берләшүе фәнни һәм методик тикшеренүләрне киңәйтеп һәм тирәнәйтеп җибәрә, уку йортының федераль университет дәрәҗәсенә күтәрелүе фәнни эзләнүләрне яңа яссылыкларда алып бару мөмкинлеген бирә.

Бүгенге көндә татар әдәбияты кафедрасы (мөдире – Ф.С. Сәйфуллина) укытучыларының фәнни эшчәнлеге татар әдәби барышын көнбатыш һәм көнчыгыш мәдәниятләре синтезында, Идел буе һәм Урал алды халыклары сүз сәнгате контекстында комплекслы тикшерү кысаларында алып барыла. Ф.С. Сәйфуллина, Л.И. Минһаҗева, Г.Ф. Каюмоваларның күпсанлы хезмәтләрендә

татар балалар әдәбиятының, регион әдәбиятының һәм халык авыз иҗатының эдәби-эстетик һәм фәлсәфи-этик нигезләре фәнни өйрәнү объектына әверелә, Идел буе һәм Урал алды халыклары сүз сәнгате белән чагыштырма планда тикшерелә. Ф.Г. Галимуллин, Н.М. Йосыпова, М.М. Хәбетдинова, Г.Р. Гайнуллина, Т.Ш. Гыйләҗев татар әдәбиятын рус, көнбатыш һәм көнчыгыш мәдәниятләре синтезында, Идел буе һәм Урал алды халыклары сүз сәнгате контекстында диахроник һәм синхроник аспектларда өйрәнү белән шөгыльләнә, аларның хезмәтләре сүз сәнгатенең, татар әдәби тәнкыйтенең теориясен, тарихын бөтенлекле система буларак бәяләүгә йөз тота. Шушы эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак, ел саен кафедра укытучыларынң монографияләре, уку-укыту әсбаплары, югары уку йортлары өчен татар әдәбиятыннан дәреслекләре дөнья күрә.

Шушы вакыт аралыгында кафедрада 2 докторлык диссертациясе яклана (Н.М. Йосыпова, Л.И. Минһаҗева), кафедра укытучылары җитәкчелегендә (Ф.Г. Галимуллин, Ф.С. Сәйфуллина, Л.И. Минһаҗева, Н.М. Йосыпова, Г.Р. Гайнуллина) дистәдән артык укучы аспирантура үтеп, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклый. Идел буендагы һәм чит илләрдәге төрки халыклар әдәбиятын өйрәнү белән шөгыльләнүче галимнәр татар әдәбияты кафедрасында стажировка үтеп, белемнәрен күтәрә, уртак проектлар башкара.

Кафедра укытучылары академик басмалар, энциклопедияләр төзүдә актив катнаша, аерым әдипләрнең иҗатын системалы өйрәнү, рухи мирасны татар укучысына кайтару, киң фәнни әйләнешкә кертү юнәлешендә актив эшчәнлек алып бара (Ф.С. Сәйфуллина, М.М. Хәбетдинова, Г.Р. Гайнуллина, Н.М. Йосыпова), гомуми урта белем бирү мәктәпләре һәм гимназияләре өчен дәреслекләр, методик кулланмалар, уку-укыту әсбаплары төзү эшенә җәлеп ителә (Ф.Г. Галимуллин, Л.И. Минһаҗева, Н.М. Йосыпова).

Кафедрада татар әдәбиятын өйрәнү белән бәйле бик күп проектлар тормышка ашырыла. Моннан тыш, югары уку йортларында татар әдәбиятын өйрәнү юнәлешендәге бердәнбер мөстәкыйль структур берәмлек буларак, кафедра укытучылары республикабызның әдәби-мәдәни, иҗтимагый тормышында актив катнаша. Бүгенге көндә татар әдәбияты кафедрасы – гади кафедра гына түгел, татар әдәбиятын өйрәнү, аны яшьләргә пропагандалау, шушы юнәлештәге фәнни һәм методик эзләнүләрне координацияләү үзәге дә.

Төп нәтиҗәләр

2024 нче елда Казан университетының татар әдәбияты кафедрасы үзенең 80 еллык юбилеен билгеләп үтә, уку йортында татар әдәбият белеме белән бәйле эзләнүләрнең башланып, киң колач алып китүенә дә 80 ел тула. Үзенең юл башын кечкенә генә берәмлектән башлаган кафедра бу түгәрәк датаны татар әдәбиятын өйрәнүнең фәнни учагы һәм фәнни-методик эзләнүләрне координацияләү үзәге дәрәҗәсенә күтәрелеп каршылый. Шушы вакыт эчендә кафедрада татар әдәбият белеме өлкәсендәге эзләнүләр, нигездә, өч аспектта – теоретик, диахроник һәм синхроник, методик юнәлешләрдә алып барыла. Әлеге гыйльми-методик эзләнүләр студентларга белем бирү өчен монографияләр, уку-укыту кулланмалары, лекцияләр, махсус курс программалары белән ныгытыла һәм эзлекле, бөтенлекле, тотрыклы система буларак оешып җитә. Төрле елларда университетта укып, татар әдәбияты кафедралары укытучылары тарафыннан ук әзерләнгән галимнәр буыны үсеп җитеп, инде бүген үзләре студентларга белем бирә, шәкертләрен әзерли, фәндә үз сүзен әйтеп, буыннар бәйләнешен тәэмин итә. Казан университетындагы бу юлыбыз алга таба да дәвамлы һәм бәрәкәтле булсын иде!

Әдәбият

1. Замалетдинов Р.Р., Хабутдинова М.М. История создания отделения татарского языка и литературы в Казанском университете в воспоминаниях преподавателей и первых студентов // Татарика. 2018. №1(10). С. 91–113.
2. Тумашева Д.Г. Развитие татарского языкознания в Казанском университете (1944–1995) // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1996. №1/2. С. 212–216.
3. Миннегулов Х.Ю. Татарская словесность в Казанском университете // Научный Татарстан. 2015. № 1. С. 65–71.
4. Ханипова И.И. Создание кафедры татарского языка и литературы в Казанском государственном университете и ее деятельность с середины 1940-х – 1950-е годы // Историческая этнология. 2021. Т. 6. № 2. С. 231–241.
5. Ярмакеев И.Э., Мухаметшина Р.Ф. Филология в Казанском федеральном университете: прошлое – настоящее – будущее // Мир русского слова. 2021. № 1. С. 111–121.
6. Миннегулов Х.Ю. Хатип Усманович Усманов. Казань: Казанский университет, 2002. 20 с.

7. Галиуллин Т.Н. Нил Гафур улы Юзиев. Казан: Казан университеты, 2002. 20 б.

8. Миңнегулов Х.Й. Шәйхи Әләветдин улы Садретдинов. Казан: Казан университеты, 2003. 20 б.

9. Заһидуллина Д.Ф. Мөхәммәт Сөнгат улы Мәһдиев. Казан: Казан университеты, 2003. 28 б.

10. Татар факультетына 50 ел. Казан: Шәкли фәхем, 1994. 70 б.

11. Татар факультетына 60 ел. Казан: Казан ун-ты типографиясе, 2004. 143 б.

12. Татар филологиясе һәм тарихы факультеты. Казан: Б. и., 2004. 42 б.

13. Татарстан Республикасы Дәүләт архивы. Ф. Р-1337. Оп. 2. Д. 167. Б. 1–51.

14. Татарстан Республикасы Дәүләт архивы. Ф. Р-1337. Оп. 2. Д. 168. Б. 5–145.

15. Татарстан Республикасы Дәүләт архивы. Ф. Р-1337. Оп. 2. Д. 507. Б. 9–20.

16. Татарстан Республикасы Дәүләт архивы. Ф. Р-1337. Оп. 2. Д. 238. Б. 8.

17. Юсупова Н.М. Научно-критическая деятельность Нила Гафуровича Юзиева // TATARICA. 2021. № 16. С. 172–178.

18. Закирзянов А.М. Вкладывая тепло своей души (К 90-летию Резеды Ганиевой) // Tatarica. 2022. №1 (22). 155–163 б.

19. Мотигуллина А.Р., Гайнуллина Г.Р. А. Яхин как яркий представитель научной школы системно-комплексного изучения литературы и искусства Казанского университета // Филология и культура. Philology and Culture. 2016. № 4 (46). С. 314–324.

20. Харрасова Р.Ф. Ибраһим Зиннәт улы Нуруллин – галим, тәнкыйтьче һәм прозаик // Tatarica. 2023. №20 (1). С. 182–188.

21. Юсупова Н.М., Гайнуллина Г.Р. Жизнь, посвященная науке (К 90-летию со дня рождения профессора Казанского университета Р. К. Ганиевой) // Филология и культура. Philology and Cultura. 2022. №3 (69). С. 316–321.

22. Сайфулина Ф.С. Күренекле әдәбият галиме Азат Гыйльмулла улы Әхмәдуллин// Tatarica. 2022. №2(19). С. 173–181.

23. Йылмаз Г.М., Завгарова Ф.Х., Хабутдинова М.М. Творческий портрет фольклориста Марселя Бакирова в зеркале его личных воспоминаний и в оценке современников // Tatarica. 2023. №2 (21). С. 42–58.

24. Хабутдинова М.М., Юсупова Н.М. Литературно-критическая и научная деятельность Т.Ш. Гилазова // Филология и культура. Philology and Culture. 2020. №4(62). С. 187–190.

25. Юсупов А.Ф. Альберт Гатуф улы Яхинның фәнни-методик эшчәнлеге // TATARICA. 2021. № 17 (1). Б. 166–171.

ТАТАРСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ В КАЗАНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье рассматривается формирование и развитие татарского литературоведения в Казанском университете в контексте общероссийского литературоведения, систематизированы сведения о вкладе ученых в татарское литературоведение. Казанский университет имеет более 80-летнюю историю всестороннего изучения татарской литературы. Татарская литературоведческая школа начала складываться еще с 1944 г., фактически с первых лет существования нового отделения – отделения татарского языка и литературы в Казанском университете. У истоков школы стояли выдающиеся ученые Казанского университета. Высокая эрудированность, применение новых методов в изучении татарской литературы, широкая проблематика исследований определили значительный вклад многих из них в историю науки о литературе. В статье охарактеризованы основные научные школы, история их становления и вклад отдельных ученых в разработку ключевых проблем истории татарской литературы, теории литературы и методики преподавания. Хронологические рамки исследования охватывают период с 1944 по 2024 г. В ходе исследования обобщается деятельность кафедры татарской литературы на современном этапе.

Ключевые слова: Казанский университет, татарская литература, теория литературы, научная деятельность, кафедра татарской литературы

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-61-80

LITERARY AND CREATIVE WRITING SOCIETIES OF KAZAN UNIVERSITY AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF TATAR LITERATURE IN THE 20TH-21ST CENTURIES

Khalisa Khatipovna Kuzmina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
shirmanx@yandex.ru

Gulfiya Rasilevna Gainullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gulfiarasilevna@mail.ru

Literary societies and associations are a significant social phenomenon, demonstrating high spiritual culture of the population. History shows that the activities of literary associations can not only lay the foundation for the development of national literature and culture, but also influence the state and its domestic policy, so studying the history of such associations is relevant for understanding the modern literary process. Kazan University has a unique history of national creative associations and societies. Tatar-speaking literary societies at Kazan University appeared in the 20th century, have undergone different changes, have been reformed but have continued their activities to this day. This article aims to describe the history of literary creative associations at Kazan University, to study their activities in connection with the existing socio-historical conditions and environment, to tell about the teachers and writers who worked in this area, and their research and pedagogical activities.

Key words: Kazan University, literary creativity, association, society, writers, “Alluki”, “Ilham”, “Dastan”, “Rukhiyat”

Introduction

A person cannot be a social personality and live outside of society. It is communication with other people, in other words, social intercourse that distinguishes a person from nature. Social relationships set the condition for the unification of individuals into various social groups. Later, the groups, formed by the type of life activity, proximity, needs, degree of kinship, traditions and other characteristics, develop certain norms accepted in society. Such social groups (associations, unions) have been formed throughout the history of mankind [1, p. 3] and are common for the Volga Region.

At the turn of the 18th and 19th centuries, the cultural life of Kazan was described as being rich and diverse. At that time, young writers G. Kamenev and S. Moskotilnikov organized one of the first literary societies in the Volga Region [2]. The opening of the university in 1804 (the first university in the Volga Region and the third in Russia) was an important event in the life of Kazan and the Region. It prepared teachers, doctors, engineers, lawyers and civil servants for the Volga Region, the Urals, and Siberia. At the same time, the presence of the Literary Studies Department within the University provided opportunities for the development of philological knowledge and literary work.

A literary society is an association of people interested in literature, its members share their opinions on the literary creative process, analyze the styles of writers and their writing techniques, and conduct master classes in writing skills. As a rule, such societies and associations are formed in order to share ideas and thoughts, and help each other in creative work.

Literary circles began to operate in the first years after the formation of Kazan University, but they were organized for Russian-speaking students. Literary societies for Tatar-speaking students were opened only in the early 20th century.

Materials and methods of research, scientific novelty

This article aims to describe the history of literary associations organized at Kazan University, name the teachers and writers who worked in this area and describe their scientific and pedagogica lwork.

To have a complete picture of literary associations, formed during the early years of Kazan University, we used the method of chronological sequence. In addition, to analyze important trends of associations in some cases, the method of problematic approach to the study of the material was also used. The article combines chronological and problematic principles of narration. The historical-comparative and axiological methods help to evaluate the activities of literary associations in the past and the present.

Despite the fact that there are some studies on this topic, there are practically no works describing the history of the emergence and development of Kazan University literary societies and associations in the Tatar language. In this regard, one can note the article by F. Galimullin, covering the history of the "Ilham" ("Inspiration") society, which existed for many years at the Tatar State Humanitarian and Pedagogical University [3] and the article by Kh. Kuzmina on the history of the "Alluki" society, functioning at Kazan State University [4]. Some articles reflect personal memories of the members of these societies about their meetings (Madina Dzhalalieva, Lenar Shaekh, Shaikhellova Sarbinaz, Bulat Ibragimov, etc.). A. Demirkaya's scientific article "Kazandagy adabi zhyelyshlar: salon angamalarennan alyp adabi zhamgyyatlarga kadar" ("Literary Meetings in Kazan: From Salon Conversations to Linguistic Societies") describes the literary salons and associations of Russian-speaking members that functioned in Kazan at the beginning of the 20th century, the literary meetings in the hotels "Amur", "Bolgar", the club "Sharyk", the literary societies "October" and "Sulf" [5].

Thus, the scientific novelty of our study is the history of Kazan University creative societies and associations for Tatar-speaking members with the aim to communicate it in a generalized form to the general public.

Discussion

The revolutions of 1917 brought great changes to the history of the University. Students from the upper classes gradually disappeared, workers' faculties (rabfak) were created enrolling workers and peasants as their students, numerous social and political associations were organized, raising the problem of teaching exact sciences in the Tatar language. In the first years of the Soviet power, the Tatar language was actively introduced into higher education as an educational subject [6, p. 19]. At first, two groups of thirty people were formed, consisting only of Tatars, later the number of groups reached six. However, due to the lack of teaching staff capable of teaching disciplines in the Tatar language, these groups were disbanded [7, p. 132]. In the 1920–1930s, under the leadership of M. Kurbangaliev, the Tatar language was taught as a second state language at Kazan University.

Since those years, Tatar creative societies have been known to function outside Kazan University. The search for new forms of creative associations and attempts to unite Tatar writers began as early as in the 1920s. For example, in 1923, K. Nadzhmi organized the literary society "Zavod", Sh. Usmanov created the literary association "Chasovoy" [8]. In early 1924, a larger association was organized at the Kazan Central Communist Club – the "Octyabr" Society. In April 1924, some of the members of this society, led by Adel Kutuy and Gumer Tulumbaysky, left the "Octyabr", organizing an independent association the "Sulf", but it ceased to exist after some time. "Tatar literary forces were beginning to actively unite in Kazan. In 1923–1924, young authors organized "literary groups" the "Octyabr" and the "Sulf" (the Left Front). They were attended by Kavi Nadzhmi, Khadi Taktash, Adel Kutuy, Akhmet Ishak and other writers. Naturally, these literary groups could hardly be called "associations" in the full sense of the word. At one time, the name "literary groups" described them quite accurately, since they had a small number of participants, their ideological and aesthetic declarations were not complete and were contradictory," wrote Gali Khalit, a scholar of Tatar literature and critic, Doctor of Philology, an Honored Researcher of the TASSR (1915–1992) [9, p. 107].

The periodicals increasingly raised the issue of the need to unite writers creating a single literary organization. G. Nigmati proposed to establish a society of Soviet writers, G. Ibragimov formulated its basic principles. On February 9, 1927, a commission under the Press Department of the Regional Committee of the Communist Party of the Soviet Union prepared a decision on the creation of a writers' community (G. Ibragimov, F. Burnash, G. Tulumbaysky, G. Nigmati). On May 5, 1928, the community of Tatar writers was created, and it worked until February 1932. The Association of Tatar Proletarian Writers (TAPP) existed from September 27, 1928 to May 16, 1932 and was disbanded after the publication of the resolution issued by the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) "On the reorganization of literary and artistic organizations." Its name was changed to the Union of Peasant Writers, later

renamed the Union of Kolkhoz-Proletarian Writers. The Tatar section of the Red Army and Navy Literary Association (TATLOKAF) worked in 1930–1932 [8]. It is quite understandable that the students from Kazan University participated in the work of these creative organizations.

From the beginning of the Great Patriotic War, teachers, postgraduates, students and university employees were drafted into the army. On June 1, 1941, of 1,198 Komsomol members only 600 had remained by October 1, 1941. In the first semester of the 1941–1942 academic year, the educational process was suspended; in the following years, due to the lack of students, the university was on the verge of closing. By 1942, only 1–2 students could attend classes in the 3rd and 4th years of study in some faculties. By 1943, the university had 3 times fewer students than in 1941 (1,280 and 406, respectively). By July 1945, the number of students at KSU was only 783 [10].

On August 9, 1944, the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted a resolution "On the state of mass-political and ideological work in the Tatar party organization and measures to improve it" [11]. This resolution pointed out the unsatisfactory management with respect to the work of writers and artists in the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic, insufficient control over the repertoire of cultural institutions and the poor work in the area of ideological and political education of the intelligentsia, which had led to serious errors in the coverage of the Tatar people's history, as well as literature and art in the Republic [12]. It was clear that serious steps should be taken to correct these errors and adjust national policy. The opening of the Tatar Department at Kazan University can rightfully be considered one of such steps.

Thus, in 1944, the Tatar Language and Literature Department was created at Kazan University, which began to prepare multidisciplinary scholars-philologists, humanities specialists, as well as teachers of the Tatar language and literature [13, p. 102]. Associate Professor Rabiga Afzalovna Khakimova [14, p. 134], appointed head of the Department, managed to quickly assemble a team of scholars and teachers capable of teaching the Tatar language and literature at a higher level, so ten students were admitted to the first year of study. It is interesting that during the admission campaign, much attention was paid not only to the educational, but also to the creative abilities of the applicants [13, p. 103]. The Tatar national poet Ravil Faizullin wrote about the contribution the Department made to the development of the Tatar world: "Let us remember two positive events of 1944: in August of the same year – the Resolution of the Council of People's Commissars of the RSFSR 'On the organization of a literary museum at the Tatarstan Regional Museum, the creation of the Apartment-Museum of Sh. Kamal' and the second one – 'the opening of the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University'. The significance of the Department in the history of Tatar literature and culture is enormous. The creators of modern literature are mainly graduates of the University, those who grew out of this Department" [15, p. 11].

From the first months of the Tatar branch creation, a literary society began to work there, performances by the propaganda team were organized and the wall newspaper called "Adabi suz" ("The Literary Word") was produced. Many creative personalities, who graduated from this department (Ibragim Nurullin, Nurikhan Fattakh, Mirfatykh Zakiev, Mansur Khasanov, Ravil Faizullin, Ayaz Gilyazov, Garif Akhunov, Marcel Akhmetzyanov, Radif Gatash, Khatip Minnegulov, Azat Akhmadullin, Marcel Bakirov, Vakhit Khakov, Gumer Sattarov, Fagima Khisamova, Flera Safiullina, Fazyl Fasiev and others), later became prominent figures in science, education and culture of the Tatar people, and remained to teach at the University [16, p. 213]. In the place of the Tatar intellectuals who fell victims to pre-war repressions, who were destroyed and died on the battlefields, a new layer of Tatar intellectuals appeared, striving for enlightenment from post-war hunger and devastation. The history of the literary society "Alluki" is long and complex.

The society, which flourished in the Tatar Department, was nameless for more than twenty years, simply called the "literary society". Freedom of speech, which came during the "Khrushchev thaw", brought changes to the literary course. Tatar students of the sixties, those studying at Kazan University, quickly burst into the world of literature. At that time, the famous Tatar teachers Khatip Gusman, Latyf Zalay, Yakub Agishev, Mansur Gabdrakhmanov, Ibragim Nurullin, Dilyara Tumasheva, Gayaz Ishmukhametov gave lectures. Two young men – Zulfat Malikov and Mudarris Aglyamov, who entered the Tatar Philology Department in 1965, were among the most active organizers of literary meetings. The fact that the society had no name apparently caused their discontent. And without thinking twice, in 1967 they declared the lullaby of the Tatar people "Alluki" to

be the name of the society. The name really means what it says: “Alluki” literally became a cradle for raising young creators, for giving them wings and educating them. Today, the beloved children of the Tatar people Robert Minnullin, Zinnur Mansurov, Mudarris Valiev, Fairuza Muslimova, Galimzyan Gilmanov, Rafis Kurban, Gazinur Murat, Rkail Zaydulla, Rifa Rakhman, Ilsiyar Ikhsanova and many others have grew up in this cradle and found their place in the world of creative art.

In a talk, organized by Alexey Egorov on the occasion of Ayaz Gilyazov’s 80th anniversary, Tufan Minnullin said: “The students, who took part in the work of the society, later became excellent poets. They liked the work of Ayaz Gilyazov, his uncompromising nature, and they naturally invited him to their meetings. I also attended the society’s meetings several times. What kind of meeting would it be without Khasan Tufan, Sibgat Khakim and Ayaz Gilyazov?! The writers, whose names are still the pride of Tatar literature, came to meet students...” [17, p. 134]. Ayaz Gilyazov’s visit to the literary society is also mentioned in an article by scholar M. Khabutdinova: “A. Gilyazov first turned to the Hungarian theme when describing his main character’s studies at Kazan University. In his work, I. Batullin attends meetings of the literary society at the Historical and Philological Faculty of the University where students usually read their creative works to each other, discuss various literary novelties and meet writers. Each member of the literary society is assessed through the eyes of the main character of the story” [18, pp. 105–106].

The heads of the society were constantly changing. Usually, the most active, creative, organizationally gifted student was elected as its head, and one of the teachers from the Tatar Department was elected as the head-curator. When talking about the history of “Alluki”, the name of Marcel Khaernasovich Bakirov is often mentioned. He taught various genres of literature at the University for many years, beginning his creative path in the newspaper “Adabi suz” (“The Literary Word”) as an artist. Marcel aga’s contribution to the life of “Alluki” is invaluable. A scientist-poet who studied the structure of the Turkic poem from a scientific point of view, he was always interested in the work of young poets, giving his advice and indentifying directions of the future development. When he was the editor-in-chief, the wall newspaper “Adabi suz” (“The Literary Word”) took first place in the university-wide competition and then in the inter-university competition in Kazan.

In the 1970–1990s and at the beginning of the 21st century, the literary society “Alluki” was headed by the writers and scholars who worked in the Tatar Department. Through the literary workshops of Mudarris Valiev, Mukhammat Magdiev, Galimzyan Gilmanov and Rifa Rakhman, dozens of Allukians entered the world of creative art and became famous writers and poets. During these years, such names as Rustem Sulti, Ramis Aymet, Rezida Akhtyamova (literary pseudonym Dzhamilya), Almaz Gimadiev, Aidar Mingazov, Chulpan Akhmetova, Gamilya Rakhmatullina and others entered the chronicle of “Alluki”.

At the end of the noisy 1990s, “Alluki” slightly quieted down. Either the economic and political upheavals, taking place in the Republic, had a negative impact on the literary process, or the society was gaining strength before a big upswing. This upswing was not long in coming: in the 2000s, children born during the reorganization period began to enter the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages, which became one of the largest university faculties. They were free-thinking, educated students who thought about their people. Along with a broad outlook, many had a thirst for literature. Yulduz Minnullina, Luiza Yansuar, Lenar Shaekh were those who received their education during that period and in that environment. The faculty was seething with Tatar spirit: it was the time of the famous dance club “Kaz Kanaty” and “The Tatar Choir”. Under the leadership of Galimzyan Gilmanov and the second-year student Lenar Shaekh (now a famous poet, journalist and editor-in-chief of the Tatar Book Publishing House), the “Alluki” society resumed its work in 2003–2007 and the newspaper “Taraza” (“The Window”) was founded instead of the wall newspaper “Adabi suz” (“The Literary Word”). The new paper was published in a printing house and distributed among university students, Lenar Shaekh was its editor-in-chief in 2003–2008. He recalled those times as follows: “I clearly remember the day when the very first meeting of the literary creative association “Alluki”, newly created at the beginning of the 21st century, took place: it was September 24, 2003. At the same meeting, it was decided to organize and start the publication of the Tatar student newspaper “Taraza” (“The Window”). As early as in October, the first issue of the new Tatar-language youth paper was published. It had only four pages, the circulation was only fifty copies, but this was a historical figure, and the new generation that joined Tatar literature was able to bring their word to the general public.

Selecting materials for the “Taraza” (“The Window”), collecting news, ordering articles and interviews for Allukians, editing the received items... – all this was my responsibility, your humble servant’s. I quickly learned the printing program from the computer guy Florid Zagretdinov, who printed the first issues, and after a while I managed to do it myself.

The newspaper was getting better and better, the number of writers was increasing, the topics and problems raised were expanding. The volume of the newspaper, replicated on a regular Xerox, reached twenty pages, it was printed in the university printing house, the circulation grew up to 999 copies. True, individual issues actually had the circulation of two thousand, which was done with the aim of expanding the circle of its distribution.

Since the preparation of the “Taraza” (“The Window”) took a lot of time, in some cases we, the guys from “Alluki”, had to spend nights working in the faculty’s computer room on the 11th floor, both with the consent of the main building authorities and without having any permission.

The organization of the competition “Shigri Sabantuy” (“The Poetic Sabantuy”) since 2004 has contributed to the increase of the newspaper readership. Each issue was sent to universities and colleges of Tatarstan and Bashkortostan, distributed in student dormitories of Kazan. “Shigri Sabantuy” (“The Poetic Sabantuy”) has become a regional competition, which is held jointly with the Union of Writers of Tatarstan uniting creative Tatar students. The Tatar book publishing house has become a permanent sponsor of the competition.

In my opinion, the reorganization of “Alluki” was the right and timely step. Thanks to it, the thousand-year-old Tatar literature raised its successors, and after decades of interruption, the new generation has not stepped into the literary arena, but rushed in with a flourish, looking to the future.”

The format of literary societies, as a rule, includes several areas – discussion, analysis, critical meetings of young creative teams with reading each other’s literary works; meetings with famous writers, personalities; conversations with each other, discussion of topics from life, study, etc.; visiting theaters, concerts with their subsequent evaluation, etc. The poet Bulat Ibragim described the meetings of “Alluki” as follows: “the most interesting were those days when “Alluki” held discussions analyzing the work of young writers. Here, the writer’s psychological fortitude is important, since many young authors are not ready to accept criticism. There were times when I saw those who cried bitter tears.

Two or three months later, I, a first-year student, had my work examined. At that time, the meetings were held in the room on the 11th floor of the 2nd building of the current KFU (in those years, the Faculty of Tatar Philology was located on the 11th floor). I went in and sat down in horror. The curator of “Alluki”, Galimzyan Gilmanov, was reading my poems. I remember how they discussed the poem dedicated to my native village. After that, someone said: “If in this poem we change the name of your native village to the name of my native village, the reader will not notice any difference.”

I thought about it. Indeed, it was right. For me, this meeting became an eternal lesson teaching to pay attention to the originality, the uniqueness of each poem.”

During these years, “Alluki” attracted students not only from the Tatar faculty, but also from other educational institutions, maintaining links with the literary societies “Ilham” of Tatar State Humanitarian and Pedagogical University, “Shakertlar” of Yelabuga State Pedagogical University, “Akcharlak” and “Shonkar” of the Republic of Bashkortostan, finding like-minded people and organizing the creative competition “Shigry Sabantuy” for the students of the Volga-Ural Region. Books by such Allukians as Lenar Shaekh, Liliya Gibadullina, Rifat Salakh, Aisylu Imamieva, Rustem Galiullin, Liliya Zakirova, Aidar Zamal were published, many of the authors were later accepted into the Union of Tatarstan Writers.

In 2006, the newspaper “Taraza” became a laureate of the republican competition “Student of the Year” in the nomination “Best Student Publication”; in 2007, it became the winner of the university competition “Student of the Year” in the nomination “Best Student Newspaper”. Having collected the best works of the Allukians, the Tatar book publishing house twice published the collection “Alluki”. Since 2008, the head of the society has been Khalisa Shirman, Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, a writer and a poetess, the author of scripts for television films.

When speaking about literary association, it is certainly important to note the activities of the “Ilham” (Inspiration) society, which functioned for many years at the Kazan State Humanitarian and Pedagogical University. In the pre-revolutionary period, teachers for city gymnasiums of the Kazan Province were prepared at the Historical-

Philological and Physical-Mathematical Faculties of Kazan University, and teachers of public schools were trained at the Kazan Teachers' Institute as a secondary educational institution. After the first All-Russian Congress on Education was held in 1918, by its decision all secondary pedagogical educational institutions received the status of higher educational institutions, the Kazan Teachers' Institute was transformed into a pedagogical institute. Since 1925, the Eastern Department of the Institute was divided into national departments: first it had the Tatar and Chuvash National-Linguistic Departments, and from 1926 the Votian and Mari Departments were added to them [19, p. 73]. After the organization of the Department of Tatar Language and Literature, a literary society began to work here and a newspaper was published. Until 1944, this was the only department in the country that trained teachers of the Tatar language and literature. Teacher Kudashev Gabdulhak, who studied at the institute during these years, writes in his memoirs about the active participation of Adel Kutuy and Khasan Tufan in this matter: "In the twenties, scientific meetings were often held in the large auditorium of Kazan State University with the participation of Galimzyan Ibragimov, Gaziz Gubaidullin, Gali Rakhim and other experts in language and history. At these meetings, reports were made, issues of current interest for that time and scientific news were discussed. Many Tatar students of the Eastern Pedagogical Institute attended these meetings.

In the autumn of 1924, at the Eastern Pedagogical Institute, a wall newspaper in the Tatar language was published for the first time. Khasan and Kutuy took an active part in the publication of this newspaper. At Kutuy's suggestion, the newspaper was given the name "Uky-toze" ("Read-Build"). The newspaper "Uky-toze" became an important factor in organizing Tatar students, studying in various departments of the Institute, and in attracting them to public work. Many Tatar students of the Institute took an active part in producing the newspaper and contributing items to it. The editorial office of the newspaper received many manuscripts, it was mainly Khasan and Kutuy who were engaged in their proof reading" [20, p. 180].

In his article "Ilham Kanatlarynda" ("On the Wings of Inspiration"), the famous literary scholar, teacher, Doctor of Philology, Prof. Fuat Galimullin described the initial period of the literary societies existence at the Eastern Pedagogical Institute: "In 1926–1929, the Tatar Department published its own socio-political and literary magazine. It was called "Yash Pedagog" ("The Young Teacher"). A. Kutuy, G. Kashshaf, A. Yeniki, F. Dautov, M. Bogdanova, M. Kashafutdinova published their works in it. It is known that in the 1928–1929 academic year, for example, about fifty students were members of the local research and literary society. In the 1926–1927 academic year, Kh. Taktash and G. Bakir studied at the Institute. Khadi Taktash regularly met with the young people who had taken up the creative pen, inspiring them with his works. A. Kutuy is known to have spoken in this society more than once. The future poet Khabra Rahman studied here from 1932 to 1933. He was elected head of the literary society" [3].

The literary society is known to have had a handwritten almanac "Yashlek tavyshy" ("The Voice of Youth"), published in the middle of the 20th century. In 1967, Madina Shaikhievna Zalyalieva, the teacher who headed the society for many years, published the article "Beznen tugarak" ("Our Society") in the newspaper "Tatarstan yashlare" ("The Youth of Tatarstan) about the activities of the society and its history [21]. From 1974, the society was led by the then young teacher Fuat Galimullin, and together with the head of the Department Farit Khatipov, they decided to name the society "Ilham" and present it as a creative association. During those years, such famous writers as Rafis Gizzatullin, Zinnur Khusniyar and Marat Zakir grew up among the students. Later, the leadership of the creative association was transferred to Amir Gubaevich Makhmudov who was a poet himself. In the newspaper "Tatarstan Yashlare", he published an article about the work of the young poets and writers Rashit Fatkhrakhmanov, Roza Zaitseva, Farida Faizrakhmanova, Venera Salakhova, Rukhiya Akhunzyanova, Zulfiya Khamzina, Raushaniya Sakhapova and Nafisa Gizzatullina [22].

In 2005, the process of merging Kazan State Pedagogical University and the Tatar State Humanitarian Institute began, and the newly formed structure was called Tatar State Humanitarian and Pedagogical University. The Tatar State Humanitarian Institute had a student literary society, "Dastan", and the ten-page newspaper "Dastan", which published creative and information material [23].

As a result of the merger of educational institutions, these societies also united, and later, the activities of the literary creative association were in the hands of postgraduate students Ramil Khannanov and Marat Mindubaev who organized a creative competition for students and schoolchil-

dren called "Ilhamly kalam" ("The Inspired Pen") and continued publishing the newspaper "Raushan". During those years, the talented young people Ruzal Mukhametshin, Ruzal Akhmadiyev, Dinara Akhmetova and Zilya Faskhieva began their literary career. The students' work was published in the literary collection of works "Ilham Kanatynda" ("On the Wings of Inspiration"), consisting of three books.

The years 2010–2011 brought even greater changes to the institutions educating national personnel. In those years, after the merger of Kazan State University and Tatar State Humanitarian and Pedagogical University and the creation of a federal organization, their societies "Alluki" and "Ilham" and the newspapers "Taraza" and "Raushan" merged into the literary creative association "Alluki" and the newspaper "Raushan". The annual competitions "Shigri Sabantuy" and "Ilham Kanatynda" became long-awaited events not only for students, but also for schoolchildren. The performances of the Allukians "Yana Dulkyn – 1" (The New Wave – 1) and "Yana Dulkyn – 2" (The New Wave – 2), carried out by the organization "Kaleb", caused particular controversy in mass media [24]. During those years, new names became known in the literary firmament: Bulat Ibragimov, Fanil Gilyazov, Almaz Mansurov, Rufina Gabdrakhmanova, Elmira Kamaeva, Aigul Abdrakhmanova, Chulpan Gubaidullina, Svetlana Gilyazova, Ilsia Galiakberova, Alina Galieva, Guzel Zakirova (the literary pseudonym of Guzelya), Leila Khabibullina, Zilya Sabitova, Alsu Salahova, Gelusya Shigapova and Enge Khusainova, their works were published in the literary collections "Ilham kanatynda", "Davam" and "Ak yul"; moreover, in various creative competitions the Allukians annually took about thirty prizes. The successors of "Alluki" are young writers who are earning the fame today: Ilyas Khaziev, Ikhtiyar Kiyamov, Aizilya Abdrakhmanova, Gulnaz Akhmadiyeva, Gulina Farkhullina and others.

In the office of the Tatar Linguistics Department of the Higher School of National Culture and Education named after Gabdulla Tukay of Kazan Federal University, there is one very valuable memento. It is an album with thick sheets, like the one everybody used to have at home in the Soviet years, its velvet cover smelling slightly of mothballs. This is the album of the "Alluki" society. This album contains photographs from the event when the literary society received its name "Alluki", the autographs of prominent writers who came to this event, and words addressed to future generations of Allukians. In 1987, the then Allukians – Lyutsiya Sharafieva, Sveta Zagrieva, Alfiya Safina and Filiza Salakhova wrote: "On April 24, we celebrated the 20th anniversary of the literary society named "Alluki". On March 12, 1985, we celebrated the 40th anniversary of the society "Alluki"'s founding. Our society has existed since the opening of the Tatar branch." This means that in 2024, 80 years will have passed since the founding of the Tatar branch and the literary society "Alluki".

«"Alluki"nen yashen soramagyz –
(Don't ask "Alluki"'s age –)
Khalyk belan berga tugan ul:
(It was born together with the people:)
"Alluki" ul – zangar kuzle Taktash,
("Alluki" is the blue-eyed Taktash,)
Һam ak chchle Khasan Tufan ul... "
(And this is the gray-haired Khasan Tufan) – these words were written in this album by the 26-year-old Allukian Lyabib Leron – today a famous writer, poet, editor-in-chief of the journal "Beznen Miras", Honored Artist of the Republic of Tatarstan (2002), laureate of the Republican Prize named after Musa Jalil (2007), laureate of the State Prize of the Republic of Tatarstan named after Gabdulla Tukay (2022).

Today, "Alluki" is an association, aiming to preserve and develop national literary traditions. The "Alluki"'s functions encompass such activities as organizing creative evenings and workshops, visiting literary salons of the Union of Writers of the Republic of Tatarstan, holding critical meetings, participating in various creative competitions and projects, creating short films based on the scripts written by students, and doing volunteer work with school and gymnasium students.

Literary societies play an important role in the development of the historical-literary process and the formation of a literary era. In these societies and literary salons, literary and social ideas are discussed, literary values are shaped, and in some cases, the tactics of literary struggle against negative views developed in society are adopted [25]. Societies and salons devote a lot of space not only to literary activities, but also to music, painting and philosophy. It is in these communities that the exchange of information, experience and opinions between representatives of various fields of knowledge takes place (for example, in Kazan, one can name the society called "Kaleb", headed by Guzel Sagitova).

At the same time, some scholars claim that too much importance is attached to the activities of literary societies. For example, according to one of the leaders of the creative association “Alluki”, the scholar and famous writer, the critic and poetess Rifa Rakhman, her classes in literary criticism and her creative laboratory at Kazan University to a great extent account for students’ involvement in literature, while the activities of the society cannot have a similar effect. The literary scholar and prose writer Galimzyan Gilmanov, on the contrary, noted: “When I worked as the head of the Creative Association “Alluki”, we often got together with students and discussed various topics. The fact that they get together and talk expressing opinions on certain topics unites students, attracting them to literature, awakening their interest in each other’s creative work.”

The importance of literary societies is often highlighted in the works of the literary scholars Tagir Gilazov and Alfat Zakirzyanov. T. Gilyazov, speaking about Gabdulla Tukay, pays special attention to the poet’s literary environment: “Sometimes, following the general trend, there is an attempt to downplay the role of Tukay’s literary environment in Tatar schools-madrassas, the literary and cultural life of the cities of Uralsk and Kazan. Literary mejlises in the “Motygyya” madrassah, literary evenings in Kazan, and the Sharyk club played a major role in increasing the poet’s literary authority and poetic level” [26].

A. Zakirzyanov emphasizes the current need for round tables, discussions and literary criticism: “Such events, of course, revive spiritual and aesthetic thought affecting our literature, encouraging those few who have appeared in our ranks to develop this line of thinking and test their intellectual and aesthetic capabilities in print” [27, p. 5].

Along with literary societies and associations, Kazan University has creative research societies for young people interested in science. Thus, the society “Belem sukmaklary” (“The Paths of Knowledge”), created in the 2000s, continues its activities at the Department of Tatar linguistics under the name “Tatar tele belemenen aktual masalalare” (“Current Issues of Tatar Linguistics”). The head of the society, Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics Gulfiya Khadiyeva, together with her students, studies emerging issues of the Tatar language and literature [28].

The society “Rukhiyat”, created in 2023 as a student research society headed by Associate Professor in the Tatar Literature Department Gulfiya Gainullina, is focused on updating conversations about Tatar literature and literary criticism. In the very first year of its work, the members of the society presented five research articles in the “Book Review” section of the “Kazan Utlary” journal, became winners of conferences and competitions organized by Kazan Federal University. Forty students attend the meetings of the society. In the future, the work of the society will focus on attracting young people to linguistic studies and dissemination of knowledge. In particular, attention will be paid to studying blank spots in the history of literature, identifying and popularizing forgotten names.

Conclusions

Kazan University has a unique history of creating national literary associations and societies. Here, Tatar-speaking literary societies appeared in the early 20th century, when the Tatar language began to be taught fundamentally. They have undergone several changes but continue their activities to this day. Among them, we can highlight the societies and associations “Alluki”, “Ilham”, “Dastan” and “Rukhiyat”. Over the years, their activity became more wave-like and less emphatic. Still, literary associations have a great influence on the development of individual creativity of each participant uniting its members, since their joint work and methods of creative approach trigger the types of activity previously not used by the author. The young writers develop their literary creativity after getting acquaintanted with classical examples of poetry, drama and prose at the meetings of the association, after discussions about the techniques used in their personal creative work, after careful reading and critical analysis of the texts written by young authors. Joint creative work – literary-thematic trainings, game forms of communication, competitions and contests, challenging homework on a common topic –unites young people and opens the way to creativity.

Literary associations influence not only individual authors, but also the development of society as a whole, providing a connection between the author and the nation and preserving the significance of literature as a layer of national culture.

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Levkina, L. I. (2020). *Sotsial'no-istoricheskaya rol' soobshchestv: monografiya* [The Socio-Historical

Role of Communities: A Monograph]. 181 p. Moscow, Rusayns. (In Russian)

2. Valeev, R. M., Tikhonova, M. C. (2014). *Pervyi literaturnyi kruzhok v g. Kazani kontsa 18-nachala 19 vv.* [The First Literary Circle in Kazan in the Late 18th – Early 19th Centuries]. Vestnik KazGUKI. No. 3, pp.39–44. (In Russian)

3. Galimullin, F. G. (2012). *Ilham kanatlarynda* [On the Wings of Inspiration]. Beznen miras. No. 2, pp. 3-10. URL: https://beznenmiras.ru/news/edebi-miras/ ilham-kanatlarynda (accessed: 19.07.2024). (In Tatar)

4. Shirman, Kh. (2019). *Allukile ellar* [Years with Alluki]. Beznen miras. No. 4, pp. 74–78. (In Tatar)

5. Demirkaya, A. E. (2022). *Kazan'daki edebî mahfiller: salon söyleşilerinden edebî topluluklara* [Literary Societies in Kazan: From Salon Conversations to Literary Societies]. İdil-Ural Araştırmaları Dergisi. No. 4 (1), pp. 31–53. (In Turkish)

6. Kuzmina, Kh. Kh., Nurieva, F. Sh. (2024). *Kazan universitetynda tatar tele tarikhy fanen oiranu* [Studies in the History of the Tatar Language at Kazan University]. Tatarica. No. 1 (22), pp. 7–25. (In Tatar)

7. Vishlenkova, E. A., Malysheva, S. Yu., Salnikova, A. A. (2005). *Terra Universitatis: Dva veka univesitetskoy kul'tuty v Kazani* [Two Centuries of University Culture in Kazan]. 500 p. Kazan, Kazanskiy gosudarstvennyi universitet im. V. I. Ul'yanova-Lenina. (In Russian)

8. Gizzatullin, N. G. *Literaturnye kruzhki i ob'edineniya v RT* [Literary Societies and Associations in the Republic of Tatarstan]. Onlayn-entsiklopediya Tatarica. URL: https://tatarica.org/ru/razdely/istoriya/ novejshee-vremya/literaturnye-kruzhki-i-obedineniya-v-rt (accessed: 19.07.2024). (In Russian)

9. Khalit Gali (1955). *Tatar sovet adabiyaty tarikhyn oyranu tazhribasennen* [From the Experience of Studying Tatar Soviet Literature]. Sovet adabiyaty. No. 11, pp. 99–118. (In Tatar)

10. *Kazanskiy universitet v gody Velikoi Otechestvennoi voiny* [Kazan University during the Great Patriotic War]. Kazanskiy universitet. URL: https://kpfu.ru/social/k-75-letiju-pobedy/kazanskij-universitet-v-gody-velikoj-386709.html (accessed: 19.07.2024). (In Russian)

11. *Postanovlenie TSK VKP(b) "O sostoyanii i merakh uluchsheniya massovo-politicheskoi i ideologicheskoi raboty v Tatarskoi partiinoi organizatsii". 9 Avgusta 1944 g.* (1985) [Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) "On the State and Measures for Improving Mass Political and Ideological Work in the Tatar Party Organization." 9 August 1944]. KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh s"ezdov, konferentsii i plenumov TSK. Izd. 9-e, dop. i ispr. Vol. 7, pp. 513–520. Moscow, Politizdat. (In Russian)

12. Izmailov, I. L. *Utverzhdenie prinuditel'nogo bulgarizma: postanovlenie TSK VKP(b) i ego posledstviya* [The Establishment of Forced Bulgarism: The Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and Its Consequences]. Real'noe vremya. URL: https://m.realnoevremya.ru/articles/286719-utverzhdenie-prinuditelnogo-bulgarizma (accessed: 19.07.2024). (In Russian)

13. Zamaletdinov, R. R., Khabutdinova, M. M. (2018). *Istoriya sozdaniya otdeleniya tatarskogo yazyka i literatury v Kazanskom gosudarstvennom universitete v vospominaniyakh prepodavatelei i pervykh studentov* [The History of the Creation of the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University in the Memories of Teachers and First Students]. Tatarica. No. 1(10), pp. 91–113. (In Russian)

14. Bagavetdinova, Kh. Z. (2021). *Galima Khakimova Rabiga Afzalovna: tormysh yuly ham eshchanlege* [Scholar Khakimova Rabiga Afzalovna: Life and Work]. Istoricheskaya etnologiya. Vol. 6, No. 1, pp. 132–140. (In Tatar)

15. Faizullin, R. G. (2011). *Ilbagar uilar: falsafi yazmalar, adabi portretlar, khatira-uilanular* [Conquering Thought: Philosophical Notes, Literary Portraits, Memories and Thoughts]. 414 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

16. Tumasheva, D. G. (1996). *Razvitie tatarskogo yazykoznaniya v Kazanskom universitete (1944–1995)* [Development of Tatar Linguistics at Kazan University (1944–1995)]. Gasyrlar avazy. Ekho vekov. No. ½, pp. 212–216. (In Russian)

17. Egorov, A. (2009). *Tri interv'yu o A. Gilyazove* [Three Interviews about A. Gilyazov]. Kazanskii al'manakh. No. 5, pp. 131−148. (In Russian)

18. Khabutdinova, M. M. (2018). *Vengerskii sled v zhizni i tvorchestve A. M. Gilyazova* [Hungarian Trace in the Life and Work of A. M. Gilyazov]. Filologicheskie nauki v MGIMO. No. 1, pp. 104−112. (In Russian)

19. Bushueva, L. A. (2023). *Vostochnyi pedagogicheskii institut v strukture vysshego obrazovaniya Kazani v 1920-e gg.* [Eastern Pedagogical Institute in the Structure of Higher Education in Kazan in the 1920s]. Iz istorii i kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. Vol. 13, No. 1, pp. 63–78. (In Russian)

20. Kudashev, G. Kh. (1987). *Khasan Tufan – student* [Khasan Tufan as a Student]. Kazan utlary. No. 2, pp. 179–181. (In Tatar)

21. Zalyalieva, M. Sh. (1967). *Beznen tugarak* [Our Society]. Tatarstan yashlare. September 24. (In Tatar)

22. Makhmudov, A. G. (1984). *Ilham yuldash bulsyn sina, Ilham!* [May Inspiration Accompany You Throughout Your Life, Ilham!]. Tatarstan yashlare. P. 4. May 1. (In Tatar)

23. Karimova, R. S. *"Dastan" – studentlar basmasy* ["Dastan" is a Student Publication]. Tatar-inform. URL: https://tatar-inform.tatar/news/dastan-studentlar-basmasy (accessed: 19.07.2024). (In Tatar)

24. Shirman, Kh. *Khalyk "Kaleb"ne anladymy?* [Did People Understand "Kaleb"?]. Soyembika. URL: https://syuyumbike.ru/blog/blogs/khalyk-kalebne-aladymy (accessed: 15.08.2024). (In Tatar)

25. Belozerova, A. V., Mikhaylova, A. N. (2017). *Literaturnye salony i ikh rol' v protsesse razvitiya russkoi kul'tury Rossii XIX stoletiya* [Literary Salons and Their Role in the Development of Russian Culture in Russia in the 19th Century]. Molodoy uchenyi. No. 22.1 (156.1), pp. 3–5. (In Russian)

26. Gilazov, T. Sh. *Tankyidi-gyil'mi fikerda Tukaynyn adabi abrue mas'alase (20 gasyrnyn berenche chirege)* [The Question of Tukai's Literary Authority in Critical-Scientific Thought (First Quarter of the 20th Century)]. Gabdulla Tukay. URL: http://gabdullatukay.ru/tukay-science/scientists/gyjlajev-tahir-tenkyjdi-gyjlmi-fikerde-tukajnyn-edebi-abrue-meselese-xx-gasyrnyn-berenche-chirege/ (accessed: 19.07.2024). (In Tatar)

27. Zakirzyanov, A. M. (2004). *Zaman belan berga: Adabi tankyit' makalalare* [Along with Time: Articles of Literary Criticism]. 175 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

28. Rakhmatullina, A., Khadieva, G. K. (2023). *Balalar soylamena fonosemantik analiz (Golina Shaikhi shigyre misalynda)* [Phonosemantic Analysis of Children's Speech (using the example of Gulina Shaikhi's poem)]. Khakovskie chteniya – 2023: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii molodykh uchenykh, posvyashchennoi pamyati zasluzhennogo professora Kazanskogo universiteta Vakhita Khozyatovicha Khakova (Kazan', 26–27 oktyabrya 2023 g.) / pod obshch. red. G.R. Galiullinoi. Pp. 91–94. Kazan, Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. URL: https://kpfu.ru/portal/docs/F1473185455/Sbornik_Khakovskie.chteniya_2023.pdf (accessed: 24.07.2024). (In Tatar)

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНДА ӘДӘБИ ИҖАТ ТҮГӘРӘКЛӘРЕ ТАРИХЫ ҺӘМ АЛАРНЫҢ XX-XXI ГАСЫР ТАТАР ӘДӘБИЯТЫН ҮСТЕРҮДӘГЕ РОЛЕ

Халисә Хатыйп кызы Кузьмина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
shirmanx@yandex.ru

Гөлфия Расил кызы Гайнуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
gulfiarasilevna@mail.ru

Әдәби иҗат түгәрәкләре һәм берләшмәләре халыкның рухи мәдәнияте югарылыгын билгели торган әһәмиятле иҗтимагый күренеш булып тора. Тарих шуны күрсәтә: әдәби берләшмәләр эшчәнлеге милли әдәбият һәм мәдәният үсешенә нигез салып кына калмыйча, дәүләткә һәм аның эчке сәясәтенә дә йогынты ясарга мөмкин, шуңа күрә мондый берләшмәләрнең тарихын өйрәнү хәзерге заман әдәби процессны аңлау өчен дә актуаль. Казан университетында милли иҗат берләшмәләре һәм түгәрәкләре барлыкка килүнең үзенчәлекле тарихы бар. Биредә татар телле әдәби түгәрәкләр татар теле фундаменталь рәвештә укытыла башлагач, ягъни XX гасырда барлыкка килеп, берничә тапкыр үзгәргәннәр һәм бүгенге көнгә кадәр үз эшчәнлекләрен дәвам итәләр. Әлеге мәкаләдә Казан университетында оешкан әдәби иҗат берләшмәләренең тарихын тасвирлау, аларның эшчәнлеген шул чордагы иҗтимагый-тарихи шартлар һәм мохит белән бәйләп өйрәнү; бу өлкәдә хезмәт куйган укытучыларны, язучыларны һәм аларның фәнни-педагогик эшчәнлеген ачыклау бурычы куела.

Төп төшенчәләр: Казан университеты, әдәби иҗат, берләшмә, түгәрәк, язучылар, «Әллүки», «Илһам», «Дастан», «Рухият»

Кереш

Кеше иҗтимагый зат буларак интерпретацияләнә һәм җәмгыятьтән читтә яши алмый. Нәкъ менә башка кешеләр белән аралашу, ягъни иҗтимагый мөнәсәбәтләр кешене табигатьтән аерып чыгара. Иҗтимагый мөнәсәбәтләр индивидуумнарның төрле социаль төркемнәргә берләшүен шарт итеп куя. Яшәү рәвеше, якынлык, мәнфәгатьләр, туганлык, традицияләр һ.б. билгеләр буенча берләшкән зур булмаган төркемнәрдә соңыннан җәмгыятьтә кабул ителә ала торган нормалар булдырырга мөмкин. Мондый иҗтимагый төркемнәр (бергәлекләр,

берләшмәләр) кешелекнең бөтен тарихы дәвамында барлыкка килә [1, б. 3] һәм Идел буе төбәге өчен дә ят күренеш түгел.

XVIII-XIX гасырлар чигендә Казанның мәдәни тормышы бай һәм күптөрле буларак тасвирлана. Бу вакытта Г.П. Каменев һәм С.А. Москотильников кебек яшь әдәбиятчылар Идел буеның беренче әдәби түгәрәкләренең берсен оештыралар [2]. 1804 елда университет ачылу (Идел буенда беренче һәм Россиядә өченче университет) Казан һәм төбәк тормышында әһәмиятле вакыйга була. Биредә Идел буе, Урал һәм Себер өчен укытучылар, табиблар, инженерлар, юристлар, чиновниклар әзерләнгән. Шул ук вакытта университет составында сүз сәнгате бүлеге булуы филологик белем һәм әдәби иҗат үсүенә яңа мөмкинлекләр ача.

Әдәби түгәрәк – әдәбият белән кызыксынучы кешеләр берләшмәсе, аның әгъзалары әдәби барыш *(әдәби процесс)* турында фикер алышалар, үз иҗатлары белән уртаклашалар, язучылар стилен һәм язу техникасын анализлыйлар, шулай ук язу осталыгы буенча остаханәләр үткәрә алалар. Гадәттә, мондый түгәрәкләр һәм берләшмәләр идея-фикерләр алышу, иҗатта бер-берсенә ярдәм итү өчен барлыкка килә.

Әдәби түгәрәкләр эшчәнлеге Казан университеты оешуының беренче елларыннан ук башланып китә, әмма алар рус телле студентлар өчен оештырыла. Татар телле әдәби түгәрәкләр эшчәнлеге исә бары тик XX гасырның беренче чиреге ахырында гына активлаша.

Тикшеренү материаллары һәм методлары, фәнни яңалыгы

Әлеге мәкаләдә Казан университетында оешкан әдәби иҗат берләшмәләренең тарихын тасвирлау, бу өлкәдә хезмәт куйган укытучыларны, язучыларны һәм аларның фәнни-педагогик эшчәнлеген барлау бурычы куела.

Төрле берләшмәләрнең эшчәнлеген тикшергәндә, Казан университеты оешкан елларда ук барлыкка килгән әдәби берләшмәләрнең бербөтен картинасын төзү өчен хронологик эзлеклелек алымы кулланылды. Шул ук вакытта берләшмәләр эшчәнлегенең әһәмиятле тенденцияләрен анализлау өчен кайбер очракларда материалны тикшерүгә проблемалы якын килү алымы да искә алынды. Мәкаләдә бәян итүнең хронологик һәм проблемалы принциплары бергә кушыла. Тарихи-чагыштырмалы һәм аксиологик методлар әдәби берләшмәләр эшчәнлеген бүгенге көн һәм узган гасыр күзлегеннән бәяләргә ярдәм итте.

Әлеге темага караган кайбер эзләнүләр булса да, Казан университетында эшчәнлек алып барган татар телле әдәби түгәрәкләр һәм берләшмәләрнең барлыкка килү һәм үсеш тарихын ачыклап язылган хезмәтләр юк диярлек. Бу уңайдан Ф.Г. Галимуллинның Татар дәүләт гуманитар педагогика университетында озак еллар дәвамында эшләп килгән «Илһам» түгәрәгенең тарихын яктырткан мәкаләсен [3] һәм Х.Х. Кузьминаның Казан дәүләт университетында эшчәнлек алып барган «Әллүки» түгәрәге тарихын яктырткан мәкаләләрен күрсәтергә мөмкин [4]. Аерым язмаларда түгәрәкләргә йөрүчеләрнең шәхси истәлекләре һәм түгәрәк утырышлары турында уйланулары урын ала (Мәдинә Җәләлиева, Ленар Шәех, Сәрбиназ Шәйхеллова, Булат Ибраһимов һ.б.). Казанда XX гасыр башында эшләгән рус телле әдәби салоннар һәм берләшмәләр, «Амур», «Болгар» кунакханәләрендә узган әдәби җыеннар, «Шәрык» клубы, «Октябрь» һәм «Сулф» әдәби җәмгыятьләре турында А.Е. Демиркаяның «Казандагы әдәби җыелышлар: салон әңгәмәләреннән алып әдәби җәмгыятьләргә кадәр» дип аталган фәнни мәкаләсендә тасвирлана [5].

Шул рәвешле, тикшеренүнең фәнни яңалыгы Казан университетында оешкан татар телле әдәби иҗат түгәрәкләрен һәм берләшмәләре тарихын ачыклау һәм, гомумиләштереп, киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим итүдән гыйбарәт.

Фикер алышу

1917 нче елгы инкыйлаблар университет тарихына зур үзгәрешләр алып килә. Югары катлам нәселеннән булган студентлар әкрен генә юкка чыга, эшче һәм крестьяннардан торган эшче факультетлар (рабфак) төзелә, күпсанлы иҗтимагый һәм сәяси түгәрәкләр оеша башлый, төгәл фәннәрне татар телендә укыту проблемасы куела. Совет властеның беренче елларында ук татар теле уку предметы буларак, югары мәктәпкә актив кертелә башлый [6, б. 19] Беренче вакытта татарлардан гына торган утыз кешелек ике төркем оеша, аннан бу төркемнәрнең саны алтыга җиткерелә. Әмма төрле фәннәрне татар телендә

укытырлык педагогик кадрлар булмау сәбәпле, бу төркемнәр таркала [7, б. 132]. 1920-1930 елларда исә Казан университетында татар теле М.Х. Корбангалиев җитәкчелегендә икенче дәүләт теле буларак укытыла башлый.

Казанда бу елларда университеттан тыш татар телле иҗади түгәрәкләрнең эшләве мәгълүм. Иҗади берлекләрнең яңа формаларын эзләү һәм татар язучыларын берләштерү омтылышлары 1920 еллар башыннан ук ясала. Мәсәлән, 1923 елда К. Нәҗми «Завод» әдәби түгәрәген, Ш. Усманов «Часовой» әдәби берләшмәсен оештыра [8]. 1924 ел башында Казанның Үзәк Коммунистлар клубы каршында зуррак берләшмә – «Октябрь» җәмгыяте оештырыла. 1924 елның апрелендә аның Гадел Кутуй һәм Гомәр Толымбайский җитәкчелегендәге әгъзаларының бер өлеше «Октябрь»дән чыгып, мөстәкыйль «Сулф» берләшмәсен оештыралар, әмма ул бераздан таркала. «Казанда татар әдәби көчләренең интенсив рәвештә тупланыуы барлыкка килде. 1923-24 елларда яшь әдәби көчләр «Октябрь» һәм «Сулф» (сул фронт) кебек «әдәби күмәкләрне» төзиләр. Боларда Кави Нәҗми, Һади Такташ, Гадел Кутуй, Әхмәт Исхак һ.б. язучылар катнашалар. Бу әдәби төркемнәрне чын мәгънәсендә «оешмалар» дип атау читен, билгеле. Үз вакытында «әдәби күмәкләр» дип йөртү аларның характерын шактый төгәл гәүдәләндергән, чөнки аларда катнашучыларның саны да аз һәм идея-эстетик декларацияләре дә формалашмаган һәм каршылыклы иде», – дип яза татар әдәбият галиме һәм тәнкыйтьчесе, филология фәннәре докторы, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе Гали Халит (1915-1992) [9, б. 107]

Вакытлы матбугатта язучыларны бердәм әдәби оешмага берләштерү кирәклеге турындагы сораулар торган саен ешрак күтәрелә бара. Г. Нигъмәти совет язучылары җәмгыятен төзергә тәкъдим итә, Г. Ибраһимов аны төзүнең төп принципларын формалаштыра. 1927 елның 9 февралендә Советлар Союзы Коммунистлар партиясе өлкә комитетының матбугат бүлегендә Язучылар оешмасын төзү турында карар әзерләү буенча комиссия (Г.Ибраһимов, Ф. Бурнаш, Г. Толымбайский, Г. Нигъмәти) барлыкка килә. 1928 елның 5 маенда татар язучылары җәмгыяте оештырыла һәм ул 1932 елның февраленә кадәр эшли. Татар пролетар язучылар Ассоциациясе (ТАПП) 1928 елның 27 сентябреннән 1932 елның 16 маена кадәр яшәп килә һәм Бөтенсоюз Коммунистлар партиясе (большевиклар) Үзәк Комитетының «Әдәби-сәнгать оешмаларын үзгәртеп кору турында» Карары чыккач таратыла. Крестьян Язучылары Берлеге, соңрак Колхоз-Пролетар Язучылар берлеге дип үзгәртелә. Кызыл Армия һәм флот әдәби берләшмәсенең (ТАТЛОКАФ) татар секциясе 1930-1932 елларда эшли [8]. Әлеге иҗади оешмалар эшчәнлегендә Казан университеты студентлары да катнашкан булуы аңлашыла.

Бөек Ватан сугышы башланганнан соң университет укытучыларын, аспирантларын, студентларын һәм хезмәткәрләрен армиягә мобилизацияләү гамәлгә ашырыла. 1941 елның 1 июнендә комсомол исәбендә торган 1198 комсомолецтан 1941 елның 1 октябренә 600 кеше генә калган. 1941-1942 нче уку елының беренче семестрында укулар бөтенләй туктатыла, аннан соңгы елларда да студентлар саны җитмәгәнлектән, университет ябылу алдында кала. 1942 елга инде кайбер факультетларның 3-4 курс дәресләрендә 1-2 студент катнаша алган. 1943 елга университетта 1941 ел белән чагыштырганда 3 тапкыр азрак студент белем ала (1280 кеше һәм 406 кеше). 1945 елның июленә КДУ студентлары саны нибары 783 кеше тәшкил иткән [10].

1944 елның 9 августында ВКП(б) Үзәк Комитеты «Татар партия оешмасында массакүләм-сәяси һәм идеологик эшнең торышы һәм аны яхшырту чаралары турында» Карар кабул итә [11]. Бу карарда Татар автономик совет социалистик республикасында язучылар һәм сәнгать эшлеклеләре эшенә канәгатьләнерлек җитәкчелек итмәү, мәдәният оешмалары репертуарына контроль җитмәү һәм интеллигенциягә идея-сәяси тәрбия бирү буенча эшнең начар булуы, нәтиҗәдә республикада татар халкы тарихын, шулай ук әдәбият һәм сәнгатьне яктыртуда җитди хаталар килеп чыгуы күрсәтелә [12]. Бу хаталарны төзәтү һәм милли сәясәтне көйләү өчен житди адымнар ясарга кирәклеге ачыклана. Шундый адымнарның берсе булып, Казан университетында татар бүлеге ачылу саналырга хаклы.

Шул рәвешле, 1944 елда Казан университетында татар теле һәм әдәбияты бүлеге оештырыла, анда киң профильле галим-филологлар, гуманитар белгечләр, шулай ук татар теле һәм әдәбияты укытучылары әзерләнә башлый [13, б. 102]. Бүлек җитәкчесе итеп билгеләнгән доцент Рабига Афзал кызы

Хәкимова [14, б. 134] тиз арада татар телен һәм әдәбиятын югары дәрәҗәдә укыта алырлык педагог-галимнәр коллективы җыюга ирешә һәм беренче курска ун студент кабул ителә. Шунысы кызыклы: кабул итү вакытында абитуриентларның белем ягына гына түгел, ә иҗади мөмкинлекләренә дә зур игътибар бирелә [13, б. 103]. Әлеге бүлекнең татар дөньясы үсешенә керткән өлеше турында татар халык шагыйре Равил Фәйзуллин болай дип яза: «1944 елда булган позитив ике вакыйганы да искә алып үтик: шул ук август аенда Татарстанның крайны өйрәнү музее каршында әдәбият музее оештыру, Ш. Камалның квартира-музеен булдыру турында РСФСР Халык Комиссарлары Советы карары һәм икенчесе – Казан дәүләт университетында татар теле һәм әдәбияты бүлеге ачылу. Татар әдәбияты, мәдәнияте тарихында бүлекнең әһәмияте әйтеп бетергесез. Бүгенге әдәбиятны тудыручылар, нигездә, университеттан, шушы бүлектән үсеп чыккан язучылар» [15, б. 11]

Татар бүлеге оешуының беренче айларыннан ук биредә иҗади түгәрәк эшли башлый, агитбригада чыгышлары оештырыла, «Әдәби сүз» дип аталган стена газетасы дөнья күрә. Әлеге бүлекне тәмамлаган күп кенә иҗади шәхесләр (Ибраһим Нуруллин, Нурихан Фәттах, Мирфатыйх Зәкиев, Мансур Хәсәнов, Равил Фәйзуллин, Аяз Гыйләҗев, Гариф Ахунов, Марсель Әхмәтҗанов, Рәдиф Гаташ, Хатыйп Миңнегулов, Азат Әхмәдуллин, Марсель Бакиров, Вахит Хаков, Гомәр Саттаров, Фәһимә Хисамова, Флёра Сафиуллина, Фазыл Фәсиев һ.б.) соңыннан татар халкының күренекле фән һәм мәгариф, мәдәният эшлеклеләре булып китәләр, университетта укытырга калалар [16, б. 213]. Сугыш алды репрессияләренә эләгеп, юкка чыгарылган, яу кырларында һәлак булган татар зыялылары урынына сугыштан соңгы ачлык-ялангачлык арасыннан яктыга – мәгърифәткә омтылган яңа катлам татар интеллигенциясе барлыкка килә. Аның формалашуына зур өлеш керткән иҗади түгәрәк – «Әллүки»нең дә тарихы озын һәм катлаулы.

Татар бүлегендә гөрләп эшләгән түгәрәк егерме елдан артык исемсез, бары «әдәби түгәрәк» дип кенә атап йөртелгән. «Хрущёв җепшеклеге» вакытында баш төрткән сүз иреге әдәби барышка да үзгәрешләр алып килә. Казан университетында алтмышынчы елларда укыган татар студентлары әдәбият дөньясына үзләре бер «дулкын» булып, ургылып килеп керәләр. Бу вакытта лекцияләрне татар халкының атаклы мөгаллим-педагоглары Хатип Госман, Латыйф Җәләй, Якуб Агишев, Мансур Габдрахманов, Ибраһим Нуруллин, Диләрә Тумашева, Гаяз Ишмөхәммәтовлар алып барган. 1965 нче елда татар филологиясенә укырга килгән ике егет – Зөлфәт Маликов һәм Мөдәррис Әгъләмов әдәби утырышларның иң дәртле, актив оештыручыларыннан булалар. Түгәрәкнең исемсез йөрүе, күрәсең, алар күңелендә ризасызлык уяткан. Һәм, озак уйлап тормый, татар халкының бишек җыры булган «Әллүки»не 1967 нче елда түгәрәк исеме буларак игълан итәләр. Исеме җисеменә туры килә: «Әллүки», чын мәгънәсендә, яшь иҗатчыларны тәрбияли торган, аларга канат куя, үстерә торган бишек булып әверелә. Бүгенге көндә татар халкының сөекле уллары-кызлары Роберт Миңнуллин, Зиннур Мансуров, Мөдәррис Вәлиев, Фәйрүзә Мөслимова, Галимҗан Гыйльманов, Рафис Корбан, Газинур Морат, Ркаил Зәйдулла, Рифә Рахман, Илсөяр Иксанова һәм башка бик күпләр – әлеге бишектә тәрбияләнеп, иҗат дөньясында үз юнәлешен булдырган әдипләр.

Аяз Гыйләҗевның тууына 80 ел тулу уңаеннан Алексей Егоров тарафыннан оештырылган әңгәмәдә Туфан Миңнуллин болай дип билгели: «Түгәрәк эшендә студентлар да катнашты, аларның күбесе соңыннан танылган шагыйрь булдылар. Аларга Аяз Гыйләҗев иҗаты, аның компромисска бирелмәве ошый иде, һәм алар аны, әлбәттә, очрашуга чакыралар иде. Мин дә берничә тапкыр түгәрәк утырышында булдым. Хәсән Туфаннан, Сибгат Хәкимнән, Аяз Гыйләҗевтан башка нинди утырыш?! Студентлар белән очрашуга исемнәре бүген дә татар әдәбиятының горурлыгын тәшкил иткән язучылар килә иде...» [17, б. 134] Аяз Гыйләҗевның әдәби түгәрәккә йөрүе турында галимә М.М. Хәбетдинова мәкаләсендә дә басым ясала: «А.М. Гыйләҗев беренче тапкыр Венгрия темасына геройның Казан университетында укуын тасвирлаганда мөрәҗәгать итә. И. Батуллин университетның тарих-филология факультетындагы әдәби түгәрәк утырышларына йөри, анда студентлар, гадәттә, бер-берсенә үзләренең иҗади әсәрләрен укый, тегe яки бу әдәби яңалыклар турында фикер алыша, язучылар белән очраша. Әдәби түгәрәкнең һәр әгъзасы повестьның төп героеның күзе белән күренә һәм бәяләнә» [18, б. 105-106].

Түгәрәкнең җитәкчесе алышынып торган. Гадәттә, студентлар үзләре арасыннан иң актив, иҗат итә торган, оештыру сәләте булган студентны староста итеп сайлаганнар, ә татар бүлеге укытучылары арасыннан бер укытучы җитәкче-куратор буларак билгеләнгән. «Әллүки» тарихы турында сөйләгәндә, озак еллар дәвамында университетта әдәбият фәне тармакларын укыткан, үзе дә «Әдәби сүз» газетасында иҗат юлын рәссам буларак башлаган Марсель Хәернас улы Бакиров исемен атыйлар. Марсель аганың «Әллүки» яшәешенә керткән өлеше әйтеп бетергесез зур. Төрки шигырь төзелешен фәнни яктан өйрәнгән шигъри күңелле галим һәрвакыт яшь шагыйрьләр иҗаты белән кызыксына, үзенең киңәшләрен бирә, юнәлеш күрсәтә. Ул баш мөхәррир чагында «Әдәби сүз» стена газетасы университет күләмендә уздырылган ярышта беренче урынга чыгып, аннан соң Казан шәһәрендә үткән вузара ярышта да алдынгылыкны яулый.

XX гасырның 70-90 нчы елларында һәм XXI гасыр башында «Әллүки» әдәби түгәрәген татар бүлегендә эшләгән язучы-галимнәр әйдәп алып баралар. Мөдәррис Вәлиев, Мөхәммәт Мәһдиев, Галимҗан Гыйльманов, Рифә Рахман әдәби остаханәсе аша дистәләрчә әллүкиче иҗат дөньясына килеп керә, күренекле язучы-шагыйрьләр булып җитешәләр. Бу еллардан Рөстәм Сүлти, Рәмис Аймәт, Резидә Әхтәмова (әдәби тәхәллүсе Җәмилә), Алмаз Гыймадиев, Айдар Минһаҗев, Чулпан Әхмәтова, Гамилә Рәхмәтуллина һ.б. исемнәр «Әллүки» елъязмасына уелып кала.

Шау-шулы 90 нчы еллар ахырында «Әллүки» берара тынып кала. Әллә җәмгыятьтә барган икъдисадый-сәяси тетрәнүләр әдәби барышка тискәре йогынты ясый, әллә инде зур күтәрелеш алдыннан түгәрәк хәл җыя. Бу күтәрелеш исә үзен озак көттерми: 2000 нче елларда университетта иң зур факультетларның берсенә әйләнгән Татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетына үзгәртеп кору чорында туган балалар укырга килә башлый. Болар – хөр фикерле, милли җанлы, белемле укучылар була. Дөньяны киңкырлы күзаллау белән бергә, күбесенең күңелендә әдәбиятка тартылу яши. Йолдыз Миңнуллина, Луиза Янсуар, Ленар Шәех – нәкъ менә шушы чорда шушы мохиттә белем алган шәхесләр. Факультетта татар рухы кайный: атаклы «Каз канаты» бию түгәрәге, «Татар хоры» эшли. Галимҗан Гыйльманов җитәкчелегендә 2 курс студенты Ленар Шәех (хәзерге вакытта танылган шагыйрь, журналист, Татарстан китап нәшриятының баш мөхәррире) 2003–2007 елларда «Әллүки» түгәрәгенең эшен кабаттан торгызып җибәрә, «Әдәби сүз» стена газетасы урынына типография юлы белән басылган һәм университет студентлары арасында таратылган «Тәрәзә» газетасын гамәлгә куя, 2003–2008 елларда аның баш мөхәррире була. Ленар Шәех ул вакытларны түбәндәгечә искә ала: «XXI гасыр башында яңадан оешкан «Әллүки» әдәби иҗат берләшмәсенең иң беренче утырышы узган көнне төгәл хәтерлим: 2003 елның 24 сентябре иде ул. Татар студентларының «Тәрәзә» газетасын оештыру һәм чыгара башлау мәсьәләсе дә шул җыелышта хәл ителде. Октябрь аенда инде өр-яңа татар телле яшьләр матбугатының тәүге саны дөнья күрде. Күләме дә дүрт кенә бит, тиражы да илле генә данә, ләкин ул – тарихи сан, татар әдәбиятына килгән яңа буынның киң җәмәгатьчелеккә үз сүзен җиткерүе иде.

«Тәрәзә»гә материаллар туплау, яңалыклар җыю, әллүкичеләргә заказ биреп, мәкаләләр һәм интервьюлар яздыру, килгән язмаларны редакцияләү... – һәммәсе дә мин фәкыйрегез җаваплылыгында булды. Беренче саннарны биткә салган компьютерчы егет Флорит Заһретдиновтан программаны тиз отып алдым, бераздан бу эш белән дә үзем шөгыльләнә башладым.

Газета саннан-санга яхшырды, язучылар саны артты, күтәрелгән темалар-проблемалар киңәйде. Гади ксерокста тиражланган газетаның күләме егерме биткә җитте, ул университет типографиясендә басыла башлады, тиражы 999 данәгә күтәрелде. Дөрес, аерым саннар чынлыкта 2 мең белән дөнья күрде, бу аның таралыш даирәсен киңәйтү максатыннан эшләнде.

«Тәрәзә»не әзерләү күп вакытны алганлыктан, аерым бер очракларда безгә, «Әллүки» егетләренә, төп бина белән килештереп тә, рөхсәтсез дә, 11 нче катта урнашкан факультетның компьютер бүлмәсендә эш төннәре үткәрергә туры килде.

2004 елдан «Шигъри Сабантуй» бәйгесе оештырыла башлау газетаның укучыларын арттырды. Аның һәр саны Татарстан һәм Башкортстан югары һәм урта махсус уку йортларына җибәрелә башлады, Казанда студентлар яши торган тулай торакларда таратылды. «Шигъри Сабантуй» исә, Татарстан Язучылар берлеге белән бергәләп уздырыла

торган, иҗади татар студентларын бергә туплаган региональ бәйгегә әверелде. Татарстан китап нәшрияты ярышның даими иганәчесе булды.

Минемчә, «Әллүки»не яңадан оештыру бик дөрес һәм вакытлы гамәл булды. Аның ярдәмендә меңьеллык татар әдәбияты үзенә дәвамчылар тәрбияләде, дистә еллар өзеклектән соң, өр-яңа буын әдәби мәйдан буйлап атлап кына түгел, ә киләчәккә карап, колачын киң итеп ачып йөгереп үк китте».

Әдәби иҗат түгәрәкләренең эш форматы, гадәттә, берничә юнәлешне – яшь иҗатчылар бер-берсенең әдәби әсәрләрен укып-тикшереп, анализ ясау, тәнкыйть утырышлары үткәрү; танылган әдипләр, шәхесләр белән очрашу; үзара сөйләшеп утыру, тормыш, уку һ.б. темаларга фикер алышу; театр-концертларга бару, соңыннан аларга бәя бирү һ.б. эш-гамәлләрне үз эченә ала. Шагыйрь Булат Ибраһим «Әллүки» утырышларын түбәндәгечә сурәтли: «”Әллүки”дә яшь язучыларның иҗатларын анализлап фикер алышу оештырылган көннәр иң кызыклылары иде. Монда язучының психологик яктан нык булуы кирәк, чөнки күп кенә яшь язучылар тәнкыйтьне кабул итәргә әзер булмыйлар. Күз яшьләре белән елаган иҗатчыларны да күргән чакларым булды.

Ике-өч айдан соң мине – 1 курс студентының иҗатын тикшерүгә куйдылар. Ул вакытта утырышлар хәзерге КФУ бинасының 2 нче корпусында 11 нче каттагы аудиториядә була иде (Бу елларда Татар филологиясе факультеты 11 катта урнашкан иде). Курка-курка кереп утырдым. «Әллүки»нең кураторы Галимҗан Гыйльманов минем шигырьләрне укый. Минем туган авылыма багышланган шигырьне тикшергәннәре хәтеремдә калды. Шунда кайсыдыр: «Әлеге шигыреңдә синең туган авылың исемен минем туган авылым исеменә үзгәртеп куйсак, укучы бернәрсә дә сизмәячәк», – дип куйды.

Мин уйланып калдым. Чыннан да, шулай иде. Бу утырыш миңа шигырьнең оригинальлегенә, үзенчәлекле булуына карата игътибарны арттыру өчен мәңгелек дәрес булды».

Бу елларда «Әллүки» татар факультеты студентларын гына түгел, башка уку йортларыннан да студентларны үзенә туплый, Татар дәүләт гуманитар-педагогик университетының «Илһам», Алабуга дәүләт педагогик университетының «Шәкертләр», Башкортстандагы «Акчарлак» һәм «Шоңкар» әдәби иҗат түгәрәкләре белән бәйләнешкә кереп, фикердәшләрен таба, Идел-Урал төбәге студентларының «Шигъри Сабантуй» дигән иҗат бәйгесен оештыра. Ленар Шәех, Лилия Гыйбадуллина, Рифат Сәлах, Айсылу Имамиева, Рөстәм Галиуллин, Лилия Закирова, Айдар Җамал кебек әллүкичеләрнең китаплары дөнья күрә, аларның күбесе соңрак Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителә.

2006 нчы елда «Тәрәзә» газетасы республика күләмендә уздырылып килгән «Ел студенты» бәйгесенең «Иң яхшы студентлар басмасы» номинациясендә лауреат исеменә лаек була, 2007 нче елда университетта үткән «Ел студенты» конкурсының «Иң яхшы студентлар газетасы» номинациясендә җиңү яулый. Татарстан китап нәшрияты, әллүкичеләрнең иң яхшы әсәрләрен туплап, ике тапкыр «Әллүки» дигән җыентык бастырып чыгара. 2008 нче елдан башлап, түгәрәкнең җитәкчесе буларак, филология фәннәре кандидаты, татар теле белеме кафедрасы доценты, язучы, шагыйрә, телевизион фильм сценарийлары авторы Халисә Ширмән билгеләнә.

Әдәби иҗат түгәрәкләре турында сөйләгәндә, һичшиксез, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетында озак еллар эшләп килгән «Илһам» түгәрәге эшчәнлеген дә күрсәтү мөһим. Революциягә кадәрге чорда Казан губернасы шәһәр гимназияләре өчен укытучыларны Казан университеты тарих-филология һәм физика-математика факультетларында, ә халык училищелары укытучыларын урта уку йорты булган Казан укытучылар институты әзерли. 1918 елда мәгариф буенча Беренче Бөтенроссия съезды узганнан соң, аның карары нигезендә барлык урта педагогик уку йортлары югары уку йорты статусын алганнан соң, Казан укытучылар институты педагогика институты итеп үзгәртелә. 1925 елдан институтның Көнчыгыш бүлеге милли бүлекләргә бүленә: башта татар һәм чуваш милли-лингвистик бүлекләренә, 1926 елдан аларга вот һәм мари бүлекләре өстәлә [19, б. 73]. Татар теле һәм әдәбияты кафедрасы оештырылганнан соң, биредә әдәби түгәрәк эшли башлый, газета чыга. 1944 елга кадәр ул ил территориясендә татар теле һәм әдәбияты укытучылары әзерләгән бердәнбер бүлек була. Әлеге елларда институтта укыган педагог Кудашев Габделхак Хафиз улы үзенең истәлекләрендә бу эштә

Гадел Кутуй һәм Хәсән Туфанның актив катнашуы турында яза: «Егерменче елларны Казан дәүләт университетының зур бер аудиториясендә Галимҗан Ибраһимов, Газиз Гобәйдуллин, Гали Рәхим һәм башка тел, тарих белгечләренең катнашы белән еш кына гыйльми җыелышлар үткәрелде. Бу җыелышларда шул чор өчен актуаль мәсьәләләр, фәнни яңалыклар буенча докладлар ясала, фикер алышулар була иде. Көнчыгыш педагогия институтындагы татар студентларының күбесе бу җыелышларга йөрделәр.

1924 елның көзендә Көнчыгыш педагогия институтында беренче тапкыр татар телендә стена газетасы чыга башлады. Бу газетаны чыгаруда Хәсән белән Кутуй да актив катнаштылар. Кутуйның тәкъдиме буенча, газетага «Укы-төзе» исеме бирелде. «Укы-төзе» газетасы институтның төрле бүлекләрендә укучы татар студентларын оештыруда, аларны җәмәгать эшләренә тартуда әһәмиятле фактор булды. Институттагы татар студентларының күпчелеге газетаны оештыруда, аңа язышуда еш катнашты. Газета редакциясенә кульязмалар күп керә иде, аларны грамматик һәм стилистик яктан эшкәртү, башлыча, Хәсән белән Кутуй тарафыннан башкарылды» [20, б. 180].

Танылган әдәбият галиме, педагог, филология фәннәре докторы, профессор Фоат Галимулла улы Галимуллин «Илһам канатларында» дип аталган мәкаләсендә Көнчыгыш педагогия институтында әдәби түгәрәкләрнең башлангыч чорын тасвирлый, аларның эшчәнлеген күрсәтә: «1926–1929 елларда татар бүлеге үзенең иҗтимагый-сәяси һәм әдәби журналын чыгара. Ул «Яшь педагог» дип атала. Басмада Г. Кутуй, Г. Кашшаф, Ә. Еники, Ф. Даутов, М. Богданова, М. Кашафетдинова үз әсәрләрен бастыра. 1928-1929 уку елында, мәсәлән, бирелдәге фәнни-әдәби түгәрәктә иллегә якын студент шөгыльләнгәне мәгълүм. 1926-1927 уку елында институтта Һ. Такташ, Г. Бакир белем ала. Һади Такташ кулларына иҗат каләме алган яшьләр белән даими очраша, аларны үзенең әсәрләре үрнәгендә рухландыра. Г. Кутуйның да әлеге түгәрәктә еш чыгыш ясавы билгеле. 1932-1933 уку елыннан бирелдә булачак шагыйрь Хәбра Рахман укый. Аны әдәби түгәрәк җитәкчесе итеп сайлыйлар» [3].

Әдәби түгәрәкнең XX гасыр уртасында чыккан «Яшьлек тавышы» дип аталган кульязма альманахы да булуы мәгълүм. Озак еллар түгәрәк белән җитәкчелек иткән педагог Мәдинә Шәйхи кызы Җәләлиева 1967 нче елда түгәрәк эшчәнлеге, аның тарихы турында «Татарстан яшьләре» газетасында «Безнең түгәрәк» дип аталган мәкалә бастыра [21]. 1974 нче елдан түгәрәк белән ул вакытта яшь укытучы Фоат Галимуллин җитәкчелек итә башлый һәм кафедра мөдире Фәрит Хатыйпов белән берлектә түгәрәкнең исемен «Илһам» дип атарга һәм иҗат берләшмәсе буларак тәкъдим итәргә карар кылына. Бу елларда укыган студентлар арасыннан Рафис Гыйззәтуллин, Зиннур Хөснияр, Марат Закир кебек танылган язучылар үсеп чыга. Соңрак иҗат берләшмәсе белән җитәкчелек итү үзе дә шагыйрь булган Әмир Гобәй улы Мәхмүдовка тапшырыла. Ул Рәшит Фәтхерахманов, Роза Зайцева, Фәридә Фәйзрахманова, Венера Салахова, Рухия Ахунҗанова, Зөлфия Хәмзина, Раушания Сәхапова, Нәфисә Гыйззәтуллина кебек яшь шагыйрь һәм язучылар иҗаты хакында «Татарстан яшьләре» газетасында мәкалә дә бастыра [22].

2005 елда Казан дәүләт педагогика университеты һәм Татар дәүләт гуманитар институты берләшү процессы башлана һәм яңа барлыкка килгән структура «Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты» дип атала башлый. Татар дәүләт гуманитар институтында студентларның «Дастан» исемле әдәби иҗат түгәрәге һәм ун биттән торган «Дастан» дигән иҗади-мәгълүмати газета эшләп килгән [23].

Уку йортлары кушылу нәтиҗәсендә бу түгәрәкләр дә берләшә һәм алга таба әдәби иҗат берләшмәсенең эшчәнлеге аспирантлар Рамил Ханнанов һәм Марат Миндубаев кулына күчә, студентлар һәм мәктәп укучылары өчен «Илһамлы каләм» дигән иҗади конкурс оештырыла, «Раушан» газетасы чыгуын дәвам итә. Бу елларда Рүзәл Мөхәммәтшин, Рүзәл Әхмәдиев, Динара Әхмәтова, Зилә Фәсхиева кебек талантлы яшьләр дөньяга үзләрен таныта башлый. Студентларның иҗаты өч китаптан торган «Илһам канатында» дип аталган әдәби җыентыкта урын ала.

2010-2011 нче еллар милли кадрлар тәрбияли торган уку йортларына тагы да зуррак үзгәрешләр алып килә. Бу елларда Казан дәүләт университеты һәм Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты федераль оешмага берләшкәннән соң, «Әллүки» һәм «Илһам» түгәрәкләре һәм алар чыгара торган «Тәрәзә» һәм «Раушан» газеталары да кушылып, «Әллүки» әдәби иҗат берләшмәсе һәм аның

газетасы «Раушан» буларак эшләп китәләр. Ел саен үткәрелә торган «Шигъри Сабантуй» һәм «Илһам канатында» бәйгеләре студентлар арасында гына түгел, мәктәп укучылары арасында да көтеп алынган тантанага әйләнә. Аеруча әллүкичеләрнең «Калеб» оешмасы үткәргән «Яңа дулкын – 1» һәм «Яңа дулкын – 2» перформанслары матбугат битләрендә төрле бәхәсләр уята [24]. Бу елларда әдәбият мәйданында Булат Ибраһим, Фәнил Гыйләҗев, Алмаз Мансуров, Руфинә Габдрахманова, Эльмира Камаева, Айгөл Абдрахманова, Чулпан Гобәйдуллина, Светлана Гыйләҗева, Илсөя Галиәкбәрова, Алинә Галиева, Гүзәл Закирова (әдәби тәхәллүсе Гүзәлә), Ләйлә Хәбибуллина, Зилә Сабитова, Алсу Сәлахова, Гелүсә Шиһапова, Энҗе Хөсәенова кебек яңа исемнәр мәгълүм була, аларның иҗаты «Илһам канатында», «Дәвам», «Ак юл» җыентыкларында дөнья күрә, төрле иҗади конкурсларда әллүкичеләр ел саен утызга якын призлы урыннар яулыйлар. Бүгенге көндә танылып килә торган яшь иҗатчылар Ильяс Хаҗиев, Ихтыяр Кыямов, Айзилә Абдрахманова, Гөлназ Әхмәдиева, Гөлинә Фәрхуллина һ.б. «Әллүки»нең дәвамчылары булып тора.

Казан федераль университеты Габдулла Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы бүлмәсендә бик кадерле бер ядкяр саклана. Совет елларында һәркемнең өендә булган, бәрхет тышлыгыннан бераз нафталин исе аңкып торган калын битле альбом ул. «Әллүки» түгәрәге альбомы. Бу альбомда әдәби түгәрәкнең «Әллүки» исемен алуын билгеләп үтү вакыйгасы, әлеге чарага килгән күренекле әдипләрнең кул тамгалары һәм килер буын әллүкичеләргә аталган сүзләрен саклана. 1987 нче елда шул вакыттагы әллүкичеләр – Люция Шәрәфиева, Света Заһриева, Әлфия Сафина һәм Филиза Сәлахова язып куйган: «Без 24 апрель көнне «Әллүки» әдәби түгәрәгенә «Әллүки» дип исем бирелүгә 20 ел тулуны билгеләп үттек. 12 март 1985 елда «Әллүки» түгәрәге оештырылуга 40 ел тулуын билгеләп үткән идек. Безнең түгәрәк татар бүлеге ачылганнан бирле яшәп килә икән инде». Димәк, 2024 нче елда татар бүлеге һәм әдәби иҗат түгәрәге «Әллүки» оешуга 80 ел тула.

« ”Әллүки” нең яшен сорамагыз –
Халык белән бергә туган ул:
«Әллүки» ул – зәңгәр күзле Такташ,
Һәм ак чәчле Хәсән Туфан ул... » – дип язган бу альбомга 26 яшьлек әллүкиче Ләбиб Лерон – бүгенге көндә танылган язучы, шагыйрь, «Безнең мирас» журналының баш мөхәррире, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе (2002), Муса Җәлил исемендәге Республика премиясе лауреаты (2007), Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты (2022).

Бүгенге көндә «Әллүки» – милли әдәби традицияләрне саклау һәм үстерүгә юнәлтелгән берләшмә. Иҗади кичәләр, иҗат остаханәләре, Татарстан Республикасы Язучылар берлегенең әдәби салоннарына бару, тәнкыйть утырышлары, төрле иҗади ярышларда һәм проектларда катнашу, студентлар язган сценарийларга нигезләнеп, кыска метражлы фильмнар төшерү, мәктәп һәм гимназия укучылары белән волонтёрлык эше «Әллүки» эшчәнлегенең форматын тәшкил итә.

Әдәби түгәрәкләр тарихи-әдәби процессны үстерүдә һәм әдәби чорны формалаштыруда мөһим роль уйный. Түгәрәкләрдә һәм әдәби салоннарда әдәби һәм иҗтимагый идеяләр ассимиляцияләнә, әдәби кыйммәтләр формалаша, кайбер очракларда җәмгыятьтә урнашкан негатив карашларга каршы әдәби көрәш тактикасы хәл ителә [25]. Түгәрәкләр һәм салоннар әдәби эшчәнлек өлкәсенә генә түгел, музыкага, рәсем сәнгатенә, фәлсәфәгә дә зур урын бирә. Нәкъ менә шушы бергәлекләрдә эшчәнлекнең төрле өлкәләре вәкилләре арасында белем, тәҗрибә, фикер алышулар уза (мәсәлән, Казанда Гүзәл Сәгыйтова җитәкчелегендә эшчәнлек алып барган «Калеб» оешмасын күрсәтергә мөмкин).

Шул ук вакытта кайбер галимнәр әдәби иҗат түгәрәкләренең эшчәнлегенә артык әһәмият бирү белән килешмиләр. Мәсәлән, «Әллүки» иҗат берләшмәсе җитәкчеләренең берсе, галимә һәм танылган язучы, тәнкыйтьче, шагыйрә Рифә Рахман фикеренчә, Казан университетында үзе алып барган әдәби тәнкыйть, иҗади лаборатория дәресләре студентларның әдәбиятка тартылуына китергән, ә түгәрәк эшчәнлеге исә мондый эффектны бирә алмый. Әдәбият галиме, прозаик Галимҗан Гыйльманов исә, киресенчә, «мин “Әллүки” иҗат берләшмәсе җитәкчесе булып эшләгәндә, еш кына без студентлар белән җыелып, төрле темаларга сөйләшеп утыра идек. Аларның шулай үзара җыелып, аерым бер темага сөйләшүләре дә студентларны берләштерә, әдәбиятка тарта,

бер-берсенең иҗатына кызыксыну уята» дип күрсәтә.

Әдәби түгәрәкләрнең әһәмияте әдәбият галимнәре Таһир Шәмсегали улы Гыйләҗев һәм Әлфәт Мәгъсум улы Закирҗанов хезмәтләрендә дә еш искә алына. Мәсәлән, Габдулла Тукай турында язганда, Т.Ш. Гыйләҗев шагыйрьнең әдәби мохитенә аеруча басым ясый: «Кайчакта гомуми тенденциягә бирелеп, татар мәктәп-мәдрәсәләрендәге Тукайның әдәби мохитен, Җаек, Казан шәһәрләрендәге әдәби-мәдәни хәятен кечерәйтеп күрсәтү күзәтелә. Шагыйрьнең әдәби абруен, шагыйрьлек дәрәҗәсен күтәрүдә «Мотыйгыя» мәдрәсәсендәге әдәби мәҗлесләр, Казандагы әдәби кичәләр, Шәрык клубы әһәмиятле роль уйнаган» [26].

Ә.М. Закирҗанов хәзерге вакытта әдәби тәнкыйть өчен дә түгәрәк өстәлләрнең, сөйләшүләрнең кирәклеген ассызыклый: «Мондый чаралар, әлбәттә, әдәбиятыбызга кагылган рухи-эстетик фикерне җанландыра, сафта күренгән азмы-күпме кадрларны шушы юнәлештә уйланырга һәм үзләренең фикри-эстетик куәтләрен матбугатта сынап карарга этәрә» [27, б. 5].

Әдәби түгәрәкләр һәм берләшмәләр белән берлектә, Казан университетында фән белән кызыксынган яшьләр өчен иҗади фәнни түгәрәкләр дә эшләп килә. Мәсәлән, 2000 елларда ук оешкан «Белем сукмаклары» түгәрәге бүгенге көндә татар теле белеме кафедрасында «Татар теле белеменең актуаль мәсьәләләре» исеме белән үзенең эшчәнлеген дәвам итә. Түгәрәк җитәкчесе филология фәннәре кандидаты, татар теле белеме кафедрасы доценты Һадиева Гөлфия Камил кызы студентлар белән берлектә татар теле һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләрен өйрәнәләр [28].

2023 елда татар әдәбияты кафедрасы доценты Гайнуллина Гөлфия Расил кызы җитәкчелегендә фәнни түгәрәк буларак оешкан «Рухият» түгәрәге студентлар арасында татар әдәбияты, әдәбият гыйльмияте хакында сөйләшүләрне актуальләштерүгә йөз тота. Эшли башлаган елны ук түгәрәк әгъзалары «Казан утлары» журналының «Китап күзәтү» рубрикасында биш мәкалә белән чыгыш ясадылар, Казан федераль университеты күләмендә оештырылган конференцияләрдә, бәйгеләрдә җиңүләр яуладылар. Түгәрәк утырышларында кырык студент катнаша. Киләчәктә түгәрәк эшендә яшьләрне гыйльмияткә тарту, пропагандалауга әһәмият биреләчәк. Аерым алганда, әдәбият тарихындагы ак тапларны өйрәнүгә, онытылган исемнәрне барлау, популярлаштыруга игътибар биреләчәк.

Төп нәтиҗәләр

Казан университетында милли әдәби иҗат берләшмәләре һәм түгәрәкләре барлыкка килүнең үзенчәлекле тарихы бар. Биредә татар телле әдәби түгәрәкләр татар теле фундаменталь рәвештә укытыла башлагач, ягъни XX гасырның беренче яртысында барлыкка килеп, берничә тапкыр үзгәргәннәр һәм бүгенге көнгә кадәр үз эшчәнлекләрен дәвам итәләр. Шундыйлардан «Әллүки», «Илһам», «Дастан», «Рухият» түгәрәкләрен һәм берләшмәләрен күрсәтергә мөмкин. Еллар дәвамында аларның эшчәнлеге дулкын сыман күтәрелеп һәм сүрәнләнеп торган. Әдәби берләшмәләр һәр катнашучының шәхси иҗаты үсешенә зур йогынты ясый һәм шул ук вакытта берләштерә дә, чөнки уртак эш формасы, иҗат методлары моңа кадәр автор кулланмаган төрләрне активлаштырырга ярдәм итә. Берләшмә утырышларында шигърият, драма һәм проза әсәрләренең классик үрнәкләре белән танышу, яшь иҗатчыларның шәхси иҗатында куллана торган алымнар турында фикер алышу, яшь авторлар тарафыннан язылган әсәрләрнең текстларын җентекләп уку һәм тәнкыйть-анализ ясау әдәби иҗат үсешенә мөмкинлек бирә. Уртак иҗади эш – әдәби-тематик тренинглар, аралашуның уен формасы, конкурслар һәм ярышлар, гомуми темага өй эшләре башкару да яшьләрне берләштерә һәм иҗатка юл ача.

Әдәби берләшмәләр аерым бер авторга гына түгел, тулаем җәмгыять үсешенә дә йогынты ясый, автор һәм милләт арасындагы бәйләнешне тәэмин итә, милли мәдәниятнең тулы бер катламы буларак, әдәбиятның әһәмиятен саклап калуга ярдәм итә.

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. Левкина Л. И. Социально-историческая роль сообществ: монография / Л. И. Левкина. – Москва: Русайнс, 2020. – 181 с.

2. Валеев Р. М., Тихонова М. С. Первый литературный кружок в г. Казани конца XVIII-

начала XIX вв // Вестник КазГУКИ. 2014. №3. С.39–44.

3. Галимуллин Ф.Г. Илһам канатларында // Безнең мирас. 2012. № 2. Б. 3-10. URL: https://beznenmiras.ru/news/edebi-miras/ilham-kanatlarynda (дата обращения: 19.07.2024).

4. Ширмән Х. Әллүкиле еллар / Х. Ширмән // Безнең мирас. 2019. № 4. Б. 74–78.

5. Demirkaya A.E. Kazan'daki edebî mahfiller: salon söyleşilerinden edebî topluluklara // İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, 2022; 4 (1): 31–53.

6. Кузьмина Х.Х., Нуриева Ф.Ш. Казан университетында татар теле тарихы фәнен өйрәнү // Tatarica. 2024. № 1 (22). С. 7–-25.

7. Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани. – Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2005. – 500 с.

8. Гиззатуллин Н.Г. Литературные кружки и объединения в РТ // Онлайн-энциклопедия Tatarica. – Электронный ресурс. – URL: https://tatarica.org/ru/razdely/istoriya/novejshee-vremya/literaturnye-kruzhki-i-obedineniya-v-rt (дата обращения: 19.07.2024)

9. Халит Гали. Татар совет әдәбияты тарихын өйрәнү тәҗрибәсеннән // Совет әдәбияты. 1955. №11. Б. 99–118.

10. Казанский университет в годы Великой Отечественной войны // Казанский университет. – Электронный ресурс. – URL: [https://kpfu.ru/social/k-75-letiju-pobedy/kazanskij-universitet-v-gody-velikoj-386709.html (дата обращения: 19.07.2024)

11. Постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е, доп. и испр. Т. 7. – М.: Политиздат, 1985. – С.513–520.

12. Измайлов И.Л. Утверждение принудительного булгаризма: постановление ЦК ВКП(б) и его последствия // Реальное время. – Электронный ресурс. – URL: [https://m.realnoevremya.ru/articles/286719-utverzhdenie-prinuditelnogo-bulgarizma (дата обращения: 19.07.2024).

13. Замалетдинов Р.Р., Хабутдинова М.М. История создания отделения татарского языка и литературы в Казанском государственном университете в воспоминаниях преподавателей и первых студентов // Tatarica. 2018. №1(10). С. 91–113.

14. Баһаветдинова Х.З. Галимә Хәкимова Рабига Афзаловна: тормыш юлы һәм эшчәнлеге // Историческая этнология. 2021. Т. 6, №. 1. С. 132–140.

15. Фәйзуллин Р.Г. Илбагар уйлар: фәлсәфи язмалар, әдәби портретлар, хатирә-уйланулар / Равил Фәйзуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 414 б.

16. Тумашева Д.Г. Развитие татарского языкознания в Казанском университете (1944–1995) // Гасырлар авазы. Эхо веков. 1996. №1/2. С. 212–216.

17. Егоров А. Три интервью о А. Гилязове // Казанский альманах. 2009. № 5. С.131−148.

18. Хабутдинова М.М. Венгерский след в жизни и творчестве А.М. Гилязова // Филологические науки в МГИМО. 2018. №1. С.104–112.

19. Бушуева Л.А. Восточный педагогический институт в структуре высшего образования Казани в 1920-е гг. // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2023. Т.13, №1. С. 63–-78.

20. Кудашев Г.Х. Хәсән Туфан – студент // Казан утлары. 1987. №2. Б.179–181.

21. Җәләлиева М.Ш. Безнең түгәрәк // Татарстан яшьләре. 1967. 24 сентябрь.

22. Мәхмүдов Ә.Г. Илһам юлдаш булсын сиңа, Илһам! // Татарстан яшьләре. 1984. 1 май. Б. 4.

23. Кәримова Р.С. «Дастан» – студентлар басмасы // Татар-информ. – Электронный ресурс. – URL: https://tatar-inform.tatar/news/dastan-studentlar-basmasy (дата обращения: 19.07.2024).

24. Ширмән Х. Халык «Калеб»не аңладымы? // Сөембикә. – Электронный ресурс. – URL: https://syuyumbike.ru/blog/blogs/khalyk-kalebne-aladymy (дата обращения: 15.08.2024).

25. Белозёрова А. В. Литературные салоны и их роль в процессе развития русской культуры России XIX столетия / А. В. Белозёрова, А. Н. Михайлова // Молодой ученый. 2017. № 22.1 (156.1). С. 3–5.

26. Гыйлаҗев Т.Ш. Тәнкыйди-гыйльми фикердә Тукайның әдәби абруе мәсьәләсе (XX гасырның беренче чиреге) // Габдулла Тукай. – Электронный ресурс. – URL: http://gabdullatukay.ru/tukay-science/scientists/gyjlajev-tahir-tenkyjdi-gyjlmi-fikerde-tukajnyn-edebi-abrue-meselese-xx-gasyrnyn-berenche-chirege/ (дата обращения: 19.07.2024).

27. Закирҗанов Ә.М. Заман белән бергә: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – 175 б.

28. Рәхмәтуллина А., Һадиева Г.К. Балалар сөйләменә фоносемантик анализ (Гөлинә Шәйхи шигыре мисалында) // Хаковские чтения – 2023 [Электронный ресурс]: материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной памяти заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова (Казань, 26–27 октября 2023 г.) / под общ. ред. Г.Р. Галиуллиной. – Казань: Издательство Казанского университета, 2023. – 91-94 с. URL: https://kpfu.ru/portal/docs/F1473185455/Sbornik_Khakovskie.chteniya_2023.pdf (дата обращения: 24.07.2024).

ЛИТЕРАТУРНО-ТВОРЧЕСКИЕ КРУЖКИ КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА И ИХ РОЛЬ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX–XXI ВВ.

Халиса Хатиповна Кузьмина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
shirmanx@yandex.ru

Гульфия Расилевна Гайнуллина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gulfiarasilevna@mail.ru

Литературные кружки и творческие объединения являются значимым общественным явлением, демонстрирующим высокий уровень духовной культуры населения. История показывает, что деятельность литературных объединений может не только заложить основу для развития национальной литературы и культуры, но и оказать влияние на государство и его внутреннюю политику, поэтому изучение истории таких объединений актуально и для понимания современного литературного процесса. Казанский университет имеет уникальную историю создания национальных творческих объединений и кружков. Татароязычные литературные кружки в Казанском университете появились в XX веке, несколько раз видоизменились, переформатировались и продолжают свою деятельность и в настоящее время. В данной статье ставится задача описать историю литературных творческих объединений, созданных в Казанском университете, исследовать их деятельность в связи с создавшимися общественно-историческими условиями и средой, выявить преподавателей и писателей, работавших в этой области, и их научно-педагогическую деятельность.

Ключевые слова: Казанский университет, литературное творчество, объединение, кружок, писатели, «Аллюки», «Ильхам», «Дастан», «Рухият»

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.

History and society

Тарих һәм җәмгыять

История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-81-93

SCHOLARS IN THE SERVICE OF WAR: THE CENSORSHIP OF LETTERS BY TATAR PRISONERS OF WAR IN GERMANY DURING WORLD WAR I

Iskander Ayazovich Gilyazov,
M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies,
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
58 Pushkin Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
gilyazov1958@mail.ru.

The article examines one of the interesting and little-known episodes from the history of World War I, telling about orientalist scholars involved in censoring letters from prisoners of war in German camps. This large-scale involvement of scholars in the censorship of letters from prisoners of war was a forced measure, since the military censors did not speak oriental languages. Among such letters, there were many written in the Tatar language, which was not taught at German universities before World War I. It can be assumed that it was the censorship of letters from prisoners of war in the Tatar language that to a certain extent influenced the emergence of a noticeable interest in the Tatar language in German Turkology. This is evidenced by the research work of the famous Turkologist Gotthold Weil who was responsible for the censorship of Tatar letters during the war and taught the Tatar language at the University of Berlin from 1918.

Key words: World War I, Germany, Muslim prisoners of war, censorship, censorship of letters

Introduction

During World War I, thousands of Russian soldiers found themselves in German and Austro-Hungarian captivity. In one of the publications, made public almost immediately after the end of the War, Wilhelm Doegen gave the following figure: 1,420,479 Russian soldiers and 14,050 officers were in German captivity [1, p. 56]. In émigré literature, one can also find more "serious" figures: according to N. Golovin, on November 1, 1917, the total number of Russian prisoners was 2 million 417 thousand people [2, p. 207].

Modern researchers generally agree with the figures given by W. Doegen. In their opinion, during World War I, the total number of prisoners of war in Germany was 2.5 million people, of which about 1.4 million were Russian soldiers [3, pp. 53–54; 4, p. 68].

Using pre-war Russian statistics on the confessional structure of the Russian army, O. Nagornaya derives an approximate number of representatives belonging to various confessions among prisoners of war: in her opinion, about 80% of them were Orthodox, 9% were Catholics and Protestants, and

6% were Muslims [5, p. 186]. If we base our conclusions on these approximate figures, we can assume that there were up to 85–86 thousand Muslim soldiers and officers in German captivity during World War I.

In relation to Muslim prisoners of war, the German military and political authorities began to pursue a very specific policy with the aim of the so-called "revolutionization" of the Muslim world. Germany intended to use propaganda to influence such soldiers in order to subsequently make them fight against the Entente countries – England, France and Russia. For this purpose, some Muslim prisoners of war (about 16,000 people) were deliberately grouped in special propaganda camps – Halbmondlager and Weinberglager [6].

According to the international legal documents concerning the rights of prisoners of war, which were recognized by both Germany and Russia during World War I, one of the conditions for detaining enemy soldiers in captivity was the provision of a postal service. Article 16 of the Hague Convention on the Laws and Customs of War on Land of October 5 (18), 1907 stated: "Letters, money orders, sums of money, as well as postal parcels addressed to prisoners of war or sent by them, are exempt from all postal charges both in the countries of departure and destination, and in intermediate countries. Donations and assistance in the form of things sent for prisoners of war are exempt from all customs and other charges, as well as from freight charges on state-run railways" [7].

The specific subject of this article has not been considered in domestic or foreign historiography so far. The reasons for this include the low availability of existing sources, language barriers and a certain exoticism of the subject. In fact, the topic of censorship of letters from prisoners of war in Germany has never been an object of academic study, while historical research, at best, has studied only general aspects of the history of the postal service for prisoners of war and its censorship during World War I [8, 9]. Letters from Russian, including Tatar, prisoners of war were used to a certain extent in the works by Elik Abdrashitov [10] and Ingeborg Baldauf [11]. The involvement of German orientalist scholars in the censorship of letters from prisoners of war, those coming from among non-Russian peoples of the Russian Empire, was briefly described in the above-mentioned monograph by I. A. Gilyazov and L. R. Gataullina.

Materials and methods

This article is based on the Secret Archive of the Prussian Cultural Heritage in Berlin (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GSAPK)), namely on the collection of the Seminar for Oriental Languages at the University of Berlin. This is mainly the correspondence between the Seminar's management and individual employees, as well as specific statistics related to the translations and censorship of letters from prisoners of war. In doing so, we reviewed and analyzed almost all materials from the collection of this Seminar related to the topic of our interest. Although the statistical and general numerical information about these sources is sufficiently complete and convincing, neither the letters themselves nor their copies or translations have been preserved in the archive. Nevertheless, the sources give a clear idea of the extent to which German orientalists were involved both in the censorship of the letters and, generally, in servicing the German military machine during World War I.

The article uses the comparative-historical and problem-chronological research methods.

Discussion

It is clear that during World War I the correspondence of prisoners of war in the camps was strictly controlled by the camp administration - the texts of the letters were perused by censors and the parcels were opened. In each of the camps, a special service of military censors was created whose duty was to decide whether to allow the correspondence to be sent to the address or not.

Gradually, the military authorities determined the range of topics to be controlled in letters. This list was printed in a special document adopted by the General Staff on August 11, 1916. When working with the mail from prisoners of war, translator-censors were to pay attention to whether the texts of the letters contained:

1. Military news – addresses of specific individuals, individual units, the data on the deployment of military units, reports on troop movements, airfields, conscription, construction of railways and bridges, army supplies, production of ammunition, the navy and military losses;
2. Information about the people and the army's mood, whether there are doubts about victory, whether there is a sense of war fatigue, a desire for peace, how the goals of the war and domestic political events are assessed, what the author's attitude towards the government and government measures is, whether the relations with the allies

are mentioned, what attitude is expressed towards Germany, what are the thoughts and ideas about the time after the conclusion of peace;

3. Information on the economic situation - the lifestyle of individuals, the need for certain things, tax burdens, changes in income, prices of goods, food, various types of fuel, the availability of fuel, reserves, harvest assessment, attitude to work, the situation in agriculture (farming, viticulture, cattle breeding, forestry, damage caused by wild animals, weather conditions, harmful insects), the situation in industry (raw materials, development and change in production, coal supplies), the situation in trade, export and import opportunities, money circulation, gold availability, government measures in the economic sphere;

4. Enemy censorship characteristics;

5. Characteristics of the press and the people's attitude towards it;

6. Information on the escape of prisoners of war;

7. Information on the secret correspondence of prisoners of war [12].

It is quite understandable that if any of the above-mentioned facts was described in the text of the letters, they could hardly have been sent to the addressee. In general, each war camp had a body responsible for military censorship (Prüfungsstelle), which carried out the censorship of letters on the spot. However, the fact that the letters were written in different languages, and in different fonts, created additional difficulties. In such cases, the following procedure was developed – all "incomprehensible" letters were sent by "checkpoints" to the address of the Seminar for Oriental Languages – Seminar für orientalische Sprachen (hereinafter – SVYA) of the University of Berlin (letters in Russian were not sent to SVYA). During World War I, the Seminar became a kind of censorship institution, although its employees were only involved in the technical work - they translated letters from prisoners of war upon the corresponding requests from the camps. True, the translation was not complete; translators were supposed to pay attention only to the subjects noted above. Later, the camp services themselves, having received the translation from the SVYA, made a decision about either sending or, on the contrary, not sending the correspondence. This was the additional route that the letters of Muslim prisoners of war had to take.

At first, such a cumbersome structure led to some very comical situations. For example, a message from the Van camp on April 4, 1915, to the SVYA contained a request to clarify which of the two languages the letter was written in – Urdu or Kirghiz (note what an exotic pair it turned out to be!). Or a request from the headquarters of the 6th Army Corps on April 23, 1915, contained the assumption that the letter was written in one of the "Negro languages" [13]. At times, senders demonstrated amazing "erudition" regarding Tatar letters. Thus, on February 1, 1916, Captain Schott from the Ebenberg-Landau camp (Pfalz) sent a postcard to the SVYA "with Turkish written signs" and noted: "According to one gentleman who previously worked in our institution, we are having here the Tartar dialect spoken in the Nizhny Novgorod Region" [14].

Let's take a closer look at the situation with the letters from captivity written in the Tatar language. The biggest difficulty for all parties - both for the senders and for the German censorship services - was the fact that at that time Germany did not have qualified (or even not very qualified) personnel who would be able to understand Tatar texts. Letters in the Tatar language, judging by the archive materials, began to arrive for translation at the University of Berlin around the beginning of February 1915. But the Seminar simply did not know what to do in this case. All letters that were sent from the camps to the SVYA were first looked through by the secretary who made a note in pencil as to whom or where a particular letter for translation should go. So, from February 1915, requests for letters in the Tatar language contained either a note with a question mark (i. e. the secretary did not know where to send it) or the note "back" (i. e. the letter was returned to the camp without translation). It went on in the same way until August 1915 (!). One can only guess what happened to the returned letters – most likely, they were not sent anywhere, since there was no information about their contents…

Nevertheless, gradually a solution was found for the matter of checking the correspondence from Muslim prisoners of war. From the beginning of August 1915, all letters, sent to the SVYA in the Tatar language, were forwarded to the Eastern Information Service[1] – the first note on a request to the SVYA was made on August 6, 1915 [18]. Almost a year had passed since the beginning of the

[1] The Eastern Information Service (Nachrichtenstelle für den Orient) (hereinafter referred to as NFO) was a special agency of the General Staff and the German Foreign Ministry during World War I, it was responsible for organizing propaganda in the countries of the East (see: [15, 16, 17])

war, and more than six months had passed since Muslim camps for prisoners of war were created, but it was only then that some kind of order with checking letters was established... Apparently, the fact that the SIPV had a staff of propagandists-translators who spoke Tatar was taken into account. It is clear, however, that such a procedure greatly complicated the cumbersome scheme of checking correspondence in the Tatar language.

This continued until February 1916 – Tatar letters were also sent to the SIPV. However, on February 16, 1916, when compiling a detailed report on the translators working with the letters, the head of the SVYA, Zakhau, noted that the letters in Tatar were being translated by the employees of the SIPV, after which the words "Eastern Information Service" were crossed out and the name "Bedri" was put in their place. "Bedri" was Badretdin Kamaletdinovich Seifulmulyukov (in German papers, most often written as Bedri Kemaleddin[2]).

He was born to a merchant's family on May 22, 1896, in Kazalinsk and got his primary education in Orenburg. According to some sources, in 1907, according to others, in 1910, he left for Istanbul, where he studied at the Sultan's College of Galatasaray. After completing his studies in Turkey, he moved to Berlin in August 1915, and in October 1916 took a course in dentistry at the University of Berlin. He had Turkish citizenship, although he did not break ties with his homeland. The result of his studies was a dissertation on the topic "Teeth of the Tatars. Dental and craniological research" [19][3] defended in 1921. From April 1918 to February 1925, he was a lecturer in the Tatar language at the Seminar for Oriental Languages at the University of Berlin, although the director of the SVYA, Eduard Zachau, noted in one of his reports that Bedri Kemaleddin had been assisting the Seminar "in working with various Tatar written texts" since March 1916 [21]. These texts clearly referred to letters from prisoners of war. Bedri Kemaleddin subsequently played a major role in the work of the "Society for the Support of Russian-Muslim Muslim Students". In 1925, allegedly for the purpose of vacation, he went to Tashkent; his subsequent fate is unknown[4].

In the case of censoring correspondence from the Muslim prisoners of war in the SVYA, Bedri Kemaleddin hardly played a leading role - after all, he had moved to Germany relatively recently and it was unlikely that he had good knowledge of the German language at that time. This role was played by a much more famous researcher - at that time a librarian, later Prof. Gotthold Weil[5]. Apparently, it was precisely in working with the letters from prisoners of war that G. Weil improved his knowledge of the Tatar language, which he began to teach at the University of Berlin together with Bedri Kemaleddin - from March 4, 1916, the messages from the camps, regarding the translation of Tatar letters, had a note that the letters were to be transferred to Gotthold Weil. In fact, until the end of World War I, it was this man who translated all letters in Tatar that arrived at the SVYA. In addition to letters, he had to provide information about books, magazines, newspapers and diaries that the camp administration took away from prisoners of war (however, in the case of a "positive" assessment of their content, they were returned to their owners). Quite a few such testimonies have been preserved in the Seminar's collections: thus, in April 1916, five books and one newspaper in Tatar were received for verification from the Wittenberg camp at intervals of two weeks; G. Weil sent them back quite quickly [27], and in May 1916, he also gave a positive review of the content of two notebooks in Tatar from the Shpottau camp [28]. There were also truly "emergency" situations in this work – for example, on July 17, 1916, the commandant's office of the Van camp simultaneously sent 168 letters from prisoners of war to the SVYA, of which 56 were in Lithuanian, 44 in Tatar and 22 in Latvian [29].

During 1916–1917, the work of translating letters from prisoners of war by the staff of the Seminar for Oriental Languages at the University of Berlin became increasingly intensive as it involved many additional difficulties. This was specifically mentioned in a letter sent on behalf of Eduard Zachau, the head of the Seminar, to the General

[2] To avoid confusion, his name will be referred to below as it appears in official German documents – Bedri Kemaleddin.

[3] In 2013 this text was republished by Sebastian Cwicklinski [20].

[4] All the details of Bedri Kemaleddin's activities at the Seminar on Oriental Languages at the University of Berlin can be found in the documents of his personal file [22] See also: [23, p. 27]

[5] Gotthold Weil (1882-1960) was a major orientalist. He worked at the University of Berlin in 1914 where he taught the Tatar language from April 1918 to 1931. From 1931, he worked at the University of Frankfurt am Main. From 1935, in emigration, he worked at the University of Jerusalem. G. Weil is the author of a collection of Tatar texts recorded in the prisoner of war camp in Wünsdorf. See about him: [24, 25, 26]

Staff on April 4, 1917 [30]. The author reported that the number of letters from the camps had recently increased many times over. According to his information, the Seminar translated from 44 languages (!), and the letters were sent from more than 100 prisoner of war camps, on some days that number reached up to 1,000. Therefore, the Seminar's authorities noted that "we cannot fully meet all the requirements. Even purely mechanical work (gluing, stamping, counting, tidying up) takes a lot of time."

Based on the above, the head of the SVYA asked for more military personnel to be assigned to assist the Seminar.

Apparently, considerable preparatory work preceded the writing of this letter, and meticulous calculations had been made. Let us cite the most important information from these preparatory materials: the SVYA compiled a complete list of camps from which letters from prisoners of war were received, there were 94 of them in the list (although in his letter the head speaks of "more than 100" camps...). It should be noted that neither the Wünsdorf, nor the Zossen camps were mentioned in the list. One can only assume that the censorship of letters in these camps was carried out either by their own efforts or through direct communication with the Eastern Information Service.

A total of 25 people were involved in the translation, they translated from 38 languages (they were all listed and Dr. G. Weil was named as the person responsible for the Tatar language). Interestingly, among these 38 languages, Chuvash was initially mentioned (!), however, this mention was crossed out with the note "cannot be counted". The total number of letters sent in the last week was 3122. Of these, the majority were in Lithuanian – 1000, Latvian – 350, Romanian – 350, Tatar – 200, Jewish – 130, Bulgarian – 130 (apparently, the data are rounded up, there were less than 100 letters written in other languages) [31].

Even if we assume that the figures were not absolutely accurate and the texts of the letters were not translated completely, we can see that the amount of work done by the Seminar staff was truly colossal. Yet, there seemed to be constant shortage of trained and qualified personnel, in any case, the representative of the Ministry of War, Rode, in a request to the SVYA on October 26, 1917, bitterly noted: "Censoring letters from prisoners of war is complicated by the fact that there are no suitable personnel with knowledge of languages. Therefore, in extreme cases, it is necessary to resort to the help of state institutions and private individuals, and this sometimes leads to certain 'unpleasantries'" [32].

This hard work allowed the Seminar's management to subsequently petition for rewards for particularly distinguished translators: for example, in the summer and fall of 1918, E. Zachau, the director of the SVYA, repeatedly appealed to the War Ministry with a request to reward his employees, as well as to award some of them with the "Cross for War Merit" [33]. Incidentally, we do not find the name of Gotthold Weil among those nominated for rewards…

The SVYA continued working with the texts of letters in different languages after the end of the war, since a part of prisoners of war remained in the camps. Although many of them had already been repatriated in 1919–1920, the rules required control over those who remained. The last letter, written in Tatar arrived at the Seminar for translation on January 26, 1920, from the camp in Münsingen [34].

Results and conclusions

As we can see, the censorship of letters from prisoners of war during World War I was carried out with great accuracy and precision. Unfortunately, the texts of the letters themselves have not survived in German archives. We believe that the search and further study of these texts in different archives is an interesting and promising area of study devoted to one of the largest military conflicts in the 20th century, in which a wide variety of peoples were involved. We would also like to note that it was the familiarity with numerous Tatar texts during World War I, which influenced the famous orientalist Gotthold Weil who, based on the experience gained, began teaching the Tatar language at the University of Berlin in 1918. Thus, it turned out that at first, being called upon to help the military in the matter of censoring letters from prisoners of war, the scholars actually were involved in the service of the war; however later, this work with letters had a particular influence on the development of new trends in German oriental studies.

References

1. Doegen, W. (1921). *Kriegsgefangene Völker* [Prisoners of War]. Band I: Der Kriegsgefangenenhaltung und Schicksal in Deutschland. Berlin. (In German)

2. Golovin, N. N. (1939). *Voennye usiliya Rossii v mirovoi voine* [Russia's Military Efforts in the World War]. T. 1. Parizh. (In Russian)

3. Bilton, D. (2017). *Allied POWs in German Hands 1914–1918* (Images of War). Pen and Sword Military. (In English)

4. Oltmer, J. (2006). *Unentbehrliche Arbeitskräfte - Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918* [Essential Workers - Prisoners of War in Germany 1914–1918]. Jochen Oltmer (Hg.): Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Paderborn. (In German)

5. Nagornaya, O. S. (2010). *Drugoi voennyi opyt. Rossiiskie voennoplennye Pervoi mirovoi voiny v Germanii. 1914–1922* [Another War Experience. Russian Prisoners of War during the First World War in Germany]. Moscow. (In Russian)

6. Gilyazov, I. A., Gataullina, L. R. (2014). *Rossiiskie soldaty-musul'mane v germanskom plenu v gody Pervoi mirovoi voiny* [Russian Muslim Soldiers in German Captivity during World War I]. Kazan', Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian)

7. Convention with Respect to the Laws and Customs of War on Land // https://docs.cntd.ru/document/901753259(In Russian)

8. Ulrich, B. (1997). *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914–1933* [The Eyewitnesses. German Field Post Letters during the War and after the War, 1914–1933]. Essen Klartext Verlag. (In German)

9. Jones, H. (2011). *Violence against Prisoners of War in the First World War: Britain, France and Germany, 1914–1920.* Cambridge and New York. (In English)

10. Abdrashitov, E. E. (2012). *Pis'ma voennoplennykh Pervoi mirovoi voiny kak kanal peredachi informatsii* [Letters from Prisoners of War during the First World War as a Channel of Information Transmission]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya, No. 3(19), pp. 30–35. (In Russian)

11. Bal'dauf, I. (2006). "*Wie Blätter im Wind". Erinnerungen tatarischer Kriegsgefangener aus Wünsdorf/Berlin, 1916–1919* ["Like Leaves in the Wind". Memories of Tatar Prisoners of War from Wünsdorf/Berlin, 1916–1919]. Istochniki i issledovaniya po istorii tatarskogo naroda: materialy k uchebnym kursam: v chest' yubileya akademika AN RT M. A. Usmanova. Sostaviteli D. M. Usmanova, D. A. Mustafina. Pp. 420–433. Kazan', Kazanskii gos. un-t. (In German)

12. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GSAPK)* [Secret State Archives of the Prussian Cultural Heritage Foundation (GSAPK)]. I HA, Rep. 208 A, Nr. 238 II, Bl. 167–168. (In German)

13. Ibid., Nr. 234 I, Bl. 120, 131. (In German)

14. Ibid., Nr. 235, Bl. 90. (In German)

15. Gilyazov, I. A. (2015). *Germanskaya Sluzhba informatsii po Vostoku i organizatsiya pechatnoi propagandy sredi musul'manskikh narodov Rossii v gody Pervoi mirovoi voiny* [The German Eastern Information Service and the Organization of Printed Propaganda among the Muslim Peoples of Russia during the First World War]. Novyi istoricheskii vestnik. No. 2(44), pp.103–115. (In Russian)

16. Bragulla, M. (2007). *Die Nachrichtenstelle für den Orient. Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg* [The Eastern Information Service. Case Study of a Propaganda Institution in the First World War]. Saarbrücken. (In German)

17. Müller, H. L. (1991). *Islam, "Ǧihād" und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914–1918* [Islam, "Ǧihād" and the German Empire. An Aftermath of Wilhelmine World Politics in the Maghreb 1914–1918]. Frankfurt a. M.; Bern; New York; Paris. (In German)

18. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GSAPK)* [Secret State Archives of the Prussian Cultural Heritage Foundation]. I HA, Rep. 208 A, Nr. 234 II, Bl. 86. (In German)

19. Bedri, Kemaleddin (1923). *Die Zähne der Tataren. Odentologische und craniologische Untersuchungen* [The Teeth of the Tartars. Odontological and Craniological Studies]. Berlin. (In German)

20. Kemaleddin Bedri (2013). *Die Zähne der Tataren. Eine zahnmedizinische Dissertation aus dem Jahre 1923* [The Teeth of the Tartars. A Dental Dissertation of 1923]. Eingeleitet, kommentiert und herausgegeben von Sebastian Cwiklinski. Berlin. (In German)

21. GSAPK, I HA, Rep. 208 A, Nr. 126, Bl.11. (In German)

22. GSAPK, I HA, Rep. 208 A, Nr. 126. (In German)

23. Cwiklinski, S. (2000). *Die Wolga an der Spree: Tataren und Baschkiren in Berlin* [The Volga on the Spree: Tatars and Bashkirs in Berlin]. Berlin. (In German)

24. Landau, J. M. (1998). *Gotthold Eljakim Weil (Berlin, 1882 - Jerusalem, 1960)* [Gotthold Eljakim Weil (Berlin, 1882 - Jerusalem, 1960)]. Die Welt des Islams. New Series, Vol. 38, Issue 3, The Early Twentieth Century and Its Impact on Oriental and Turkish Studies (Nov., 1998), pp. 280–285. (In German)

25. Gilyazov, I. A. (2009). *Voennoplennye tatary v Germanii v period pervoi mirovoi voiny* [Tatar Prisoners of War in Germany during the First World War]. Tatarskie teksty. Na osnove plastinok, nakhodyashchikhsya v otdele zvukov Prusskoi Gosudarstvennoi biblioteki. Izdan, pereveden, annotirovan Gottkhol'dom Vailem. Pp. 9–14. Kazan', Slovo. (In Russian)

26. Gilyazov, I. A. (2015). *Gottkhol'd Vail' kak issledovatel' tatar i tatarskogo yazyka* [Gotthold Weil as a Researcher of Tatars and the Tatar Language]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 1 (39), pp. 269–274. (In Russian)

27. GSAPK, I HA, Rep. 208 A, Nr. 236 I, Bl. 81, 141; Nr. 236 II, Bl. 2, 11. (In German)

28. Ibid., Nr.236 II, Bl.108. (In German)

29. Ibid., Nr. 237 II, Bl. 171. (In German)

30. Ibid., Nr. 239 I, Bl. 34. (In German)

31. Ibid., Bl. 65–66, 82–83. (In German)

32. Ibid., Bl. 127. (In German)

33. Ibid., Nr. 239 II, Bl. 2–10. (In German)

34. Ibid., Bl. 88. (In German)

УЧЕНЫЕ НА СЛУЖБЕ ВОЙНЫ: ПЕРЛЮСТРАЦИЯ ПИСЕМ ТАТАРСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГЕРМАНИИ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Искандер Аязович Гилязов,
Институт Татарской энциклопедии и регионоведения им. М. Х. Хасанова
Академии наук Республики Татарстан,
Россия, 420015, г. Казань, ул. Пушкина, д. 58,
gilyazov1958@mail.ru.

В статье рассматривается один из интересных и малоизвестных сюжетов из истории Первой мировой войны – о привлечении ученых-востоковедов для цензуры писем военнопленных, находящихся в лагерях на территории Германии. Такое масштабное включение ученых в перлюстрацию писем военнопленных было вынужденной мерой, так как сами военные цензоры не владели восточными языками. Среди подобных писем было немало и на татарском языке, который до Первой мировой войны в университетах Германии не преподавался. Можно считать, что именно перлюстрация писем военнопленных на татарском языке в определенной степени повлияла на то, что в немецкой тюркологии появился заметный интерес и к татарскому языку. Свидетельством этого стала научная деятельность известного тюрколога Готтхольда Вайля, который в годы войны отвечал за цензуру татарских писем, а с 1918 г. преподавал татарский язык в Берлинском университете.

Ключевые слова: Первая мировая война, Германия, мусульманские военнопленные, цензура, перлюстрация писем

Введение

В период Первой мировой войны тысячи солдат российской армии оказались в германском и австро-венгерском плену. В одной из публикаций, увидевшей свет практически сразу же по окончании Первой мировой войны, Вильгельм Дёген приводил следующую цифру – в германском плену находилось 1 420 479 российских солдат и 14 050 офицеров [1, с. 56]. В эмигрантской литературе можно встретить и более «серьезные» показатели – по мнению Н. Н. Головина, общее число русских пленных на 1 ноября 1917 г. составляло 2 миллиона 417 тысяч человек [2, с. 207].

Современные исследователи в целом соглашаются с цифрами, приведенными В. Дегеном. По их мнению, общее количество военнопленных в Германии в период Первой мировой войны составляло 2,5 миллиона человек, из которых около 1,4 миллиона были российским солдатами [3, с. 53–54], [4, с. 68].

Привлекая довоенную российскую статистику о конфессиональной структуре российской армии, О. С. Нагорная из этих цифр выводит примерную численность представителей различных конфессий среди военнопленных: по ее мнению, около 80 % из них составляли православные, 9 % – католики и протестанты, 6% – мусульмане [5, с. 186]. Если взять эти примерные цифры за основу, то можно предполагать, что в немецком плену в годы войны находилось до 85–86 тысяч солдат и офицеров-мусульман.

По отношению к мусульманским военнопленным германское военное и политическое руководство начало проводить очень своеобразную политику с целью так называемой «революционизации» мусульманского мира. Германия намеревалась организовать пропагандистскую обработку таких солдат, чтобы впоследствии использовать их в борьбе против стран Антанты – Англии, Франции и России. С этой целью часть мусульманских военнопленных (около 16 000 человек) была специально собрана в особых пропагандистских лагерях – Halbmondlager и Weinberglager [6].

Согласно международным документам, касающимся прав военнопленных, которые в годы Первой мировой войны признавались и Германией, и Россией, одним из условий содержания солдат противника в плену было обеспечение для них почтовой службы. Статья 16 положения Гаагской конвенции о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 г. гласила: «Письма, переводы, денежные

суммы, равно как и почтовые посылки, адресуемые военнопленным или ими отправляемые, освобождаются от всех почтовых сборов как в странах отправления и назначения, так и в промежуточных странах. Пожертвования и вспомоществования вещами, посылаемые для военнопленных, освобождаются от всех таможенных и других сборов, равно как от провозной платы по железным дорогам, состоящим в казенном управлении» [7].

В отечественной и зарубежной историографии конкретный сюжет данной статьи не рассматривался. Причиной этого являются и малая доступность имеющихся источников, и языковые барьеры, и даже некая экзотичность сюжета. Собственно, даже тема цензуры (перлюстрации) писем военнопленных в Германии не становилась объектом изучения, и в исторической литературе в лучшем случае рассматривались лишь общие моменты истории почтовой службы для военнопленных и цензуры в годы Первой мировой войны [8], [9]. Письма российских, в том числе и татарских военнопленных, в некоторой степени использованы были в работах Элика Абдрашитова [10] и Ингеборг Бальдауф [11]. Привлечение немецких ученых-ориенталистов к перлюстрации писем военнопленных из представителей нерусских народов Российской империи в некоторой степени затрагивалось в упоминавшейся выше монографии И. А. Гилязова и Л. Р. Гатауллиной.

Материалы и методы

В качестве источника для данной статьи использовались материалы из Секретного архива Прусского культурного наследия в Берлине (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GSAPK), а именно из фонда Семинара по восточным языкам Берлинского университета. В основном это переписка между руководством Семинара и отдельными сотрудниками, а также конкретная статистика, связанная с переводами и перлюстрацией писем военнопленных. При этом были просмотрены и проанализированы практически все материалы фонда указанного Семинара, связанные с интересовавшим нас сюжетом. Если статистические и общие цифровые сведения об этих источниках достаточно полны и убедительны, но сами письма или же их копии или переводы в архиве не сохранились. Тем не менее источники дают ясное представление о степени вовлеченности немецких ученых-востоковедов не только в цензуру писем, но и в целом в обслуживание военной машины Германии в годы Первой мировой войны.

В статье использованы сравнительно-исторический и проблемно-хронологический методы исследования.

Обсуждение

Понятно, что корреспонденция военнопленных в лагерях в период Первой мировой войны строго контролировалась лагерной администрацией – тексты писем читались цензорами, а посылки вскрывались. В каждом из лагерей создавалась специальная служба военных цензоров, которые должны были решать, разрешать отправку корреспонденции или нет.

Постепенно военное руководство определилось, какие темы в письмах должны обязательно контролироваться. Это нашло отражение в специальном документе, принятом Генеральным штабом 11 августа 1916 г. При работе с почтой военнопленных переводчики-цензоры должны были обращать внимание, содержатся ли текстах писем:

1) военные известия – адреса конкретных лиц, отдельных соединений, данные о дислокации соединений, сообщения о передвижении войск, об аэродромах, о призыве на службу, строительстве железнодорожных путей и мостов, снабжении армии, изготовлении амуниции, о флоте, о военных потерях;

2) информация о настроениях населения, армии, есть ли сомнения в победе, чувствуется ли усталость от войны, стремление к миру, как оцениваются цели войны, внутриполитические события, каково отношение автора к правительству, мероприятиям правительства, упоминаются ли отношения с союзниками, какое отношение выражается к Германии, каковы мысли о времени после заключения мира;

3) сведения об экономическом положении – образ жизни отдельных людей, нужда в некоторых вещах, налоговые тяготы, изменения в доходах, цены на товары, продукты, топливо разного рода, наличие топлива, запасов, оценка урожая, отношение к работе, положение в сельском хозяйстве (земледелие, виноградарство, скотоводство, лесные работы, вред, причиненный дикими зверями, погодными условиями, вредными насекомыми), положение в промышленности (сырье, развитие и изменение производства, поставки угля), положение в торговле, возможности экспорта и импорта, оборот денег, наличность золота, мероприятия правительства в экономической сфере;

4) характеристика вражеской цензуры;

5) характеристика прессы и отношение народа к ней;

6) сообщения о бегстве военнопленных;

7) сообщения о секретной переписке военнопленных [12].

Понятно, что если какой-либо из указанных сюжетов имел место в тексте писем, то они вряд ли могли быть отправлены адресату.

В принципе, в каждом из лагерей военнопленных имелось подразделение, ответственное за военную цензуру (Prüfungsstelle), и они осуществляли перлюстрацию писем на месте. Но то, что письма писались на разных языках, даже на разных шрифтах, создавало дополнительные трудности. В таких случаях постепенно сложилась следующая практика: все «непонятные» письма отправлялись «проверочными пунктами» на адрес Семинара по восточным языкам – Seminar für orientalische Sprachen (далее в тексте – СВЯ) Берлинского университета (письма на русском языке в СВЯ не направлялись). Семинар в годы Первой мировой войны стал своего рода цензурным учреждением, хотя его сотрудники занимались только технической стороной: они осуществляли перевод писем военнопленных по соответствующим запросам из лагерей. Правда, перевод осуществлялся не полный, переводчики в принципе должны были обращать внимание только на сюжеты, которые были отмечены выше. А потом уже непосредственно лагерные службы, получив перевод из СВЯ, принимали решение об отправке или же, наоборот, неотправке корреспонденции. Вот такой дополнительный путь должны были проходить и письма мусульманских военнопленных.

Поначалу наличие такой громоздкой конструкции приводило к весьма комичным ситуациям. Так, например, в запросе из лагеря Ван от 4 апреля 1915 г. в СВЯ содержалась просьба уточнить, на каком из двух языков написано письмо – на урду или киргизском (обратим внимание, какая экзотичная пара получилась!). Или же в запросе из штаба 6-го армейского корпуса от 23 апреля 1915 г. содержится предположение, что отправленное письмо написано на одном из «негритянских языков» [13]. Поразительную «эрудицию» демонстрировали порой отправители и относительно татарских писем. Так, 1 февраля 1916 г. капитан Шотт из лагеря Эбенберг-Ландау (Пфальц) направил в СВЯ открытку «с турецкими письменными знаками» и заметил при этом: «По данным одного господина, который ранее работал в нашем учреждении, речь здесь идет о тартарском диалекте, на котором говорят в районе Нижнего Новгорода» [14].

Посмотрим подробнее, как обстояло дело с письмами из плена, написанными на татарском языке. Самая большая сложность для всех сторон – и для отправителей, и для проверяющих германских служб – состояла в том, что в Германии в то время не было квалифицированных (или даже не очень квалифицированных) кадров, которые были бы в состоянии разобраться с татарскими текстами. Письма на татарском языке, судя по материалам архива, стали приходить для перевода в Берлинский университет примерно с начала февраля 1915 г. Но что с ними делать, в Семинаре просто-напросто не знали. Все письма, которые из лагерей направлялись в СВЯ, просматривал вначале секретарь и делал пометку карандашом, кому или куда отправить для перевода то или иное письмо. Так вот, с февраля 1915 г. запросы о письмах на татарском языке содержат или отметку со знаком вопроса (секретарь не знал, куда его направить), или же пометку «обратно» (письмо возвращалось в лагерь без перевода). Так происходило вплоть до августа 1915 г. (!). Можно только гадать, что происходило с возвращенными письмами – скорее всего, они никуда не отправлялись, поскольку не было никакой информации об их содержании…

Все-таки постепенно и в деле проверки корреспонденции мусульманских военнопленных было найдено решение. С начала августа 1915 г. все присланные в СВЯ письма на татарском языке стали отправляться в Службу информации по Востоку, впервые такая пометка на запросе в СВЯ была сделана 6 августа 1915 г. [18]. Практически прошел год с начала войны, и более полугода как были созданы лагеря мусульманских военнопленных, а некий порядок с проверкой писем установился только сейчас… По-видимому, принималось во внимание то, что в СипВ имелись кадры пропагандистов-переводчиков, владевшие татарским языком. Понятно, однако, что такой порядок действий лишь усложнял громоздкую схему проверки корреспонденции на татарском языке.

Так продолжалось до февраля 1916 г. – татарские письма дополнительно отправлялись в СипВ. Однако 16 февраля 1916 г. при составлении подробной справки о работающих с письмами переводчиках директор СВЯ Захау отметил, что письма на татарском языке переводят

сотрудники СипВ, после чего выражение «Служба информации по Востоку» было зачеркнуто, вместо него поставлено имя «Бедри». «Бедри» – это Бадретдин Камалетдинович Сейфульмулюков (в немецкой документации чаще всего Бедри Кемаледдин[1]).

Родился он в 22 мая 1896 г. в Казалинске в семье купца. Начальное образование получил в Оренбурге. По некоторым данным, в 1907 г., по другим – в 1910 г., уехал в Стамбул, где обучался в Султанском колледже Галатасарай. Закончив учебу в Турции, в августе 1915 г. перебрался в Берлин, и в октябре 1916 г. начал обучение стоматологии в Берлинском университете. Имел турецкое гражданство, хотя связей со своей родиной не порывал. Результатом учебы стала диссертация, защищенная в 1921 г. на тему «Зубы у татар. Одентологическое и краниологическое исследование» [19].[2] С апреля 1918 до февраля 1925 г. являлся лектором татарского языка при Семинаре по восточным языкам Берлинского университета, хотя директор СВЯ Эдуард Захау отмечал в одной из своих справок, что Бедри Кемаледдин оказывал помощь Семинару с марта 1916 г. «в работе с различными татарскими письменным текстами» [21]. Под этими текстами явно имеются в виду письма военнопленных. Бедри Кемаледдин впоследствии играл большую роль в работе «Общества поддержки российско-мусульманских студентов-мусульман». В 1925 г. якобы с целью отпуска он отправился в Ташкент, дальнейшая его судьба неизвестна.[3]

В деле перлюстрации корреспонденции мусульманских военнопленных в СВЯ Бедри Кемаледдин вряд ли играл ведущую роль, все-таки он еще сравнительно недавно переехал в Германию, и вряд ли его знания немецкого языка на тот момент были очень качественными. Эту роль стал исполнять исследователь куда более известный – на тот момент библиотекарь, впоследствии профессор Готтхольд Вайль.[4] По-видимому, именно в работе с письмами военнопленных Г. Вайль совершенствовал свое знание татарского языка, который он начал преподавать в Берлинском университете вместе с Бедри Кемаледдином: с 4 марта 1916 г. на запросах из лагерей по поводу перевода татарских писем уже отмечено, что письма передаются Готтхольду Вайлю. Фактически до конца Первой мировой войны все письма на татарском языке, которые приходили в СВЯ, переводил именно этот человек. Кроме писем, ему приходилось давать справки о книгах, журналах, газетах, дневниках, которые администрация лагерей отбирала у военнопленных (правда, в случае «положительной» оценки их содержания, они возвращались владельцам). Таких свидетельств в фондах Семинара сохранилось немало: так, в апреле 1916 г. с интервалом в две недели из лагеря Виттенберге были получены для проверки пять книг и одна газета на татарском языке, Г. Вайль довольно быстро отправил их обратно [27], в мае 1916 г. он дал также положительный отзыв о содержании двух записных книжек на татарском языке из лагеря Шпоттау [28]. Случались в этой работе и поистине «авральные» ситуации – так, 17 июля 1916 г. комендатура лагеря Ван отправила в СВЯ одновременно 168 писем военнопленных, из них 56 на литовском, 44 – на татарском, 22 – на латышском языках [29].

На протяжении 1916–1917 гг. работа по переводу писем военнопленных сотрудниками Семинара по восточным языкам Берлинского университета становилась все более интенсивной и сопряженной со многими дополнительными трудностями. Это нашло конкретное отражение в письме, отправленном от имени директора Семинара Эдуарда Захау в Генеральный штаб 4 апреля 1917 г. [30]. Автор сообщал, что количество писем из лагерей за последнее время возросло многократно. В семинаре, по его сведениям, осуществляется перевод с 44 (!) языков, а письма присылаются сюда более чем из 100 лагерей военнопленных, в некоторые дни их бывает до 1000. Потому руководство Семинара отмечало, что они не могут «полностью удовлетворять всем требованиям» и что «даже чисто механическая работа (клеить, ста-

[1] Во избежание путаницы ниже его имя будет передаваться именно так, как оно упоминалось в официальных немецких документах – Бедри Кемаледдин.

[2] В 2013 г. этот текст был переиздан Себастианом Циклински [20].

[3] Все нюансы деятельность Бедри Кемаледдина в Семинаре по восточным языкам Берлинского университете отражены в документах его персонального дела [22]. См. также: [23, с. 27]

[4] Готтхольд Вайль (1882–1960) – крупный ученый-востоковед. В Берлинском университете работал в 1914 г., здесь он с апреля 1918 по 1931 гг. преподавал татарский язык. С 1931 г. работал в университете Франкфурта на Майне. С 1935 г. в эмиграции, работал в Иерусалимском университете. Г. Вайль является автором сборника татарских текстов, записанных в лагере военнопленных в Вюнсдорфе. См о нем: [24], [25], [26].

вить печати, считать, приводить в порядок) занимает немало времени». Опираясь на вышесказанное, директор СВЯ просил прикомандировать еще людей из военных для помощи Семинару.

Судя по всему, написанию этого письма предшествовала немалая подготовительная работа, были осуществлены скрупулезные подсчеты. Приведем наиболее важные сведения из этих подготовительных материалов: в СВЯ был составлен полный список лагерей, из которых поступали письма военнопленных, всего их в списке 94 (хотя директор в своем письме и говорит о «более чем 100» лагерях). Отметим, что ни Вюнсдорфский, ни Цоссенский лагеря в списке не упоминаются. Можно только предполагать, что цензура писем здесь осуществлялась либо своими собственными силами, либо через прямую связь со Службой информации по Востоку.

Перевод осуществляли в общей сложности 25 человек, они переводили с 38 языков (они все перечислены, ответственным за татарский язык был назван доктор Г. Вайль). Любопытно, что среди этих 38 языков был вначале упомянут и чувашский(!). Правда, это упоминание было вычеркнуто с пометкой «не может быть подсчитано». Общее количество присланных за последнюю неделю писем составляло 3122. Из них большинство на литовском – 1000, латышском – 350, румынском – 350, татарском – 200, еврейском – 130, болгарском – 130 (судя по всему, приведены округленные данные, на остальных языках писем было менее 100) [31].

Даже если предположить, что цифры не абсолютно точны, что тексты писем переводились не полностью, можно заметить, что объем работы сотрудников Семинара был просто колоссальным. И все равно нехватка подготовленных и квалифицированных кадров ощущалась, похоже, постоянно. Во всяком случае, представитель Военного министерства Роде в запросе в СВЯ от 26 октября 1917 г. с горечью отмечал: «Цензура писем военнопленных очень затруднена тем, что нет подходящих кадров со знанием языков. Поэтому приходится в крайних случаях прибегать к помощи государственных учреждений и частных лиц, а это порой приводит к некоторым „неприятностям“» [32].

Такая высокая интенсивность работы позволила руководству Семинара впоследствии ходатайствовать о вознаграждении особо отличившихся переводчиков: например, летом-осенью 1918 г. директор СВЯ Э. Захау неоднократно обращался в Военное министерство с просьбой о премировании своих сотрудников, а также награждении некоторых из них «Крестом за заслуги в войне» [33]. Кстати говоря, имени Готтхольда Вайля среди представленных к поощрению мы не встречаем…

Работа с текстами писем на разных языках в СВЯ продолжалась и после окончания войны, так как военнопленные продолжали оставаться в лагерях. Хотя в 1919–1920 гг. многие из них уже и были репатриированы, но правила требовали контроля над оставшимися. Последнее письмо на татарском языке поступило в Семинар для перевода 26 января 1920 г. из лагеря в Мюнзингене [34].

Результаты и выводы

Цензура писем военнопленных в годы Первой мировой войны, как видно, осуществлялась с большим вниманием и педантичностью. К сожалению, тексты самих писем в германских архивохранилищах практически не сохранились. Думается, что поиск и дальнейшее изучение подобных текстов в различных архивах – это интересное и перспективное направление в изучении одного из крупнейших военных конфликтов XX в., в который были втянуты самые разные народы. Важно подчеркнуть и то, что знакомство с многочисленными татарскими текстами в годы Первой мировой войны оказало влияние на такого известного востоковеда, как Готтхольд Вайль, который на основе полученного опыта с 1918 г. начал преподавать татарский язык в Берлинском университете. Таким образом, получилось, что вначале ученые были призваны помочь военным в деле цензуры писем военнопленных, то есть фактически были поставлены на службу войне, а затем уже работа с письмами своеобразно повлияла на развитие новых направлений в немецком востоковедении.

Литература

1. *Doegen W.* Kriegsgefangene Völker. Band I: Der Kriegsgefangenenhaltung und Schicksal in Deutschland. Berlin 1921.

2. *Головин Н. Н.* Военные усилия России в мировой войне. Т. 1. Париж, 1939.

3. *Bilton D.* Allied POWs in German Hands 1914– 1918 (Images of War). Pen and Sword Military, 2017.

4. *Oltmer J.* Unentbehrliche Arbeitskräfte – Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918, in: Jochen Oltmer (Hg.): Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Paderborn 2006.

5. *Нагорная О. С.* Другой военный опыт. Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии. 1914–1922. М., 2010.

6. *Гилязов И. А., Гатауллина Л. Р.* Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны. Казань: Татарское книжное издательство, 2014.

7. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны. URL: https://docs.cntd.ru/document/901753259?ysclid=lzfq9x5i63384911507 (дата обращения: 04.08.2024).

8. *Ulrich B.* Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914–1933, Essen Klartext Verlag, 1997.

9. *Jones H.* Violence against Prisoners of War in the First World War: Britain, France and Germany, 1914–1920, Cambridge and New York, 2011.

10. *Абдрашитов Э. Е.* Письма военнопленных Первой мировой войны как канал передачи информации // Вестник Томского государственного университета. История. 2012. № 3(19). С. 30–35.

11. *Бальдауф И.* «Wie Blätter im Wind». Erinnerungen tatarischer Kriegsgefangener aus Wünsdorf/Berlin, 1916–1919 // Источники и исследования по истории татарского народа: материалы к учебным курсам: в честь юбилея академика АН РТ М. А. Усманова / Составители Д. М. Усманова, Д. А. Мустафина. Казань: Казанский гос. ун-т, 2006. С. 420–433.

12. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GSAPK), I HA, Rep. 208 A, Nr. 238 II, Bl. 167–168.

13. Ibid., Nr. 234 I, Bl. 120, 131.

14. Ibid., Nr. 235, Bl. 90.

15. *Гилязов И. А.* Германская Служба информации по Востоку и организация печатной пропаганды среди мусульманских народов России в годы Первой мировой войны // Новый исторический вестник. 2015. № 2 (44). С. 103–115.

16. *Bragulla M.* Die Nachrichtenstelle für den Orient. Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg. Saarbrücken 2007.

17. *Müller H. L.* Islam, «Ğihād» und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914–1918, Frankfurt a. M.; Bern; New York; Paris 1991.

18. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GSAPK), I HA, Rep. 208 A, Nr. 234 II, Bl. 86.

19. *Bedri Kemaleddin*. Die Zähne der Tataren. Odentologische und craniologische Untersuchungen. Berlin, 1923.

20. Kemaleddin Bedri. Die Zähne der Tataren. Eine zahnmedizinische Dissertation aus dem Jahre 1923. Eingeleitet, kommentiert und herausgegeben von Sebastian Cwiklinski. Berlin 2013.

21. GSAPK, I HA, Rep. 208 A, Nr. 126, Bl. 11.

22. GSAPK, I HA, Rep. 208 A, Nr. 126.

23. *Cwiklinski S.* Die Wolga an der Spree: Tataren und Baschkiren in Berlin. Berlin, 2000.

24. *Landau J. M.* Gotthold Eljakim Weil (Berlin, 1882 - Jerusalem, 1960) // Die Welt des Islams. New Series, Vol. 38, Issue 3, The Early Twentieth Century and Its Impact on Oriental and Turkish Studies (Nov., 1998). P. 280–285.

25. *Гилязов И. А.* Военнопленные татары в Германии в период Первой мировой войны // Татарские тексты. На основе пластинок, находящихся в отделе звуков Прусской Государственной библиотеки / Издан, переведен, аннотирован Готтхольдом Вайлем. Казань: Слово, 2009. С. 9–14.

26. *Гилязов И. А.* Готтхольд Вайль как исследователь татар и татарского языка // Филология и культура. Philology and Culture. 2015. № 1 (39). С. 269–274.

27. GSAPK, I HA, Rep. 208 A, Nr. 236 I, Bl. 81, 141; Nr. 236 II, Bl. 2, 11.

28. Ibid., Nr.236 II, Bl.108.

29. Ibid., Nr. 237 II, Bl. 171.

30. Ibid., Nr. 239 I, Bl. 34.

31. Ibid., Bl. 65–66, 82–83.

32. Ibid., Bl. 127.

33. Ibid., Nr. 239 II, Bl. 2–10.

34. Ibid., Bl. 88.

БЕРЕНЧЕ БӨТЕНДӨНЬЯ СУГЫШЫ ЧОРЫНДА ГАЛИМНӘРНЕҢ ХӘРБИ ӘСИРЛӘР ХАТЛАРЫН ПЕРЛЮСТРАЦИЯЛӘҮ БУЕНЧА БАШКАРГАН ХЕЗМӘТЕ

Искәндәр Аяз улы Гыйләҗев,
ТР ФА М.Х. Хәсәнов исемендәге
Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты,
Россия, 420015, Казан ш., Пушкин ур., 58 йорт,
gilyazov1958@mail.ru

Мәкаләдә Беренче бөтендөнья сугышы тарихыннан кызыклы һәм аз билгеле сюжетларның берсе – Алмания территориясендәге лагерьларда булган хәрби әсирләрнең хатларын цензуралау өчен Көнчыгышны өйрәнүче галимнәрне җәлеп итү турында сүз бара. Галимнәрне

хәрби әсирләрнең хатларын перлюстрацияләүгә шундый масштаблы катнаштыру мәҗбүри чара булган, чөнки хәрби цензорлар Көнчыгыш телләрен белмәгән. Мондый хатлар арасында Беренче бөтендөнья сугышына кадәр Алмания университетларында укытылмаган татар телендәге хатлар да шактый күп булган. Немец тюркологиясендә татар теленә сизелерлек кызыксыну уянуга нәкъ менә сугыш әсирләренең хатларын татар телендә перлюстрацияләү билгеле бер дәрәҗәдә йогынты ясаган дип санарга мөмкин. Сугыш елларында татар хатларын тикшерү өчен җаваплы булган, ә 1918 елдан Берлин университетында татар телен укыткан күренекле тюрколог Готтһольд Вайльнең фәнни эшчәнлеге моңа дәлил булып тора.

Төп төшенчәләр: Беренче дөнья сугышы, Германия, мөсельман әсирләре, цензура, хатлар перлюстрациясе

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-94-103

“THE LITERARY WORD” LED THE COMPETITION

Marsel Khaernasovich Bakirov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
bakirovvolk@mail.ru.

The article contains archival and personal materials related to the history of the national education at Kazan University: The wall newspaper “Edebi suz” (“The Literary Word”). The author examines the informative and communicative functions of the wall newspaper issued at the Tatar Department.

Key words: Kazan University, Tatar philology, Department of Tatar Language and Literature, wall newspaper “The Literary Word”, history of periodicals

Introduction

Wall newspapers are now perceived as an integral part of the Soviet era. Our contemporaries are looking with a smile at these coloured, typewritten pages on thick paper, perceiving them as one of the vivid attributes of a bygone era. At that time, for Soviet readers, wall newspapers were a popular form of self-expression and a publication equal to periodicals. Such newspapers were produced in every industrial or cultural organization, in every research centre or educational institution. They reflected the problems that were the focus of their collective attention. Their production was handled by an editor and members of the editorial board, elected by the staff, and performed as a type of social work.

For a long time, when studying sources related to periodicals, no attention was paid to identifying the educational phenomenon of wall newspapers. For example, in his book “Source Studies of the History of the USSR (Soviet Period),” M. Chernomorskiy included only one sentence about this important source: large-circulation newspapers were mainly born on the basis of wall newspapers [1]. The books, published during the perestroika period, also lack information about wall newspapers [2], [3], since no one was interested in looking for surviving copies of these newspapers. In recent years, materials are beginning to appear that indicate a revival of interest in the study of the wall newspapers’ phenomenal role [4], [5], [6], [7]. In particular, V. Filatova notes the importance of wall newspapers in the lives of schoolchildren using the example of children’s literature [7]. Among local authors, in one of her articles, M. Khabutdinova cites the students’ recollections about how N. Isanbet and his students published handwritten magazines and literary wall newspapers [9]. The article by R. Dautova, T. Nagovitsyna and L. Gainullina is devoted to the history of the formation and transformation of the KSU mass-circulation newspaper “The Leninets”, based on faculty wall newspapers. [10]

Materials and methods

Today, celebrating the 80th anniversary of the Tatar Philology Department, Kazan Federal University, we recall with warmth the glorious events in the life of this Department, when the echoes of the era of national revival evoke a feeling of pride and spiritual pain for our people again and again. In this memorial note, I would like to tell you about the wall newspaper “The Literary Word”, which at that time left an indelible mark on the life of the Tatar Language and Literature Department and on the hearts of its students, playing a major role in their fates.

Discussion

The activities, aiming at the publication of wall newspapers in educational institutions as a mass phenomenon in Russia, had been in progress from the 1920s. At that time, a network of clubs, uniting young correspondents, was organized everywhere. Dozens of different newspapers and magazines were published in schools, secondary schools and creative associations. It was customary to place wall newspapers in display cases specially made of plywood. At that time, wall newspapers were aimed at educating the masses in the spirit of the dominant ideology of the party, they were a powerful tool of ideological management: “Wall newspapers appeared simultaneously with the workers’ and village correspondents’ movement as its strongholds. The CPSU considers the wall newspaper to be an important component of its ideological and organizational work. Party committees and bureaus directly influence the

activities of the editorial boards of wall newspapers" [11, p. 483].

Professional journalists always worked in the editorial office of the Kazan University's mass-circulation newspaper "The Leninets", and freelance authors also contributed their articles to the newspaper. The editorial office of the newspaper "The Leninets" held classes in journalism skills for students majoring in different fields. For many years, the staff of this university newspaper initiated wall newspaper competitions for all faculties [10, p. 25].

A creative society began to function at the Faculty of History and Philology of Kazan University from the first months of the Tatar Department's existence in 1944. It was engaged in organizing propaganda teams and producing the wall newspaper, "The Literary Word". In his novel "Let's Pray!", A. Gilyazov defines its significance as follows: "The Literary Gazette was produced on a regular basis, as long as a curtain it was: it became a forge of students' talents" [12, p. 201].

The newspaper production contributed to its creative growth and met the needs of its readers, proving the importance of the printed word. The writer Garif Akhunov writes in his memoirs about this period: "A literary society functioned at our Tatar Department. Its soul was the front-line soldiers Ibragim Nurullin, Makhmud Khusain and Rashad Gainanov. Rafak Timergalin was with them. I was also involved in the production of the newspaper "The Literary Word". Since I was fond of drawing from an early age, I made illustrations for the newspaper and sometimes contributed articles. At the same time, Yakhya Khalitov and I produced a faculty wall newspaper. Both Yakhya and I were its artists. The newspaper came out every month, and every month we created the headlines of articles for a several-meter long newspaper and drew caricatures... Yakhya was especially skilled in caricature. Looking at his drawings, the faculty history teacher, fell over laughing. Grigory Naumovich Wulfson was the editor-in-chief of the wall newspaper. Seeing that we were penniless, he filled his pockets with sweets and gingerbread and treated us to this sweet-stuff" (see: [13, p. 107].

Actually, I am a university veteran myself, having graduated from this department in 1956, and a little later, I taught in the same department for 50 years [15]. In 1989, the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages was created on the basis of this department, opened during the war [14]. Ten years had passed and the faculty was transformed into a department again; in 2011, after the merger of the departments of the Tatar language and literature with the similar ones from the Pedagogical Institute, it became the High School named after G. Tukay as a part of the Institute of Philology and Intercultural Communication of the University, preparing specialists in several fields.

My first acquaintance with the newspaper "The Literary Word" and participation in the newspaper production as an artist and member of the editorial board took place in 1951 when I entered the university. It was a time when the Department had a reputation as a national center for training qualified personnel, and was well-known to the entire Tatar world. To prove this, it is enough to say that the number of applicants willing to enter the Department annually reached 7-8 people per place. It was precisely due to this tough competition and the quality education that the graduates of the Tatar Philology Department became the golden pillars of our nation.

If, on the one hand, the secret of getting a good education is connected with the fact that the teachers of the Department, those who give lectures and conduct special courses, are amazingly highly qualified and well-educated mentors, on the other hand, it is connected with the opportunity to go on dialectological and folklore expeditions, to join literary and artistic (drama, choral) societies, to hold thematic conferences and scientific discussions, to participate in performances, discuss original works and the oeuvre of outstanding writers, to visit exhibitions and museums.

Undoubtedly, one of such important educational events at the time was the newspaper "The Literary Word", produced every two months. This newspaper, initiated by the first students of the Department, the front-line soldiers Makhmud Khusain, Akhat Nigmatullin, Ibragim Nurullin and those who followed them Garif Akhunov, Yakhya Khalitov, Rafak Timergalin, Zait Mazitov and Fazyl Fasiyev, for many years gave young talents the opportunity to demonstrate their creative talent and publish their first works written on a typewriter. Being a student, I worked as an artist of this wall newspaper, in fact keeping up the public work that G. Akhunov and Ya. Khalitov, engaged in the design of the newspaper, had carried out before me on their own initiative.

My close cooperation with the "The Literary Word" was resumed after I had returned to my alma mater, having worked for ten years in the Ufa

Regional Newspaper "Kyzyl tan" ("The Red Dawn") published in the Tatar language. This time, as soon as I had passed the exams and begun my postgraduate course, I was appointed editor of this newspaper. When we took up this social work, "The Literary Word" took the third place among other wall newspapers published on a university scale. Our wall newspaper was inferior only to the newspaper "Leninskoye Znamya" ("The Lenin's Banner"), the pride of the National History and Philology Faculty, and "Geograf" ("The Geografer"), the Russian-language newspaper of the Geographic Faculty.

I cannot help mentioning that, having received the editorial position and using my journalistic experience as well as attracting talented students, we quickly brought "The Literary Word" to the forefront. The size of the newspaper increased, it was 7-8 sheets of thick paper glued together, about 5-6 meters in length. And one more innovation: in each issue we introduced a literary and artistic supplement, "Allyuki", consisting of samples of student creative work. Students, members of the literary society headed by the poet Zait Mazitov and later Muhammad Magdeev, published their works here. I remember the first story by Marsel Galiev, the first poems of such future writers as Rifa Rakhman, Dzhaudat Suleimanov, Gazinur Murat, Ramis Aymet, Rustem Sulti and Ilsiyar Ikhsanova, whose creative compositions were published in the "Allyuki" supplement. Roza Tufitulova, Zinnur Mansurov and Lyabib Leron, who later became editors-in-chief of various official organs, began their writing and journalistic careers here.

During the years of our editorship, Azat Ganiev, Mudarris Valeev, Makhtum Mustafin, Marsel Galiev, Zinnur Mansurov and Nazip Ismagilov made their unique contributions to the design of the newspaper and its fonts. Since the newspaper's overall appearance depended heavily on the skill and resourcefulness of its artist, from time to time I drew a poster or created a general background associated with one or another important date and drew caricatures.

The Departments of Russian Philology and History, joining forces, repeatedly tried to bring the newspaper "The Leninskoye Znamya" to the first place. A year later, the charismatic Flera Safiullina was accepted to the editorial board by order of the party bureau, or rather, by her own request. Demonstrating extraordinary activity and exactingness, she strived to achieve this goal and show herself to advantage. I remember that the October issue, which was supposed to participate in the competition, was prepared without being shown to us. But Zinnur Mansurov, who was our artist at the time, made, as we were taught, a bas-relief image of the ship "Aurora", the Winter Palace, the tower and bastions-fortresses of the Peter and Paul's Fortress, and the rebellious masses against this background, cut out of gray velvet paper and pasted to the bottom of "The Literary Word". This incredible picture shook the entire faculty to the core. Moreover, since the newspaper contained materials that were read in one breath, this time again we left no chance for our competitors.

Later, our newspaper also won the first place in the wall newspaper competition held in the Furriers' Club, it was a competition for the entire Soviet District. A few years later, a citywide competition of all university wall newspapers was held in the gym of the Pedagogical Institute at Pole Ershov Street. Three issues of each institute newspaper were laid out on the floor in a large hall. All attention was drawn to the drawings made by the skillful hands of the students from the Construction Institute (KISC) and the Aviation Institute (KAI).

However, the members of the competition committee paid attention not only to the outward features of the newspapers, but also to their overall impression. They were also interested in the diversity of the presented materials and the thematic blocks they were subsumed into. Our "Literary Word" came first among numerous newspapers and was awarded a first-degree diploma.

Over time, student wall newspapers were replaced by large-circulation newspapers.

In 2003, Tatar students began publishing a newspaper called "Tereze" ("The Window"). The author of the idea, its founder and editor-in-chief was Lenar Sheikh. He both collected and edited materials contributed to the newspaper, prepared its layout and organized its distribution in educational institutions of Tatarstan and Bashkortostan. He raised the faculty publication of 50 copies to the level of a university newspaper with a circulation of 1000 copies. Along with the university bulletin, KSU students published their poems, stories and dramatic works in "The Tereze". From 2010, Bulat Ibragimov was the editor-in-chief of "The Tereze". In 2011, the last issue of the newspaper was published. As a result of the federalization of Kazan State University, the printed newspaper for Tatar students "Darelfon"

("The University") was created. Currently, the newspaper for Tatar students, "The Raushan" (editor Khalisa Shirman), is published and housed in a display case attached to the wall. This monthly newspaper, which is computer-printed, features creative works and articles by members of the literary society and other students.

Main results

The wall newspaper was once a creative platform that helped students formulate and express their thoughts in writing, defend their point of view, respond to events happening in the world and develop qualities related to their future profession. Joint reading and discussion of published materials, participation in working on an article or first creative notes developed the students' worldview. They perceived publication or praise in the wall newspaper as a gift, regardless of the fire of criticism, seeking to correct shortcomings and improve their knowledge. In fact, the wall newspaper "The Literary Word" for more than half a century was a literary and pedagogical tool that artistically and aesthetically educated many Tatar students, helped them join mature national personnel, become talented writers and journalists in the field of education and culture.

References

1. Chernomorskii, M. N. (1966). *Istochnikovedenie istorii SSSR (sovetskii period)* [Source Studies of the History of the USSR (the Soviet Period)]. 343 p. Moscow, Vysshaya shkola. (In Russian)
2. Golikov, A. G. (2010). *Istochnikovedenie otechestvennoi istorii* [Source Studies of Russian History: A Textbook]. Ucheb. posobie. 4-e izd., ster. 464 p. Moscow, Akademiya. (In Russian)
3. *Istochnikovedenie: Teoriya. Istoriya. Metod. Istochniki rossiiskoi istorii : ucheb. posobie* (1998) [Source Studies: Theory. History. Method. Sources of Russian History: A Textbook]. I. N. Danilevskii, V. V. Kabanov, O. M. Medushevskaya, M. F. Rumyantseva; Ros. gos. gumanitar. un-t. 701 p. Moscow. (In Russian)
4. Veselovskii, A. G. (2013). *Osobennosti stennoi pechati v 1920-e gg. Tambovskie stengazety* [Peculiarities of Wall Press in the 1920s. Tambov Wall Newspapers]. Vestnik Tambovskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki. Filologiya i iskusstvovedenie. Vyp. 2 (9118), pp. 180–189. (In Russian)
5. Skrebnev, V. A. (2014). *Stennaya pechat' Tambovskoi gubernii 1920-kh gg.: metody formirovaniya* [Wall Press of Tambov Province in the 1920s: Methods of Formation]. Al'manakh sovremennoi nauki i obrazovaniya. No. 12 (90), pp. 109–111. Tambov, Gramota. (In Russian)
6. Kuznetsov, V. V. (2009). *Stennaya pechat' Zapadnoi Sibiri kak istochnik po istorii sel'skokhozyaistvennykh reform serediny XX v.* [Wall Press of Western Siberia as a Source on the History of Agricultural Reforms of the Mid-20th Century]. Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 4 (64). T. 4, pp. 135–137. Istoriya. (In Russian)
7. Safonov, D. A. (2015). *Stengazety kak ehlement sovetskoi deistvitel'nosti 1920-1930-kh gg.* [Wall Newspapers as an Element of Soviet Reality in the 1920s and 1930s]. Vestnik Orenburgskogo pedagogicheskogo universiteta. No. 1 (13), pp. 136–155. (In Russian)
8. Filatova, V. A. (2022). *Stengazeta kak variant shkol'noi pressy (na materiale detskoi literatury)* [Wall Newspaper as a Variant of School Press (based on children's literature)]. Materialy 1 Vserossiiskoi konferentsii: "Regional'naya zhurnalistika: kul'turnye kody, prostranstvo smyslov, poliehtnicheskii diskurs" (YUFU, Rostov-na-Donu, 10-12 noyabrya 2022 g.). Taganrog, izdatel'stvo Yuzhnogo federal'nogo universiteta, pp. 242–244. (In Russian)
9. Khabutdinova, M. M. (2022). *Obraz Naki Isanbeta-pedagoga v vospominaniyakh ego uchenikova* [The Image of Naki Isanbet as a Teacher in the Memories of His Students]. Russian Linguistic Bulletin. No. 4 (32), pp. 1–7. URL: https://rulb.org/archive/4-32-2022-august/10.18454/RULB.2022.32.5 (accessed: 01.08.2024). (In Russian)
10. Dautova, R. V., Nagovitsina, T. A., Gainullina, L. F. (2023). *Transformatsiya vuzovskikh korporativnykh media* [Transformation of University Corporate Media]. Nauka. Obrazovanie. Sovremennost'. No. 1, pp. 24–27. (In Russian)
11. *Bol'shaya sovetskaya ehntsiklopediya* (1976) [Big Soviet Encyclopedia]. T. 24, 704 p. Moscow, Sovetskaya ehntsiklopediya. (In Russian)
12. Gilyazov A. (2013). *Jəgez, ber doga* [Let's Pray!]. 687 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
13. Iylmaz, G. M., Zavgarova, F. Kh., Khabutdinova, M. M. (2023). *Tvorcheskii portret fol'klorista Marselya Bakirova v zerkale ego lichnykh vospominanii i v otsenke sovremennikov* [Folklorist Marcel Bakirov's Creative Portrait in the Mirror of His Personal Memories and in the Assessment of His Contemporaries]. Tatarica. No. 2 (21), pp. 42–58. (In Russian)
14. Zamaletdinov, R. R., Khabutdinova, M. M. (2018). *Istoriya sozdaniya otdeleniya tatarskogo yazyka i literatury v Kazanskom universitete v vospominaniyakh prepodavatelei i pervykh studentov* [The Department of Tatar Language and Literature in Kazan University: The History of Its Creation in Memories of the Faculty Members and Alumni]. Tatarika. No. 1(10), pp. 91–113. (In Russian)

БЕРЕНЧЕЛЕКНЕ ТОТКАН «ӘДӘБИ СҮЗ»

Марсель Хәернас улы Бакиров,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
bakirovvolk@mail.ru

Мәкаләдә Казан университетында милли белем бирүнең үсеш тарихына, авторның «Әдәби сүз» стена газетасы белән бәйле истәлек материалларына һәм шәхси архивына нигезләнеп, күзәтү ясала. Узган гасырның 60–80 нче елларында татар бүлегендә чыккан стена газетасының мәгълүмати һәм коммуникатив функцияләре карала.

Төп төшенчәләр: Казан университеты, татар филологиясе, татар теле һәм әдәбияты бүлеге, «Әдәби сүз» стена газетасы, вакытлы матбугат тарихы

Кереш

Бүгенге көндә стена газеталары совет чорының аерылгысыз өлеше буларак кабул ителә. Замандашларыбыз язу машинкасында басылган буяулы ватман битләренә узган чорның гаҗәеп бер атрибуты итеп карый. Үз вакытында стена газетасы – совет укучыларының фикерләрен, уй-кичерешләрен белдерүнең популяр формасы һәм вакытлы матбугат басмаларына тиңләштерелгән бер органы иде. Мондый газеталар һәрбер мәдәни оешмада, һәрбер фән үзәгендә, уку йортларында чыгарылып килде. Алар коллективларның көн үзәгендә торган проблемаларын чагылдыра иде. Стена газеталарын чыгару белән коллектив тарафыннан җәмәгать эше тәртибендә сайлап куелган редактор һәм редколлегия әгъзалары шөгыльләнде.

Вакытлы матбугатка караган чыганакларны өйрәнгәндә, озак еллар дәвамында стена газеталарының тәрбияви феноменын ачыклауга игътибар бирелмәде диярлек. Мәсәлән, М.Н. Черноморский «Источниковедение истории СССР (советский период)» исемле китабында бу мөһим чыганак турында нибары бер җөмлә белән әйтеп уза, күп тиражлы газеталар стена газеталары нигезендә туган дию белән чикләнә [1]. Үзгәрешләр чорында чыккан китапларда да стена газеталары турында мәгълүмат юк [2], [3], чөнки бу газеталар, кагыйдә буларак, бер данәдә генә булып, аларның сакланган нөсхәләрен эзләү белән шөгыльләнүче кеше булмаган. Соңгы елларда исә стена газеталарының феноменаль ролен өйрәнүгә игътибарның җанланып китүен раслый торган материаллар күренә башлады. [4], [5], [6], [7]. Аерым алганда, В.А. Филатова мәктәп укучылары тормышында стена газеталарының әһәмиятен балалар әдәбияты материалы мисалында язып чыкты [7]. Шулай ук М.М. Хәбетдинова бер мәкаләсендә Н. Исәнбәтнең үзенең укучылары белән кульязма журналлар, әдәби стена газеталары чыгаруы турында шәкертләренең истәлекләрен мисал итеп китерә [9]. Р.В. Даутова, Т.А. Наговицина, Л.Ф. Гайнуллина мәкаләсе КДУда чыккан күп тиражлы «Ленинец» газетасының ничек итеп факультет стена газеталары җирлегендә оешуы һәм трансформацияләнүе тарихына багышлана [10].

Материал һәм методлар

Бүген, университетта татар филологиясе бүлеге ачылуга 80 ел тулган көннәрдә, шушы бүлек тормышындагы мәртәбәле вакыйгалар күңелләрне җилкендереп искә төшә; милли җанланыш чорының кайтавазы булып, кавемебез өчен горурлану һәм җан атып яшәү тойгыларын кабат-кабат кузгатып, куәтләндереп җибәрә. Бу истәлек-язмамда шул чорда татар теле һәм әдәбияты бүлеге тормышында һәм анда белем алган студентларның күңелендә җуелмаслык эз калдырган яки бер өлешенең язмышында зур роль уйнаган стена газетасы «Әдәби сүз» турында сүз алып бармакчы булам.

Фикер алышу

Россиядә уку йортларында стена газеталары чыгару эшчәнлегенең массакүләм күренеш буларак оешуы турында узган гасырның 20 нче елларыннан башлап сөйләргә була. Ул чагында юнкорларны (яшь хәбәрчеләрне) берләштергән түгәрәкләр челтәре оештырыла. Шуның нәтиҗәсе булып, мәктәпләрдә, урта һәм иҗади берләшмәләрдә йөзләрчә стена газеталары һәм журналлар барлыкка килә. Стена газеталарын фанерадан эшләнгән махсус витриналарда урнаштыру да гадәткә керә. Стена матбугаты

ул вакытта партия тарафыннан массаларны хакимлек итүче партия идеологиясе рухында тәрбияләү коралы вазифасын үти: «…Стенгазеты появились одновременно с рабселькоровским движением как его опорные пункты. КПСС рассматривает стенную печать как важный участок своей идеологической и организационной работы. Парткомитеты, бюро непосредственно направляют деятельность редколлегий стенгазет» [11, б. 483].

Казан университетының күп тираж белән чыга торган «Ленинец» газетасы редакциясендә һәрвакытта да профессиональ журналистлар эшләде, шулай ук газета битләрендә штаттан тыш авторларның материаллары басыла иде. «Ленинец» газетасы каршында төрле белгечләр булачак студентлар өчен журналистлык осталыгына өйрәтү дәресләре алып барды. Озак еллар буена университет газетасы коллективы барлык факультетларның стена матбугаты конкурсын оештыру эшенә дә җитәкчелек итте [10, б. 25].

Казан университетының тарих-филология факультетында 1944 елда татар бүлеге оешуның беренче айларыннан ук биредә иҗади түгәрәк эшли башлый, агитбригада чыгышлары оештырыла, «Әдәби сүз» дип аталган стена газетасы дөнья күрә. А. Гыйләҗев аның әһәмиятен «Йәгез, бер дога» романында болай дип бәяли: «Әдәби сүз» чаршау хәтле булып даими чыга, студентларның талантлылары шунда җорланалар» [12, б. 201]. Газета чыгару укучыларның иҗади үсешенә ярдәм итте, укучыларның ихтыяҗларын канәгатьләндерде, басма сүзнең мөһимлеген исбатлады. Бу чор турында язучы Гариф Ахуновның истәлекләре сакланган: «Безнең татар бүлегендә әдәби түгәрәк эшли иде. Аның җаны булып, фронтовик Ибраһим ага Нуруллин, Мәхмүт Хөсәен, Рәшад Гайнанов санала иде. Рафак Тимергалин дә алар белән иде. «Әдәби сүз» стена газетасы эшчәнлегенә мине дә тарттылар. Кече яшьтән рәсем ясарга әвәс булганлыктан, газетаны мин бизим, мәкаләләр дә язгалый идем. Шул ук вакытта Яхъя Халитов белән без икәү факультетның стена газетасын да чыгара идек. Яхъя да, мин дә стена газетасының рәссамнары, ягъни бизәлеш мөхәррирләре идек. Ул ай саен чыга, һәм без ай саен берничә метр озынлыгындагы газетаның мәкалә башларын язабыз, карикатураларын ясыйбыз... Карикатурага Яхъя аеруча оста иде. Аның рәсемнәрен карагач, факультетта тарих фәнен укытучы Григорий Наумович Вульфсон егылаегыла көлә торган иде. Григорий Наумович Вульфсон стена газетасының баш редакторы иде, ул безнең акчага тилмергәнне күреп, кесәсенә кәнфит-прәннек тутырып килә торган иде» [13, б. 107].

Мин – 1956 елда шушы бүлекне тәмамлаган һәм шул ук бүлектә 50 ел буе укыткан вуз ветераны. Сугыш чорында Татар бүлеге нигезендә 1989 елда Татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультеты оештырылды [14]. 2011 елда татар теле һәм әдәбияты кафедралары Казанның педагогика институты белән берләштерелгәч, Казан федераль университетының Л. Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты составында берничә төрле белгеч әзерли торган Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбе рәвешен алды.

«Әдәби сүз» газетасы белән беренче тапкыр танышуым һәм редколлегия әгъзасы-художник сыйфатында газетаны чыгаруда катнаша башлавым 1951 елда университетка укырга кергән чакка туры килә. Бүлегебезнең, милли кадрлар әзерләү үзәге буларак, исеме һәм шөһрәте бөтен татар дөньясын шаулаткан заман иде бу. Моңа ышану өчен бүлеккә укырга керергә ашкынган абитуриентлар санының ел да бер урынга 7-8 кешегә җиткәнлеген әйтү дә җитә торгандыр. Менә шундый зур конкурс, ягъни җиде кат иләк аша сөзелеп, конкурс аша үтеп кергәнгә һәм дә монда төпле белем алганга күрә дә, татар филологиясе бүлеген тәмамлап чыгучыларның милләтебезнең алтын баганалары булып китүе бик табигый.

Төпле белем алуның сере, бер яктан, лекцияләр укучы һәм махсус курслар уздыручы бүлек укытучыларының гаҗәеп әзерлекле һәм тирән гыйлемле остазлар булуы белән бәйләнгән булса, икенче яктан, бу диалектология һәм фольклор экспедицияләренә чыгып, халык белән аралашу, әдәбият һәм сәнгать (драма, хор) түгәрәкләрендә катнашу, тематик конференцияләр һәм фәнни бәхәсләр үткәрү, спектакльләрдә катнашып яки аерым әсәр һәм язучы иҗаты турында фикер алышу, истәлекле урыннарга һәм музейларга культпоходлар ясау кебек берсеннән-берсе файдалы чараларның үтә дә гамәли нәтиҗәсе белән аңлатыла.

Заманында ике айга бер мәртәбә чыгарылып торган «Әдәби сүз» газетасының да менә шундый саллы тәрбияви чараларның берсе булганлыгы шиксез. Бүлекнең беренче

студентлары булган фронтовиклар Мәхмүт Хөсәен, Әхәт Нигъмәтуллин, Ибраһим Нуруллин һәм алардан соң килгән Гариф Ахунов, Яхъя Халитов, Рафак Тимергалин, Зәет Мәҗитов, Фазыл Фәсиев кебек булачак олпат затларыбыз тарафыннан оештырылып һәм юлга салып җибәрелгән бу газета ничәмә еллар буена яшь талантларга иҗади чирканчык алырга мөмкинлек биргән, машинкада басылган өйрәнчек һәм иң тәүге әсәрләре белән башкаларны таныштырган. Студент чагында минем әлеге газетаны чыгаруда художник буларак катнашуым, асылда, миннән алда гына газетаны бизәү, рәсем ясау белән шөгыльләнгән Г. Ахунов һәм Я. Халитовның үзләре теләп алынган җәмәгать эшен эстафета рәвешендә дәвам итү булган.

Кабат «Әдәби сүз» белән тыгыз бәйләнешкә керүем, Уфада татар телендә чыга торган өлкә газетасы «Кызыл таң»да ун ел эшләп, альма-матерга әйләнеп кайтканнан соң булды. Бу юлы инде имтиханнар аша үтеп, аспирантурада укый башлау белән үк, мине ошбу газетаның мөхәррире итеп билгеләделәр. Без әлеге җәмәгать эшенә алынганда, «Әдәби сүз» университет күләмендә чыга торган башка стена газеталары арасында өченче урынны били иде. Ачыклап әйткәндә, үзебезнең тарих һәм филология факультетының горурлыгы булып саналган «Ленинское знамя» һәм география факультетының «Географ» исемле рус телендә чыгарылган газеталарыннан калыша иде.

Мактанып әйтүем түгел, мөхәррирлек вазифасы йөкләнгәч, журналистлык тәҗрибәсен файдаланып һәм, әлбәттә инде, талантлы студентларны җәлеп итеп, без «Әдәби сүз»не тиз арада беренче урынга чыгардык. Газетаның күләме зурайды, 7-8 ватман кәгазе бер-бер артлы ябыштырылып, буйга озынлыгы 5-6 метрга җитә торган иде. Һәм тагын бер яңалык: номер саен студентларның иҗат үрнәкләреннән торган «Әллүки» исемле әдәби-сәнгати кушымта биреп баруны гамәлгә керттек. Шагыйрь Зәет Мәҗитов һәм соңрак Мөхәммәт Мәһдиев алып барган әдәби түгәрәккә йөрүчеләрнең өйрәнчек әсәрләре шунда дөнья күрә иде. Хәтеремдә, Марсель Галиевның беренче хикәясе, Рифә Рахман, Җәүдәт Сөләйманов, Газинур Морат, Рәмис Аймәт, Рөстәм Сүлти, Илсөяр Иксанова кебек булачак язучыларның тәүге шигырьләре «Әллүки» кушымтасында дөнья күрде. Соңыннан төрле рәсми органнарның баш редакторы булып киткән Роза Туфитуллова, Зиннур Мансуров, Ләбиб Лерон язучылык һәм журналистлык тәҗрибәсен башлап шушында алдылар.

Без мөхәррир булган елларда Азат Ганиев, Мөдәррис Вәлиев, Мәхтүм Мостафин, Марсель Галиев, Зиннур Мансуров, Нәҗип Исмәгыйлев кебек һәрьяктан да талантлы һәм киләчәктә зур юлга чыгачак студентлар бу газетаның бизәлешенә, шрифтларының матур итеп язылышына һәркайсы кабатланмас һәм үзенчәлекле өлеш керттеләр. Газетаның йөзе художникның осталыгына һәм тапкырлыгына нык бәйле булганлыктан, вакыт-вакыт мин теге яки бу зур датага бәйләнешле плакат яки гомуми җирлек булырдай рәсемнәрем белән, йә булмаса карикатуралар ясап, үзем дә катнаша торган идем.

Рус филологиясе һәм тарих бүлекләре, үзара берләшеп, «Ленинское знамя» газетасын кабат беренче урынга чыгарырга кат-кат тырышып карадылар. Бер елны хәтта мөхәррирлеккә партбюро кушуы буенча, дөресрәге, үзе теләп, Флёра Сафиуллина алынды. Гадәттән тыш активлыгын һәм таләпчәнлеген эшкә җигеп, шул максатка ирешергә, кемлеген күрсәтергә булды. Конкурста катнашырга тиешле октябрь ае номерын безгә күрсәтмичә әзерләүләре истә калган. Шул вакытта художник булган Зиннур Мансуров тарафыннан, без өйрәткәнчә, «Аврора» крейсеры, Кышкы сарай, Петропавловск крепосте манарасы, бастион-ныгытмаларының һәм шулар фонында восстаниега күтәрелгән массаларның барельеф сурәте соры бәрхет кәгазьдән кисеп ясалды һәм буйдан-буйга сузып, «Әдәби сүз»нең аскы ягына ябыштырылды. Бу гаҗәеп отышлы күренеш бөтен факультетны шаккатырды. Өстәвенә, газета җырлап укыла торган материалларны эченә алганлыктан, бу юлы да көндәшләребезне өскә чыгартмадык.

Менә шулай яратып, йөрәк җылысын кушып чыгарганга күрә дә, арытаба безнең газета мехчылар клубында Совет районы күләмендә үткәрелгән стена газеталары ярышында шулай ук беренчелекне алды. Шуннан соң берничә ел үткәч, педагогия институтының Ершов урамында урнашкан спорт залында бөтен вуз стена газеталарының шәһәр күләмендәге конкурсы уздырылды. Зур зал идәненә һәр институт газетасының өчәр номеры җәеп салынган иде. Төзелеш институты (КИГС), авиация институты (КАИ)

студентлары тарафыннан чыгарылганнарын газеталарда оста куллар белән ясалган рәсемнәр барыбызның да игътибарын җәлеп итеп, үзенә тартып торды.

Ләкин комиссия әгъзалары газеталарның күзгә чалынып торган урыннарына гына түгел, ә аларның гомуми сыйфатына, бербөтен буларак нинди тәэсир калдыруларына игътибар иткәннәр. Шул исәптән материалларның төрлелеге һәм нинди тематик блокларга бүленүе белән дә кызыксынганнар. Безнең «Әдәби сүз» күп санлы газеталар арасында җиңеп чыгып, беренче дәрәҗә диплом белән бүләкләнде.

Вакыт узу белән студентларның стена газеталарына алмашка күп тиражлы газеталар килде.

2003 елда татар студентлары «Тәрәзә» исемле газета чыгара башлады. Газетаның идея авторы, нигезләүчесе, баш мөхәррире Ленар Шәех булды. Ул газетага материалларны җыеп, аларны редакцияләп кенә калмый, аны үзе биткә дә сала торган иде, Татарстан, Башкортстан уку йортларына таратуны да ул оештырды. 50 данәле факультет басмасын ул 1000 данә тиражлы университет газетасы дәрәҗәсенә күтәрде. «Тәрәзә»дә университет хәбәрләре белән беррәттән, КДУ студентлары иҗат иткән шигырьләр, хикәяләр һәм драма әсәрләре дә басыла иде. 2010 елдан «Тәрәзә»нең баш мөхәррирен Булат Ибраһим алмаштырды. Ә инде 2011 елда газетаның соңгы саны чыкты. Казан дәүләт университеты федеральләшү нәтиҗәсендә, татар студентлары өчен басма «Дарелфөнүн» («Университет») газетасы оешты. Хәзерге вакытта исә татар студентлары өчен стенага беркетелгән витринага урнаштырыла торган «Раушан» исемле газета чыгарыла (мөхәррире Халисә Ширмән). Материаллары компьютерда басылып, аена бер мәртәбә чыга торган бу газетада әдәбият түгәрәгенә йөрүче һәм башка студентларның иҗат үрнәкләре һәм мәкаләләре урын ала.

Төп нәтиҗәләр

Стена газетасы заманында студентларга үз фикереңне язмача формалаштырырга һәм башкаларга җиткерергә ярдәм итте, үз карашыңны якларга, дөньяда барган вакыйгаларга мөнәсәбәтеңне белдереп җавап бирергә, киләчәк эшеңә бәйле сыйфатларны үстерергә булышкан иҗади мәйдан булды. Анда басылган материалларны бергәләп уку һәм фикер алышу, мәкаләң яки тәүге иҗади язмаларың белән катнашу студентларның дөньяга карашын үстерде. Стена газетасында басылу яки макталуны алар бүләк итеп кабул иттеләр, тәнкыйть утына эләгү яки кимсетү дип бәяләмәделәр, кимчелекле якларын төзәтергә, белемнәрен камилләштерергә омтылдылар. Йомгаклап әйткәндә, исеме җисеменә туры килә торган «Әдәби сүз» стена газетасы ярты гасырдан артык татар студентларын художестволы-эстетик яктан тәрбияләгән, аларга мәгариф һәм культура өлкәсендә эшләячәк милли кадрлар һәм талантлы язучылар, журналистлар булып китәргә, олы юлга чыгарга ярдәм иткән әдәби-педагогик корал вазифасын үтәде.

Әдәбият

1. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР (советский период). М.: Высшая школа, 1966. 343 с.
2. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие. 4-е изд., стер. М.: Академия, 2010. 464 с.
3. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева; Рос. гос. гуманитар. ун-т. М., 1998. 701 с.
4. Веселовский А. Г. Особенности стенной печати в 1920-е гг. Тамбовские стенгазеты // Вестник Тамбовского государственного университета. Гуманитарные науки. Филология и искусствоведение. 2013. Вып. 2 (9118). С. 180–189.
5. Скребнев В. А. Стенная печать Тамбовской губернии 1920-х гг.: методы формирования // Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2014. № 12 (90). С. 109–111.
6. Кузнецов В. В. Стенная печать Западной Сибири как источник по истории сельскохозяйственных реформ середины XX в. // Известия Алтайского государственного университета. 2009. № 4 (64). Т. 4. История. С. 135–137.
7. Сафонов Д.А. Стенгазеты как элемент советской действительности 1920-1930-х гг. // Вестник Оренбургского педагогического университета. 2015. №1 (13). С. 136–155.
8. Филатова В.А. Стенгазета как вариант школьной прессы (на материале детской литературы) // Материалы 1 Всероссийской конференции: «Региональная журналистика: культурные коды, пространство смыслов, полиэтнический дискурс» (ЮФУ, Ростов-на-Дону, 10-12 ноября 2022 г.). Таганрог: Издательство Южного федерального университета, 2022. С. 242–244.
9. Хабутдинова М. М. Образ Наки Исанбета-педагога в воспоминаниях его учеников // Russian Linguistic Bulletin. 2022. №4 (32). С. 1–7. URL: https://rulb.org/archive/4-32-2022-august/10.18454/

RULB.2022.32.5 (мөрәҗәгать итү вакыты 01.08.2024). – DOI: 10.18454/RULB.2022.32.5.

10. Даутова Р.В., Наговицина Т.А., Гайнуллина Л.Ф. Трансформация вузовских корпоративных медиа // Наука. Образование. Современность. 2023. №1. С. 24–27.

11. Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1976. Т. 24. 704 с.

12. Гыйләҗев А.М. Йәгез, бер дога. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 687 б.

13. Йылмаз Г.М., Завгарова Ф.Х., Хабутдинова М.М. // Г.М. Йылмаз, Ф.Х.Завгарова, М.М. Хабутдинова. Творческий портрет фольклориста Марселя Бакирова в зеркале его личных воспоминаний и в оценке современников // Tatarica. 2023. №2 (21). 42–58 б.

14. Замалетдинов Р.Р., Хабутдинова М.М. История создания отделения татарского языка и литературы в Казанском университете в воспоминаниях преподавателей и первых студентов // Татарика. 2018. №1(10). С. 91–113.

«ӘДӘБИ СҮЗ» («ЛИТЕРАТУРНОЕ СЛОВО») – СТЕНГАЗЕТА-ПРИЗЕР

Марсель Хаернасович Бакиров,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
bakirovvolk@mail.ru

В статье на основе личных воспоминаний реконструируется история стенгазеты «Әдәби сүз» («Литературное слово»). Выявлена информационная и коммуникативная роль стенгазеты, выпускавшейся на татарском отделении Казанского университета в 1960–80-е гг.

Ключевые слова: Казанский университет, татарская филология, отделение татарского языка и литературы, стенгазета «Әдәби сүз», история печати

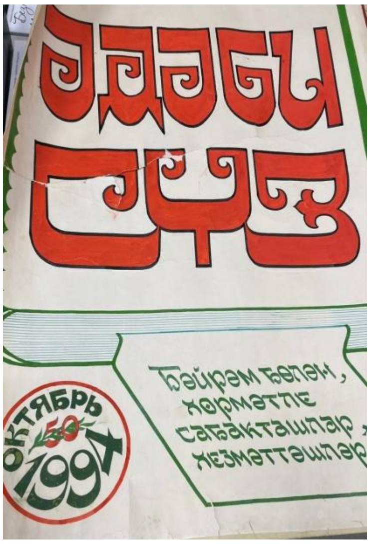

1

2

КАЗАНСКИЙ ГОРКОМ ВЛКСМ

НАГРАЖДАЕТ

редколлегию газеты " Эдэби суз " (редактор БАКИРОВ М.) Казанского государственного университета, занявшую I место в городском смотре-конкурсе стенных газет высших учебных заведений, посвященного 30 - летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне.

Секретарь Казанского ГК ВЛКСМ Ш. Агеев

6 июня 1975 года

3

List of illustrations

1. The headline of the wall newspaper “Adəbi suz” (“The Literary Word”) of October 1994.
2. The funny picture of “The Teaching Staff of the Tatar Faculty, 1994.”
3. The 1st Degree Diploma of the City Review of University Wall Newspapers timed to coincide with the 30th Anniversary of the Victory of the Soviet People in the Great Patriotic War.

Иллюстрацияләр исемлеге

1. «Әдәби сүз» стена газетасының 1994 елгы октябрь санының башисеме.
2. «Татар факультеты мөгаллимнәре коллективы, 1994» карикатурасы.
3. Югары уку йортларының стена газеталары арасында совет халкының Бөек Ватан сугышында җиңүенә 30 ел тулуга багышлап үткәрелгән шәһәр смотрында җиңеп алган I дәрәҗә Диплом.

Список иллюстраций

1. Заголовок стенгазеты «Әдәби сүз» («Литературное слово») за октябрь 1994 г.
2. Карикатура «Коллектив преподавателей татфака, 1994».
3. Диплом I степени Городского смотра вузовских стенгазет к 30-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне.

Culture, Personality and Education

Мәдәният, шәхес һәм мәгариф

Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-104-116

THE IMAGE OF KHALIULLAH THE CALIPH IN POPULAR MEMORY (FOLLOWING THE ETHNOGRAPHIC EXPEDITION OF 1991)

Masguda Islamovna Shamsetdinova,
USA, Seattle,
masguda@mail.ru.

The article analyses the materials, collected during the expedition in 1991, about aksakal Khaliullah the Caliph from the village of Tatarskaya Kargala. Khaliullah Gazizovich Dautov (1872–1960) was the ninth imam of the 8th Mosque in Kargala. People remember him as a saint. The informants described him as a unique healer and doctor. The documents, preserved in the archive, provide interesting facts confirming that Kh. K. Dautov was a well-educated man known far beyond the Orenburg Region, even visitors from Moscow and from abroad came to seek his help.

Key words: Kazan Conservatory, Tatar folk art, Orenburg Region, Kargala, scientific expedition

Introduction

In 1991, a group of students from the Kazan Conservatory (led by Masguda Shamsutdinova) collected samples of folk music in Tatarskaya Kargala, the Orenburg Region. Part of the expedition materials was published by E. M. Smirnova [1].

Keen interest in folklore and oral literature of our people, living in this region, was sparked exactly 63 years ago. “The very first folklore expedition of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art to the areas, inhabited by the Tatars of Orenburg, was organized in May–June 1960, it was guided by Doctor of Philology Khamit Yarmi, a famous folklorist. The following scholars participated in the expedition: Kh. Yarmi, Kh. Gatina and Kh. Gardanov. The folklorists, divided into two groups, visited eleven villages of seven districts (the villages of Mustafino, Sarmanaevo, Novomusino of the Sharlyk District, the villages of Tukaevo and Sultakaevo of the Alexandrovskiy District, Bikkulovo of the Oktyabrskiy District, the village of Kargala of the Sakmarsky District, Radutovo and Ablyazovo of the Saryktash District, the village of Linevka of the Sol-Tyubinsky District, the village of Ozerki of the Ilek District). If we look at their expedition reports, we will find recorded: a total of 36 fairy tales, 2530 short songs, 32 ballads, 27 bayts, 215 proverbs and riddles, 12 folk games, 64 anecdotes, 28 chants and 18 memories. Thus, within a month, the institute’s staff collected valuable folk art material for research” [2, p. 3]. Some of the findings, collected in this region, were published in a twelve-volume collection of Tatar folk art prepared by the Institute (1975–1988) [3].

To study the subdialects of the Orenburg Tatars, dialectologists repeatedly went on expeditions to this region. The Orenburg Tatars' dialects were studied monographically [4], [5]. The dialects, widespread in the region, are presented in the "Atlas of Tatar Folk Subdialects" [6].

In 2015, a group of researchers from G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art went to the Orenburg Region to collect folk gems, the head of the complex scientific expedition was I. Yamaltdinov. They published a book containing the spiritual treasures of this region [4, p. 2].

Methodological basis of work

The research materials include interviews with the informants from the village of Tatarskaya Kargala, the Orenburg Region, recorded in 1991 [7]. The methodological basis of the research is the ideographic (descriptive), retrospective and historical comparative methods.

Discussion

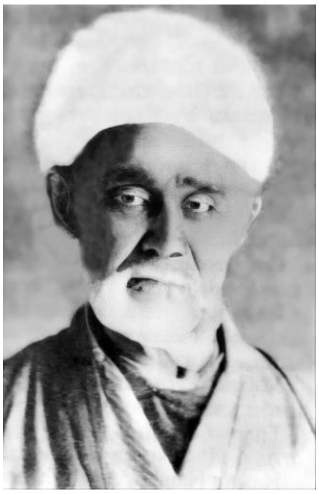

The image of Khaliullah the Caliph (Khaliullah Gazizovich Dautov, 1872–1960) [8, p. 57]

Khaliullah Gazizovich Dautov (1872–1960) was the ninth imam of the 8th mosque in Kargala. In his research work, historian K. A. Morgunov provides the following information about this outstanding personality: "He was born in 1872 in the village of Kargala, where he graduated from a madrasah in 1894" [9, p. 80]. His mentor was Khairulla Ishan, the mullah of the First Kargala Mosque [10, p. 374].

In 1894–1910, he served in the 23rd Kozlovskiy Infantry Regiment, stationed first in Kursk and then in Kharkov. After demobilization, Kh. G. Dautov worked as a teacher in a madrasah in the village of Kargala for ten years, from 1910 to 1920 [9, p. 80]. In 1930, he was threatened with arrest. During a search, the imam's personal documents and liturgical books, stored in the mosque, were confiscated. Thanks to his students, the imam preserved part of his library. These books lay in the basement of a villager's house until 1947. The executive body of the mosque assigned the imam a monthly salary of 400–500 roubles, but Kh. G. Dautov did not accept the money [9, p. 80].

The Caliph's influence and his popularity among the Muslims of Orenburg were so great that he travelled to different places without a passport. This saint is still well remembered in Batkak, Chishme, Verkhnie Chebenki and many other Tatar villages. Khaliullah the Caliph is known to have visited the cities of Central Asia and Kazakhstan several times [11, p. 186]. It is also known that once Khazrat was arrested. N. Sh. Khusainov wrote that he was in prison in the village of Nikolskoye [11, p. 187].

The Commissioner for Religious Affairs described Kh. G. Dautov as "an educated old man respected by the people."

A group of believers from the village of Tatarskaya Kargala wrote a statement addressed to the Commissioner for Religious Affairs in the Chkalov Region on November 14, 1945. They asked to allocate the building of the former mosque No. 8 for prayer purposes. The believers agreed to tidy up the empty building at their own expense. It is known that 51 people signed this statement [9, p. 79]. Khaliullah Gazizovich Dautov was appointed imam of the mosque. Usually 12–15 believers visited the mosque. On Fridays, the number of believers reached 25–30 people. Since 1950, the number of believers, visiting the mosque on Fridays, increased to 40–45 people, and in 1956 as many as 50 people were registered [9, p. 81].

Khaliullah the Caliph was an excellent doctor. He always helped people for free and saved many from death. Until 1946, he worked in the villages of Kargaly and Verkhnie Chebenki. One of the religious scholars reported that Kh. G. Dautov successfully treated patients suffering from nervous system disorders, headaches and many other diseases. Not only the residents of the Chkalovsky and nearby districts, but even visitors from Moscow came to seek his help. Kh. G. Dautov treated people only with the help of various medicinal plants, from which he prepared medicines. He earned his living by doing this work [9, p. 81].

Archival documents allow us to clarify the imam's attitude to the changes of the Khrushchev

era. After the approval of the Resolution of November 10, 1954, "On mistakes made while carrying out scientific-atheistic propaganda among the population", he expressed his opinion regarding this document: "Comrade Khrushchev is right, you can't laugh at religion... now everyone will know that praying is not prohibited, we don't force young people to pray, we don't prevent them from going to clubs" [9, p. 81].

Khaliullah the Caliph died at the age of 97. On the reverse side of his tombstone it is written: "Sheikh. He will truly remain in the memory of the Tatar people as a spiritual support in harsh times".

During the expedition, a lot of information was found about this outstanding personality. This is what the residents of the village of Kargala say about Kh. G. Dautov.

Nur Khusainov, the researcher of the regional history:

"Dautov Khaliullah Gazizullovich, popularly known as Khaliullah the Caliph, was a holy man. He was born in Tatarskaya Kargala, during the war he lived in Verknie Chebenly. His name was known in Orenburg, the Volga-Ural Region and abroad. He could treat cancer, epilepsy and other diseases" [7, p. 92].

In various narrative texts, Khaliullah the Caliph is described as a saint:

"Khaliullah the Caliph is said to have lived in Kargala, he was an educated aman. He looked like Khizr Ilyas (according to the legend a legendary prophet who drank 'living water' from the source of life and gained eternal life; appeared as a beggar, a shepherd or a traveler, giving good advice, wealth or indicating the location of a treasure), and every word he uttered was a shining light. The kings of demons protected him from destructive times. One was white, the other was black" [7, pp. 92–93].

Stylistically, this characteristic is reminiscent of Sufi legends [12, pp. 51–76], [13]. People describe Khaliullah the Caliph as a man equal to a saint. Legends say that Khazrat radiated light.

To prove that their fellow villager had the ability to work miracles, the informants gave various examples. The villagers often said that he miraculously moved in the air:

"People were walking towards Orenburg, they met the Caliph on the way. "Come on, old man, get in the sleigh, you'll get there faster and have rest." He answered: "No, children, I'm walking and I'll get there with God's help." They reached Orenburg and they saw the Caliph walking with two dogs, one was white, the other was black" [7, p. 92].

Alfiya Saitbattalova

"Khaliullah the Caliph often went to the cemetery. When the temples were desecrated, the Caliph recognized the graves as the only pure land where worship could be performed. For him, there were no distances or time restrictions. One day, when Khaliullah the Caliph was going to the necropolis, he came across lovers who were kissing. He wailed something, expressing his dissatisfaction and left" [7, p. 97].

"When it was necessary to go to the city, Khaliullah the Caliph did not get into the car, but walked. Come on, Mullah Abiy, get in, we will give you a lift, they told him, but he always refused. Driving into the city, those who were in the car saw that he had already reached the city with God's mercy" [7, p. 97].

"Khaliullah the Caliph was powerful. He healed sick people with herbs. He had two devils. Two demons in the form of dogs guarded him. The Old Man was also a teacher. As one of his students said, he used to beat the fire and wail "don't touch me and I won't touch you". Khaliullah the Caliph slept a lot in the cemetery. When the Bolsheviks chased him in the cemetery, their legs seemed to be drowning in the swamp. And the Caliph fluttered over them" [7, p. 97].

Legends say that Khaliullah the Caliph could find a common language with demons:

"Khaliullah the Caliph was familiar with the demons; he went to visit them. And he hosted them. He asked them not to touch the sons of Adam. The kings of the demons told him: "Don't let them walk on our roads, and if we feel their respect, we we won't touch them" [7, p. 93].

The informants loved to talk about how the aksakal left prison by the will of Allah:

Having been accused of "scaring people and recognizing the power of Allah," he was to be arrested by the Soviet authorities. When they arrived in the morning, they saw that there was no trace of the Caliph. When running after him, they got suffocated in the clouds of dust coming out from under the hooves of the heavenly horses. In the sky, there were only the words: "Allah Akbar." The Caliph was guarded by two dogs, on one side there was a white dog, on the other - a black one" [7, p. 93].

Damir Musin:

"Khaliullah the Caliph was taken to prison, but when the guards came in the morning, they saw that the lock had opened by itself" [7, p. 94].

Mursalimova Madina Saifutdinovna (1928):

"Khaliullah the Caliph slept a lot in the cemetery. When the Bolsheviks chased him in the cemetery, their legs seemed to be drowning in the swamp. And the Caliph fluttered over them" [7, p. 97].

"In Siberia, they took him to prison. However, the prison door happened to open all by itself. He was allowed to leave. When he left prison, good horses and sleighs were waiting for him. He probably lived a hundred years"[7, p. 97].

People respected him because he was a skilled doctor:

"People who were close to death came to see him, swarming about his house. He could find a word for everyone, exterminated them with the power of God, gave them the opportunity to atone for their sins. He was a doctor endowed with God's power" [7, p. 93].

Damir Musin: "They say there was a Mullah who was a very strong healer. He taught children games" [7, p. 94].

While treating, the doctor held the Koran in his right hand. The informants said that the Caliph used Avicenna's work "The Book of Medicine". He brilliantly mastered the methods of herbal medicine. According to the stories of the fellow villagers who knew him closely, he prepared medicines at clearly defined times of the day. When collecting medicinal plants, he relied on the lunar calendar.

Mursalimova Madina Saifutdinovna (1928):

"He was already old, when we knew him. Khamida's daughter liked him. He moved quickly, like a demon. Every day he used to go out into the field. He used to go down to the shore and during the day he brought small aspen branches, cutting them short. Either its roots were medicinal, or leaves. And he made medicines" [7, p. 94].

Khaliullah the Caliph also practiced spiritual healing. The informants claim that the doctor used hypnosis when treating psychosomatic diseases.

Gubaidulla Davletyarov (born in 1912): "I know the real name of the Caliph. He was much older than me. I know that he was a doctor. To treat stomach diseases, he painted plates with the paint made from saffron flowers. He was an excellent hypnotist. He treated with hypnosis. After the revolution, there was a ban on traditional doctors; they were called charlatans. He was a Mullah in the village of Chebenle. At the end of the war, General Belov was appointed commander-in-chief in Orenburg. His daughter was sick. He travelled a lot around the Moscow Region. No one could cure the girl. Having arrived as a general in the Orenburg-South Ural Military District, he began looking for old doctors. The Russians told him that there was a healer. Someone said that there was one old man who was a mullah. If you went and talked to him, he would help you. Khaliullah the Caliph was the mullah of Kargala and lived in a dugout. They talked with the help of an interpreter: "My grown-up daughter can't walk. Her legs don't function". The Caliph said that he couldn't leave the village and go to treat her: "If you want me to help her, put a bed in this dugout and the girl will be lying here. She will eat what I eat and she will drink what I drink. I will treat her in my own way". After that, he turned to the girl: "You can stretch your legs, why don't you stretch them out". The girl began to stretch out her leg. Everybody was surprised. The general said that he would provide food, if only the Caliph could cure his daughter. In the dugout, the Caliph treated the girl. This probably happened in the fifties. Kawai Abiy, who was the director of the orphanage, told me. Eventually, the girl got back on her feet step by step. When the general arrived, his daughter got into the car. After this, the general built a house for the Caliph" [7, pp. 93–94].

Khaliullah the Caliph treated the sick with spells and with the help of the Koran.

Aitova Khusniyal Nigmatullovna (1910):

"Khaliullah the Caliph used Sura Iqra to treat sick people. We had a fellow villager in our neighborhood, Makhmud Abiy, who said that the Caliph had studied Sura Iqra and used it to heal. He treated everyone who was brought to his place. He treated even the most violent ones, having tied their hands. On the forehead of one madman there was the inscription of the CPSU, he threw a handkerchief into the water with the words so that all illnesses would float away along with the scarf, and he recovered" [7, p. 94].

Agisheva Makhmuza Akhmadullovna (1925):

"Khaliullah the Caliph was tall, narrow-built, with a long face. 'Stand in line', he would say, 'otherwise there will be no point. You bring your illnesses to me'. I taught at a madrasah for forty years, he was eighty then. He was indignant at an alcoholic who skipped the line. I tried to come in. I was standing on the threshold, I was too shy to come in. 'Come in, girl, I know who's supposed to come in'. I went in, he started reading the spell. He examined my blood vessels, perhaps he learned things from them. I was so exhausted, my ribs were visible, I was afraid to stay at home alone not only at night, but also during the day. He said that he would cure it in two spells and he did" (v.

Isyangildino, the Aleksandrovsky District) [7, p. 97].

It is known that the doctor from Kargala wrote Surahs along the edges of plates.

Mursalimova Madina Sayfutdinovna (born 1928):

"He was from Kargala. Maybe he was 100 years old. He died around 1958. He treated people, looked after them. We lived nearby. So many people used to come here! There were a lot of people, like at a crowded station. They lay there for weeks. He didn't ask anything for his service, everyone gave what they could. Sometimes he could read the spell, sometimes he just gave advice. People say that he gave the spelled salt or sugar to eat. Some people used to bring seven new plates, they painted saffron on these seven plates, like ink. At the same time, this paint was written in yellow. After the paints dried on the plates, they were washed, and then they drank this water. The Old Man painted prayers on such plates. I don't know what prayers they were" [7, pp. 94–95].

Alfiya Saitbattalova (1967):

"My mother was sick at the age of 13–14. She was unable to walk. My mother's name is Shafieva Fagima Khakimovna, born in 1937. She said that at first, when they began to treat her, her mother carried her in her arms to the Caliph. After a short treatment, she began to walk on her own. She said that the Caliph wrote prayers on a plate. She rinsed this plate and drank water. The Caliph said that this disease was called brucellosis in Russian, and zekhmet in Tatar" [7, p. 97].

The informants reported that the doctor could read the thoughts of others.

Mursalimova Madina Saшfutdinovna (born 1928):

"Khaliullah the Caliph, who was simply called Khelle, used to go to the bathhouse of Fakhriyamal apa. When he went into the bathhouse, Fakhriyamal apa thought that he would use up all the water in the bathhouse. She had to carry water with a yoke from the Kargala River and firewood from the forest. She thought that he would not come out soon, but he left the bathhouse fifteen minutes later and said that he did it quickly and did not use up all the water. That's what people say. Once a man went to see him for a treatment. He took gifts with him. He thought that if he gave everything, it would be too much, so he decided to hide part of the gift and gave the rest to the healer. Khelle told him not forget to take what he had hidden under a haystack on his way home. That's how he knew what other people thought" [7, p. 94].

"From his childhood, Khaliullah the Caliph used to walk with a stick. He used to go to the cemetery alone, and stay there all by himself. After someone's funeral, the Caliph went to listen to the speeches. After people left the corpse and walked forty steps away, angels descended to the deceased and began to interrogate his spirit. Khaliullah the Caliph helped to choose the right answers. Some people answered with ease, others with difficultly. Khaliullah the Caliph once heard a moral being read to a very evil man after he had been buried" [7, p. 94].

The residents of Kargala claim that healing abilities ran in the family.

Maryam Mursalimova: "The daughter of the Caliph, Hamida, used to predict events from books. Looking very intently at the sky, she asked something, then opened her book and predicted the future. I don't know whether the book was a special one, or whether she herself foreshadowed events. They say that everything came true" [7, p. 94].

"The first time I heard about demons was from Khamida apa. She told about her father. Khamida's father, Khaliullah the Caliph, was a major ishan. The healers came from their family. Her father wanted to transfer his power to Khamida apa, but she refused to accept it. Then her father came in her dream, showed her the toilet and said that he would drown her there if she didn't accept the power. She said she received the gift in her dream. God gave their descendants the power to look after people. She inherited a lot of books and notebooks from her father. If you are bewitched, you need to read a prayer against witchcraft, felek or minas, they need to be read forty-one times during the day. Specific numbers were written in the books. In her dream, she read Alham three times and Colhualla three times. Khamida apa said that you were to take a glass container with water, to say Alham three times and to read Colhualla seven times, to say 'of' (өф) and then to drink this water. Felek, Minas are prayers against witchcraft" [7, p. 96].

Nurtdin Salimov (1897): "The world is connected with witchcraft. In Kargala there is an old woman named Khamida. The old woman Khamida made husbands love their wives. Her father was Khaliullah the Caliph. Khaliullah the Chaliph made medicines from herbs. He treated people with herbs and prayers.

Khaliullah the Caliph was very helpful".

Fatkhrakhman Mursalimov:

"The people who were going to the mill forgot to take food with them, among them was Mazit

Abyi. On the way, Mazit Abyi met Khaliullah the Caliph. Mazit Abzyi told Khaliullah the Caliph that Faima had prepared food, and he had forgotten to take it. By the time they reached the mill, the Caliph had already brought them food" [7, p. 96].

Rabiga Musina (b. 1912): I greeted Khaliullah Khalifa: "Isenmesez" (the literal translation is: "Are you alive?" meaning "Hello"), he said that he was not dead yet. He said when you came in, say either 'How are you', 'Thank God', or 'Alhamdelilla'. He said that this was the wrong greeting used during the Soviet rule. When you said 'isenmesez', it sounded as if you were wondering if I was alive. I was teaching in Sarmanai when my sister wrote to me a letter saying that Khaliullah the Caliph died in 1962.

*Alfiya Saitbattalova: "*When he died, a swan came down to his grave", said his daughter Khamida. "We did not see where it had come from", she said. "It must have been an angel".

Conclusion

The ethnographic material about Khaliullah the Caliph, collected during the 1991 expedition, is a valuable source for the study of Tatar Sufism. Interesting facts from the real biography of Khaliulla Gazizovich Dautov have been preserved in people's memory. The residents of Kargala describe him as a holy man and a powerful doctor. In legends, Khaliullah the Caliph is on a par with Khizr Ilyas. The main motifs characteristic of Sufi legends are preserved in the stories about Ishan from Kargala (a confessor of Islam, possessing medical skills, Karaites, healing people, etc.). In 2016, Nur Khussein convened a conference of murids (disciples) of the Caliph in Orenburg.

References

1. *Pesni Tatarskoi Kargaly: Noty* (2007) [The Songs of Tatar Kargala: Music]. Golos bez soprovozhd. i instrument. melodii (fp.). Sost. i not. transkr., vstup. st. i komment. Ye. M. Smirnovoi; Kazan. gos. konservatoriya (akad.) im. N. G. Zhiganova. 343 p. Kazan'. (In Russian)
2. *Natsional'no-kul'turnoe nasledie: tatary Orenburgskoi oblasti* (2016) [National-Cultural Heritage: Tatars of the Orenburg Region]. 360 p. Kazan', (Iz sokrovishchnitsy nauchnykh ehkspeditsii; kniga trinadtsataya). (In Russian)
3. *Sbornik tatarskogo narodnogo tvorchestva: v 12 t.* (1975–1988) [Collection of Tatar Folk Art: In 12 Volumes]. Kazan', tat. knizhn. izd. (In Russian)
4. Sadykova, Z. R. (1985). *Govory orenburgskikh tatar* [Dialects of the Orenburg Tatars]. 159 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)
5. Khusainova, A. Ya. (2021). *Tatarskie govory Orenburgskoi oblasti* [Tatar Dialects of the Orenburg Region]. 88 p. Kazan', IYALI. (In Russian)
6. *Atlas tatarskikh narodnykh govorov Srednego Povolzh'ya i Priural'ya* (1989) [Atlas of Tatar Folk Dialects of the Middle Volga and Urals]. Pod red. N. B. Burganovoi, L. T. Makhmutovoi, F. S. Bayazitovoi, D. B. Ramazanovoi, 3. R. Sadykovoi, T. X. Khairutdinovoi. Institut yazyka, literatury i istorii im. G. Ibragimova: v 2-kh t. 240 p. Kazan', Tatprokattekhpribor. (In Russian)
7. Shamsutdinova M. I. (2024). *Yrynbur, Kargaly, bar da timer arbaly* [The Orenburg Region, Kargaly, All Iron Carts]. Lichnyi arkhiv M. I. Shamsutdinovoi. Rukopis', p. 130. (In Tatar)
8. Iskandarov, R., Iskandarov, A. (2005). *Seitov posad: Ocherki po istorii Orenburgskoi (Tatarskoi) Kargaly* [Seitov Posad: Essays on the History of Orenburg (Tatar) Kargaly]. 173 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)
9. Morgunov, K. A. (2005). *Religioznaya zhizn' v s. Tatarskaya Kargala v poslevoennye desyatiletiya* [Religious Life in the Village of Tatar Kargala in the Post-War Decades]. Iz istorii tatar Orenburzh'ya (k 260-letiyu Tatarskoi Kargaly): sb. materialov nauch.-prakt. konf. Pp. 79–88. Orenburg, izd. tsentr OGAU. (In Russian)
10. Denisov, D. D. (2004). *Usmanov Khairulla Abdrakhmanovich (16.12.1866-27.06.1915)* [Usmanov Khairulla Abdrakhmanovich]. Islam na evropeiskom Vostoke. Ehntsiklopedicheskii slovar'. P. 328. Kazan'. (In Russian)
11. Khusainov, N. F. (2011). *Rol' lichnosti imama Kh. G. Dautova v sokhranenii religii i kul'tury tatar* [The Role of Imam Kh. G. Dautov's Personality in the Preservation of the Tatars' Religion and Culture]. Istoriya i ehtnicheskaya kul'tura tatar Orenburzh'ya (k 105-letiyu so dnya rozhdeniya M. Dzhalilya, 120-letiyu so dnya rozhdeniya M. Faizi i 125-letiyu so dnya rozhdeniya G. Tukaya): mat. mezhregion. nauch.-prakt. konf. Pp. 185–189. Orenburg, izda. tsentr OGAU. (In Russian)
12. Urazmanova, R. K., Gabdrakhmanova, G. F., Zavgarova, F. Kh., Mukhametzyanova, A. R. (2014). *Musul'manskii kul't svyatykh u tatar: obrazy i smysly* [Muslim Cult of Saints among the Tatars: Images and Meanings]. 168 p. Kazan', izd-vo "YAZ". (In Russian)
13. Zakirova, I. G., Fazlutdinov, I. I. (2023). *Legendarnye predaniya o svyatykh v tatarskom fol'klore* [Legendary Tales about Saints in Tatar Folklore]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 4 (74), pp. 132–140. (In Russian)

ХАЛЫК ХӘТЕРЕНДӘ ХӘЛИУЛЛА ХӘЛФӘ ОБРАЗЫ (1991 ЕЛДА КАРГАЛЫ АВЫЛЫНА БАРГАН ЭТНОГРАФИК ЭКСПЕДИЦИЯ ЭЗЛӘРЕ БУЕНЧА)

Мәсгудә Ислам кызы Шәмсетдинова,
АКШ, Сиэтл,
masguda@mail.ru

Мәкаләдә Татар Каргалысы авылы шәехе Хәлиулла хәлфә турында 1991 елда тупланган экспедиция материаллары анализлана. Хәлиулла Газиз улы Даутов (1872–1960) Каргалының 8 нче мәчетенең тугызынчы имамы булган. Халык хәтерендә ул әүлия карт булып калган. Информантлар аны уникаль дәвалаучы, табиб дип искә ала. Ишанның гадәттән тыш сәләтләргә ия булуы турында сөйлиләр. Архивта сакланган документларда Х.К. Даутовның укымышлы һәм абруйлы карт булуы турында кызыклы фактлар китерелгән.

Төп төшенчәләр: Казан консерваториясе, татар халык иҗаты, Оренбург өлкәсе, Каргалы авылы, фәнни экспедиция

Кереш

1991 елда Казан консерваториясенең бер төркем студентлары (җитәкчесе Мәсгудә Шәмсетдинова) Оренбург өлкәсенең Татар Каргалысында халык музыкаль иҗатын җыеп алып кайта. Экспедиция материалларының бер өлешен Е.М. Смирнова бастырып чыгара [1].

Әлеге өлкә җирлегендә яшәүче халкыбызның авыз иҗаты белән кызыксыну моннан нәкъ 63 ел элек башлана. «Оренбургның татарлар яшәгән районнарына хәзерге Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының иң беренче фольклор экспедициясе 1960 елның май-июнь айларында атаклы фольклорчы галим, филология фәннәре докторы Хәмит Ярми җитәкчелегендә оештырыла. Экспедиция эшендә түбәндәге хезмәткәрләр катнаша: Х. Ярми, Х. Гатина һәм Х. Гарданов. Фольклорчылар ике төркемгә бүленеп, барлыгы 7 районның 11 авылында була (Шарлык районының Мостафа, Сарманай, Яңа Муса авылларында, Александр районының Тукай, Султакай авылларында, Октябрь районының Биккол авылында, Сакмар районының Каргалы авылында, Сарыкташ районының Рәдүт, Әбләз авылларында, Тоз-түбә районының Линевка авылында, Илек районының Озерки авылында). Аларның экспедиция хисапларына күз салсак, түбәндәгеләрне күрәбез: барлыгы 36 әкият, 2530 кыска җыр, 32 сюжетлы җыр, 27 бәет, 215 мәкаль һәм табышмак, 12 халык уены, 64 мәзәк, 28 көй, 18 истәлек язып алынган. Шулай итеп, Институт хезмәткәрләре бер ай эчендә фән өчен бик кыйммәтле халык иҗаты материалларын туплап кайтканнар» [2, б. 3]. Бу төбәктә тупланган материалларның бер өлеше Институт әзерләгән унике томлык татар халык иҗаты җыелмасында (1975–1988) басылган [3].

Оренбург татарларының сөйләшләрен өйрәнер өчен диалектологлар әлеге төбәккә берничә тапкыр экспедициягә чыга. Оренбург татарлары сөйләшләре монографик планда өйрәнелгән [4], [5]. Өлкәдә таралган сөйләшләр «Татар халык сөйләшләренең атласы»нда урын алган [6].

2015 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының бер төркем галимнәре (Комплекслы фәнни экспедиция җитәкчесе – И. Ямалтдинов) Оренбург өлкәсенә халык хәзинәсен бөртекләп җыярга барды. Бу төбәкнең рухи җәүһәрләре тупланган китап дөнья күрде [2, б. 4].

Хезмәтнең методологик нигезе

Тикшеренү материаллары булып Оренбург өлкәсенең Татар Каргалысы авылы информантларының 1991 елда язылган интервьюлары хезмәт итә [7]. Методологик базаны идеографик (тасвирлау), ретроспектив һәм тарихи чагыштыру ысуллар тәшкил итә.

Фикер алышу

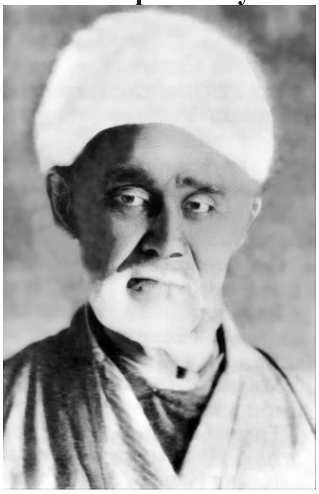

Хәлиулла хәлфә (Хәлиулла Газиз улы Даутов, 1872–1960 [8, б. 57]

Хәлиулла Газиз улы Даутов (1872–1960) – Каргалының 8 нче мәчетенең тугызынчы имамы. Бу күренекле шәхес турында тарихчы К.А. Моргунов үзенең фәнни хезмәтендә шундый мәгълүмат бирә: «Ул 1872 елда Каргалы авылында туган, 1894 елда биредә мәдрәсә тәмамлаган» [9, б. 80]. Каргалының Беренче мәчете мулласы Хәйрулла ишан аның остазы булган [10, б. 374].

1894–1910 елларда Хәлиулла хәлфә башта Курскта, ә аннары Харьковта урнашкан 23 нче пехота Козлов полкында хезмәт итә. Демобилизацияләнгәннән соң, 1910–1920 елларда Х.Г. Даутов Каргалы авылы мәдрәсәсендә укытучы булып хезмәт итә [9, б. 80]. 1930 елда аңа кулга алу куркынычы яный. Тентү вакытында имамның мәчеттә сакланган шәхси документларын, дини китапларын алып китәләр. Шәкертләре ярдәме белән китапханәсенең бер өлеше саклап калынган. Бу китаплар 1947 елга кадәр бер авылдашының идән астында яткан. Мәчетнең башкарма органы имамга ай саен 400-500 сум күләмендә хезмәт хакы билгеләгән булган, ләкин Х.Г. Даутов бу акчадан баш тартан [9, б. 80].

Хәлфәнең абруе һәм аның Оренбург мөселманнары арасында популярлыгы шулкадәр югары булган ки, ул паспортсыз да төрле җирләргә барып йөри алган. Бу әүлиягә тиң шәхесне әле дә Баткак, Чишмә, Югары Чебенле һәм башка күп кенә татар авылларында яхшы хәтерлиләр. Шулай ук Хәлиулла хәлфәнең вакыт-вакыт Урта Азия һәм Казахстан шәһәрләренә дә барып йөргәне билгеле [11, б. 186]. Хәзрәтнең кулга алынуы билгеле. Н.Ш. Хөсәенов аның Никольское авылында төрмәдә утыруы турында яза [11, б. 187].

«Дини культлар эшләре буенча вәкил Х.Г. Даутовны «укымышлы һәм халык арасында абруй казанган карт» дип тасвирлый.

1945 елның 14 ноябрендә Татар Каргалысы авылының дин тотучылар төркеме Чкалов өлкәсенең дини культлар эшләре буенча вәкаләтле вәкиле исеменә гариза яза. Алар элеккеге 8 нче мәчет бинасын гыйбадәт кылу ихтыяҗы өчен бүлеп бирүне сорый. Дин тотучылар буш торган бинаны үз акчаларына тәртипкә китерергә ризалык күрсәтә. Бу гариза астына 51 кеше кул куйганы билгеле [9, б. 79]. Мәчет имамы итеп Хәлиулла Газиз улы Даутов билгеләнә. Гадәттә, мәчеткә 12–15 дин тотучы килеп йөргән. Җомга көннәрендә дин тотучылар саны 25–30 кешегә җиткән. 1950 елдан башлап, җомга көннәрендә мәчеткә йөрүче дин тотучылар саны 40–45 кешегә кадәр арткан, ә 1956 елда хәтта 50 кеше теркәлгән булган [9, б. 81].

Хәлиулла хәлфә бик яхшы табиб булган. Ул кешеләргә һәрвакыт бушлай ярдәм иткән. Күпләрне үлемнән коткарып калган. 1946 елга кадәр Каргалы һәм Югары Чебенле авылларында эшләп йөргән. Дин буенча вәкил үзенең хисабында Х.Г. Даутовның нерв системасы бозылу, баш авырту һәм башка күп кенә авырулардан интегүче авыруларны уңышлы дәвалаучы булуы турында хәбәр итә. Аның янына дәваланырга Чкалов һәм өлкә районнарында яшәүчеләр генә түгел, хәтта Мәскәүдән килүчеләр дә булган. Х.Г. Даутов төрле дару үләннәре ярдәмендә генә дәвалаган, шулардан үзе дарулар әзерләгән. Шул эш белән шөгыльләнеп тапкан акчага тормыш алып барган [9, б. 81].

Архив документлары безгә имамның Хрущёв чорындагы үзгәрешләргә булган мөнәсәбәтен ачыкларга ярдәм итә. 1954 елның 10 ноябрендәге «Халык арасында фәнни-атеистик пропаганда үткәрүдә хаталар турында» карар раслангач, ул вәкилгә бу документка карата үзенең фикерен ирештерә: «Товарищ Хрущёв дөрес әйтә, диннән көләргә ярамый, ... хәзер дога кылу тыелмаганы турында һәркем беләчәк, яшьләрне без мәҗбүр итмибез, аларның клубларга йөрүенә без каршы түгел» [9, б. 81].

Хәлиулла хәлфә 97 яшендә вафат була. Аның кабер ташының кире ягына «Шәйх» дип язылган. Ул чыннан да татар халкының

хәтерендә кискен заманның рухи таянычы булып калачак.

Экспедиция вакытында бу күренекле шәхес турында бик күп мәгълүмат табылды. Х.Г. Даутов турында Каргалы авылы халкы түбәндәгеләрне сөйли.

Төбәк тарихын өйрәнгән Нур Хөсәенов:

«Даутов Хәлиулла Газизулла улы, халык телендә Хәлиулла хәлфә, әүлияләрдән саналган кеше иде. Ул Татар Каргалысында туган, сугыш елларында Үрге Чебенледә яшәгән. Оренбург, Идел-Урал регионында һәм чит өлкәләрдә танылган, бик абруйлы шәхес. Рак, эпилепсия һәм башка авыруларны дәвалаган» [7, б. 92].

Төрле нарратив текстларда Хәлиулла хәлфә әүлия итеп тасвирлана:

«Яшәгән, ди, Каргалыда Хәлиулла хәлфә, укымышлы булган үзе. Хозыр Ильяска охшаган йөзе, нурлар чәчкән әйткән һәрбер сүзе. Саклаган аны вәйран заманнар җеннәр патшалары. Берсе ак, берсе кара булган» [7, б. 92-93].

Стилистик яктан бу характеристика суфиларның риваятьләрен хәтерләтә [12, 51–76], [13]. Хәлиулла хәлфәне халык әүлиягә тиң булган кеше итеп тасвирлый. Риваятьләрдә хәзрәтнең нуры бар, диелә.

Авылдашларының могҗизалар кылу сәләтенә ия булганын раслау өчен информантлар төрле мисаллар китерә. Авыл халкы еш кына аның могҗизалы рәвештә хәрәкәт итүе турында сөйли:

«Бара икән адәм балалары Ырынбурга, Хәллә хәлфә очраган боларга. «Әйдә, бабай, утыр чанага, тизрәк барып җитәрсең, әзрәк ял да итәрсең», – диләр икән. «Юк, балалар, мин үз хәлем белән, Аллаһ куәте белән барам», – дигән бу. Карасалар адәм балалары Ырынбурга җитәрәк, анда Хәллә хәлфә ике эте белән бара, этләрнең берсе ак, берсе кара, ди» [7, б. 92].

Әлфия Сәетбатталова:

«Хәлиулла хәлфә еш кына зиратка бара торган булган. Гыйбадәтханәләр мәсхәрәләнгәндә, Хәлиулла хәлфә каберлекләрне гыйбадәт кылырлык бердәнбер пакь җир дип таныган. Аның өчен аралыклар һәм вакыт чикләре булмаган. Бер заман Хәлиулла хәлфә каберлекләр дөньясына очып барганда, юлында үбешеп торган гашыйкларга тап булган. Бәдбәхетләр дип, ризасызлыгын белдереп фырылдап очып киткән, ди ул» [7, б. 97].

«Хәлиулла хәлфә шәһәргә барган вакытта бервакытта да машинага утырмады, җәяү йөрде. Әйдә, мулла абзый, утыр, без сине алып барабыз, дигәндә дә, юк, кирәкми, үзем барам, дип баш тарта. Шәһәргә кергәндә, теге машинадагылар аны күрәләр, ул тагын Алланың рәхмәте белән машинадан алда бара, ди» [7, б. 97].

«Хәлиулла хәлфәнең кодрәте булган. Үлән белән дә өшкергән. Ике җене булган. Ике эт сыйфатында йөргәннәр аны җеннәр саклап. Бабай укыткан да» [7, б. 97].

Риваятьләрдә Хәлиулла хәлфәнең җеннәр белән уртак сүз тапканы да телгә алына:

«Хәллә хәлфә җеннәр белән таныш булган, аларга кунакка йөргән. Һәм аларны үзендә кунак иткән. Алардан ул үтенгән: тимәгез адәм балаларына, кагылмагыз аларга зәхмәтегез белән. Әйткәннәр аңа җен патшалары: йөрмәсеннәр безнең юллардан, аларның хөрмәтен сизсәк, без аларга кагылмабыз» [7, б. 93].

Информантлар шәехнең Алланың кодрәте белән зинданнан үз иреге белән чыгып киткәне турында яратып сөйли:

«Халыкка коткы тарата, Алланың кодрәтен таный, дигән доноcлардан соң, сәвитләр аны зинданга яба. Иртән килеп карасалар, Хәлиулладан җилләр искән. Артыннан йөгерсәләр, күк юргаларның тояк астыннан чыккан тузан болытларына тончыкканнар сакчылар. Күктә «Аллаһы әкбәр» дигән сүзләр генә сузылып калган. Бер ягында ак эт, бер ягында кара эт саклаган Хәлиулла хәлфәне» [7, б. 93].

Дамир Мусин:

«Хәлиулла хәлфәне төрмәләргә япканнар да иртән барып карасалар, йозак үзеннән үзе ачылып, бу чыгып киткән дип сөйлиләр» [7, б. 94].

Мөрсәлимова Мәдинә Сәйфетдин кызы (1928 елда туган):

«Ул Хәлиулла хәлфә каберстанда күп йоклаган. Большевиклар аны зиратта эзәрлекләгәндә, аяклары ябешә икән. Атлый алмаганнар. Хәллә баш очларыннан фырылдап очып йөри торган булган» [7, б. 97].

«Себердә төрмәгә утыртканнар. Кайчан карама, ишеге ачыла, ди, аптырап беткәннәр. Рөхсәт иткәннәр чыгарга. Чыкса төрмәдән, аны көтеп тора икән яхшы атлар, чаналар. Йөз ел яшәгәндер» [7, б. 97].

Халык аны оста табиб булганы өчен хөрмәт иткән:

«Аның ярдәменә мохтаҗ булып, үлемгә хәбәр алган бәндәләр кырмыскадай сырганнар аның яшәгән җирен. Һәрберсенә илаһи сүзен тапкан, Аллаһы Тәгалә кодрәте белән аякка бастырган, чиксезлек алдында гөнаһларын юарга мөмкинлек биргән Алладан зур көчкә ия булган Табиб» [7, б. 93].

Дамир Мусин: «Мулла абый барые. Бик көчле лекарь ие. Бала-чагаларга уеннар өйрәтеп китә ие, диләр» [7, б. 94].

Дәвалаганда, табиб уң кулында Коръән тоткан. Информантлар хәлфә Әбүгалисинаның «Тыйп» китабын куллануы турында сөйли. Ул фитотерапия алымнарын искиткеч белеп кулланган. Аны якыннан белгән авылдашлары сөйләве буенча ул тәүлекнең төгәл билгеләнгән вакытында дарулар әзерләгән. Дару үләннәрен җыйганда, ай календарена йөз тоткан.

Мөрсәлимова Мәдинә Сәйфетдин кызы (1928 елда туган):

«Без белә белгәннән карт ые инде. Хәмидә кызына ошаганые. Җен кебек тиз атлап йөрерие. Көн дә тора да яланга чыгып китә. Яр буена төшә дә көн дә вак-вак усакларны алып кайтадырые кыска гына кисеп. Әллә тамырлары дәва булган, әллә яфрагы дәва булган. Дарулар да ясып бирәдерие» [7, б. 94].

Хәлиулла хәлфә рухи дәвалау белән дә шөгыльләнгән. Информантлар психосоматик авыруларны дәвалаганда, табиб гипноз кулланган дип белдерә.

Гобәйдулла Дәүлетьяров (1912 елда туган): «Исемен беләм Хәллә хәлфәнең. Ул миннән күп өлкән кеше. Табиблыгын беләм. Ашказан авыруын дәвалау өчен зәгъфрән чәчәгенең гөленнән чыккан буяу белән тәлинкәләр язган. Ул бик яхшы гипнотизёр булган. Ул гипноз белән лечить иткән кеше. Революциядән соң запрет булды халык табибларына, шарлатаннар, диеп. Хәллә хәлфә Чебенледә мулла була ул. Сугыш беткәчтен, Оренбурга главнокомандующий булып, генерал Белов килә. Аның авыру кызы була. Ул Москвада күп җирләрдә обращать иткән. Кызны һичкем лечить итә алмаган. Оренбургский-Южноуральский военный округка генерал булып килгәч сораша башлаган кемне беләсез иске табиблардан. Урыслар, знахарь, ди. Кемдер әйтә, бар бер бабай, килешә алсагыз. Ул мулла. Барып яхшылап сөйләшсәгез, ул лечить итәр. Хәлиулла хәлфә Каргалының мулласы булып землянкада тора. Тәрҗемәчеләр аша сөйләшә. Менә минем кызым, үсеп җитте, йөри алмый. Аяклары эшләми. Хәлфә әйтә, мин башка җиргә барып лечить итә алмыйм. Әгәр дә теләсәгез, менә шушы землянкада бер карават куябыз да, кыз шунда ята. Мин ни ашасам, шуны ашый, мин ни эчсәм, шуны эчә. Мин үземчә лечить итеп карыем. Шуннан соң кызга әйтә, синең бит аягың сузыла, ник аягыңны сузмыйсың, ди. Кыз аягын суза башлый. Тегеләр хәйран була. Генерал әйтә, ашау белән тәэмин итәбез, тик лечить ит. Шунда лечить итә Хәлиулла хәлфә. Илленче еллардыр бу хәл. Кавый абый сөйләде миңа, детдомның директоры ые. Фактически, кыз аякка баса постепенно. Генерал килә, кызы машинага чыгып утыра. Шуннан соң генерал Хәллә хәлфәгә йорт салдырып бирә» [7, б. 93-94].

Хәлиулла хәлфә авыруларны өшкергән, Коръән белән дәвалаган.

Аитова Хөсниямал Нигъмәтулла кызы (1910 елда туган):

«Хәлиулла хәлфә Икра сүрәсе белән өшкерде. Күрше Мәхмүт бабай барые. Шул әйтәдерие, белеп алган Икра сүрәсен, шуның белән өшкерә дә өшкерә, ди. Кемне алып килсеннәр, шуларны лечить итәдерие. Кулларын бәйләп куеп, дулаган кешеләрне өшкереп терелтәдерие. Бер тиле кешенең маңгаена КПСС дип язылганые. Авыруларың агып китсен дип, кулъяулыкларын ташлаган суга. Терелде». [7, б. 94]

Агишева Мәхмүзә Әхмәдулла кызы (1925 елда туган):

«Хәлиулла хәлфә озын буйлы, тар гәүдәле, озын яңаклы ине. Чиратта торып керегез, файдасы булмай, ди. Сез бит миңа йөкләп алып киләсез авырлыгыгызны, ди. Мин кырык ел мәдрәсәдә укыттым, ди. Яшем сиксән, ди. Шулай итеп ачулана чиратсыз керергә тырышкан алкоголикны. Басалмаем тупсаны, ул берүзе, оялып тик торам. Кер, кызым, мин кем керәсен белеп утырам, диде. Шуннан кердем. Өшкерде. Тамырлардан тотып карай, кандан белә микән. Чыккан саен җил булып кагынып тора инем. Шул хәтле йөдәгән, кабыргаларым беленеп тора, өйдә берүзем калырга курка инем төнлә генә түгел, көндез дә. Ул әйтте, ике өшкерүдә бетәр. Ике өшкерүдә бетте. *(Александровский районының Исәнгилде авылы)* [7, б. 97].

Каргалы табибының тәлинкә кырыйларына сүрәләр язып дәвалаганы билгеле.

Мөрсәлимова Мәдинә Сәйфетдин кызы (1928 елда туган):

«Үзе Каргалыныкы ие. 100ләргә йетмәдеме икән. 1958 нче йылларда үлде. Өшкерә ие, кешеләрне карыйдырые. Без якын тордык. Шул вакытта монда килгән кеше! Вокзалдагы кебек яталарые. Атналар буе яталарые. Сорап алмасые, кем ни бирә. Өшкерә дә, әйтеп кенә дә чыгара торган булган. Даутов Хәлиулла ые исеме. Өшкереп, йә тоз, йә шикәр ашата диләрие. Тәлинкә яздырып алаларые. Өр-яңа җиде тәлинкә алып киләләрие, шул җиде тәлинкәгә зәгъфран белән суда йебетәләр дә аны кара белән язган кебек язалар. Шуның белән сап-сары итеп язалар. Ул кибә. Шуны чайкатып эчерәләр. Хәлләдән тәлинкә яздырып эчтем, дип сөйли торганые әни. Бабай язып бирә ие. Дога яза ые. Нинди дога, белмим» [7, б. 94-95].

Әлфия Сәетбатталова (1967 елда туган):

«Минем әнием авырган булган 13-14 яшьләрендә. Ул йөри алмас хәлгә килгән булган. Әниемнең исеме Шәфиева Фәгыймә Хәким кызы, 1937 нчы елда туган. Ул сөйли ие, мине башта давалый башлаганда әни күтәреп алып керде Хәлиулла хәлфәгә, диеп. Аннан соң мин үземнең аягым белән бара башладым, ди. Тәлинкәгә дога яза ие, ди. Шуны чайкатып эчә ием, ди. Хәлфә әйткән, бу авыру русча әйткәндә, бруцеллез, татарча әйткәндә, зәхмәт дигән» [7, б. 97].

Информантлар хәбәр иткәнчә, табиб кешеләрнең уйларын да белеп торган.

Мөрсәлимова Мәдинә Сәйфетдин кызы (1928 елда туган):

«Мынчачы Фәхриямал апага мынчага барган Хәлиулла хәлфә, аны Хәллә дип кенә йөртәләрие. Шуннан шул мынчадан чыккан Хәлиулла хәлфә, ул апа уйлый икән эченнән, инде чыкты инде бу, бөтен суны бетерер инде. Суны көянтәләп ташый бит, утынны урманнан ташый. Каргалы елгасыннан су ташый. Тиз чыкмас инде бу дип уйлаган. Теге унбиш минутта чыккан да, менә тиз чыктым, суыңны да бетермәдем, дигән. Тегенең уйлаган уен белеп торган. Шулай итеп сөйлиләрие кешеләр. Шуннан Хәллә Чебеннедә дә торган бит ул. Шул вакытта берәү барган лечениега аңа. Алып барган әйберләр падарыкка. И, бөтенесен дә бирсәм моның, күп була инде. Яшереп калдырган. Барган, каралган, теге әйберне биргән. Кайтканда теге печән төбендәгесен онытма алырга, дип әйтә, ди. Шулай итеп кешенең уен белә торган булган» [7, б. 94].

«Хәлиулла хәлфә кечкенәдән таяк белән йөрегән. Зиратка берүзе менгән, шунда калган берүзе. Кешене күмеп китәләр бит. Хәлиулла хәлфә зиратка барып, мәетне тыңлаган. Кешеләр мәетне калдырып, кырык адым китәләр дә, фирештәләр сорау алырга киләләр мәетнең рухыннан. Хәлиулла хәлфә ярдәм иткән нинди сүзләр әйтергә. Менә шундый кеше бик җиңел җавап бирде, кайберләре бик авыр. Хәлиулла хәлфә ишеткән, бик әшәке кеше кабергә күмелгәч иман китергән. Шуны Хәлиулла хәлфә ишеткән» [7, б. 94].

Каргалылар дәвалау сәләте нәсел буләге дип белдерә.

Мәрьям Мөрсәлимова: «Хәлиулла хәлфәнең кызы Хәмидә китап ачадырые. Бик бирелеп, күккә карап, бик внимательно сорый ые. Шуннан китапны ача да сорый. Нинди китапмы, шуннан туры китереп, үзе юраганмы. Дөрес килә диләрие» [7, б. 94].

«Җеннәр турында беренче ишеттем Хәмидә ападан. Сөйли ие этисе турында. Хәмидә апаның әтисе Хәлиулла хәлфә ул бик зур ишан булган. Өшкерүчеләр аларның нәселеннән килә. Әтисе күчерәсе килгән ул өшкерү көчен Хәмидә апага, ал, кызым, юк, алмыйм, әти, дигән Хәмидә апа. Төшемә эти килде, менә бәдрәф, әйтә, батырам шунда, алмасаң. Төшемдә алдым, ди. Аларның нәселенә Аллаһы Тәгалә биргән көч кешеләрне карарга. Хәмидә апа китап ачадырые. Коръәннең тәфсире. Әтисеннән аңа калды күп китаплар, дәфтәрләр. Сихыр тисә, сихыр догасын – фәләк, миннәсне кырык бер мәртәбә укырга кирәк көн буена. Китапларында язылган, үзләренең цифрлары була. Төш күргән вакытта өч мәртәбә Әлхәмны, өч мәртәбә Колхуалланы укырга. Хәмидә апа әйтте, ал пыяла су белән, өч мәртәбә Әлхәмне әйт, җиде мәртәбә Колхуалланы укы да, өф әйт, аннан соң эч ул суны. Фәләк, Миннәс инде сихырдан догалар» [7, б. 96].

Нуретдин Сәлимов (1897 елда туган): «Сихыр белән бәйләнгән дөнья. Каргалыда берәү бар, Хәмидә дигән карчык. Каргалы хатыннарының ирләрен яраттырып торган Хәмидә карчык. Әтисе Хәлиулла хәлфә. Хәлиулла хәлфә өшкерә ие, үләннән ясап бирә ие даруларны. Үлән белән, дога белән өшкерә ие» [7, б. 96].

Хәлиулла хәлфә бик ярдәмчел булган.

Фәтхерахман Мөрсәлимов:

«Тегермәнгә китеп баручы кешеләр ашарларына онытканнар, араларында Мәҗит абый бар инде. Шул Мәҗит абый Хәлиулла хәлфәне очрата Майорда. Хәлиулла хәлфәгә Мәҗит абзый әйткән, Фәимә ашарга

әзерләгәние, онытып калдырганмын, дигән. Бераз баруларына йетеп Хәлиулла хәлфә китереп биргән теге ризыкны» [7, б. 96].

Риваятьләрдә үлеме турында да кызыклы мәгълүмат бар.

Рәбига Мусина (1912 елда туган): «Мин әйттем Хәлиулла хәлфәгә, исәнмесез, дидем, әле мин үлмәгән, диде. Кергәчтен, бабай нихәлсез, Аллага шөкер йә әлхәмделиллаһ дип әйт, диде. Совет заманында чыккан хәл диде дә авызны япты да куйды. Исәнмесез дигәчтен, әле сез үлмәгәнсез икән дигән мәгънәдә, диде. Мин Сарманайда укытадыр идем, сеңлем хат язды, 1962дә микән, Хәлиулла хәлфә үлде, дип» [7, б. 96].

Әлфия Сәетбатталова:

«Ул үлгәндә, бер аккош каберенә кереп китте, диде кызы Хәмидә апа. Без күрмәдек аны, каян килеп чыкканын, диде. Фирештә булгандыр» [7, б. 96].

Нәтиҗәләр

1991 елгы экспедиция вакытында Хәлиулла хәлфә турында җыелган этнографик материал татар суфичылыгын өйрәнүнең кыйммәтле чыганагы булып тора. Халык хәтерендә Хәлиулла Газиз улы Даутовның реаль биографиясеннән кызыклы фактлар сакланган. Каргалылар аны әүлиягә тиң шәхес итеп тасвирлый, көчле табиб булганын исбатлап сөйли. Риваятьләрдә Хәлиулла хәлфәне Хозыр Ильяска тиң шәхес итеп сурәтлиләр. Суфилар турында риваятьләргә хас төп мотивлар Каргалы шәехе турында булган хикәятләрдә саклана (Исламны таратучы, табиб осталыгы, кирәмәтләр, саваплы эшләр һ.б.). 2016 елда Нур Хөсәенов Оренбургта Хәлиулла хәлфә мөридләрен конференциягә җыйган.

Әдәбият

1. Песни Татарской Каргалы: [Ноты]: голос без сопровожд. и инструмент. мелодии (фп.) / сост. и ред. нот. транскр., вступ. ст. и коммент. Е.М. Смирновой; Казан. гос. консерватория (акад.) им. Н. Г. Жиганова. Казань, 2007. 343 с.
2. Милли-мәдәни мирасыбыз: Оренбург өлкәсе татарлары. Казан, 2016. 360 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; унөченче китап).
3. Татар халык иҗаты җыелмасы: 12 т. Казан: Татар кит. нәшр. 1975–1988.
4. Садыкова З.Р. Говоры оренбургских татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. 159 с.
5. Хусаинова А.Я. Татарские говоры Оренбургской области Казань: ИЯЛИ, 2021. 88 с.
6. Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья / Под ред. Н.Б. Бургановой, Л.Т. Махмутовой, Ф.С. Баязитовой, Д.Б. Рамазановой, З.Р. Садыковой, Т.Х. Хайрутдиновой / Институт языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова: в 2-х т. Казань: Татпрокаттехприбор, 1989. 240 с.
7. Шәмсетдинова М.И. Ырынбур, Каргалы, бар да тимер арбалы // М.И. Шәмсетдинова шәхси архивы. Кульъязма. 2024. 130 б.
8. Искандаров Р., Искандаров А. Сеитов посад: Очерки по истории Оренбургской (Татарской) Каргалы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2005, 173 б.
9. Моргунов К. А. Религиозная жизнь в с. Татарская Каргала в послевоенные десятилетия // Из истории татар Оренбуржья (к 260-летию Татарской Каргалы): сб. материалов науч.-практ. конф. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2005. С. 79–88.
10. Денисов Д.Д. Усманов Хайрулла Абдрахманович (16.12.1866-27.06.1915) // Ислам на европейском Востоке. Энциклопедический словарь. Казань, 2004. С. 328.
11. Хусаинов Н. Ф. Роль личности имама Х. Г. Даутова в сохранении религии и культуры татар // История и этническая культура татар Оренбуржья (к 105-летию со дня рождения М. Джалиля, 120-летию со дня рождения М. Файзи и 125-летию со дня рождения Г. Тукая): мат. межрегион. науч.-практ. конф. Оренбург: Изда. центр ОГАУ, 2011. С. 185–189.
12. Уразманова Р.К., Габдрахманова Г.Ф., Завгарова Ф.Х., Мухаметзянова А.Р. Мусульманский культ святых у татар: образы и смыслы. Казань: Изд-во «ЯЗ», 2014. 168 с.
13. Закирова И.Г., Фазлутдинов И.И. Легендарные предания о святых в татарском фольклоре // Филология и культура. Philology and Culture. 2023. №4 (74). С. 132–140.

ОБРАЗ ХАЛИУЛЛЫ ХАЛЬФЫ В НАРОДНОЙ ПАМЯТИ (ПО СЛЕДАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В ТАТАРСКИЕ КАРГАЛЫ В 1991 Г.)

Масгуда Исламовна Шамсутдинова,
США, Сиэтл,
masguda@mail.ru.

В статье анализируются экспедиционные материалы 1991 г. о шейхе Халиулле хальфе из деревни Татарские Каргалы. Халиулла Газизович Даутов (1872–1960) был девятым имамом 8-й мечети. В памяти народной аксакала возводят в ранг аулиа. Информанты приводят факты, свидетельствующие о том, что он был уникальным знахарем, народным целителем. Согласно архивным документам, Х. К. Даутов был весьма образованным человеком, известным далеко за пределами Оренбургской области. К нему приезжали лечиться из столицы и заграницы.

Ключевые слова: Казанская консерватория, татарское народное творчество, Оренбургская область, деревня Каргалы, научная экспедиция

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-117-134

ARCHAEOGRAPHICAL EXPEDITIONS OF KAZAN UNIVERSITY

Ayrat Faikovich Yusupov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

Enzhe Nailevna Sabirova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Endzhe.Sabirova@kpfu.ru.

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article highlights the study of the history of the archaeological expeditions undertaken by Kazan University, their scientific and social significance and their role in the Tatar people's life. The study is based on a review of handwritten and rare printed books found during these expeditions, organised over the course of half a century.

Having worked in 900 settlements in 15 regions of five autonomous Russian republics, the archaeographic expeditions of Kazan University returned to the Tatar reader more than 10,000 manuscripts in the Turkic-Tatar, Arabic and Persian languages, about one and a half thousand printed books. Among the found manuscripts, the most prevalent are records of religious content: the Koran, Karim, Havtiyak, hadiths, prayer books, religious works on the history of the prophets, monuments of language, literature, oral folklore, history, medicine and ethics. The significance of these expeditions was not limited to the collection, accumulation and scientific study of the manuscript monuments, but at one time, it was the only way to preserve them from disappearance forever. This article makes this process the main object of our study, it specifies the contribution of archaeographic expeditions both to the history of the Tatar people, and to the development of literary criticism, determining its novelty and relevance.

The main objective of the research within the article is to study the history, scientific and national-cultural significance of the archaeographic expeditions carried out at Kazan University.

Key words: Kazan University, archaeographic expedition, manuscript, printed book, research work

1. Introduction

In the history of Kazan University, one of the scientific centres conducting oriental studies and having fundamental scientific potential, of particular value is the archaeographic expedition, organised with the purpose of collecting and studying manuscripts, early printed books in the Turkic-Tatar, Arabic and Persian languages from different regions of Tatarstan and Russia. This expedition, which existed for half a century, was of great importance as one of the longest-lived expeditions with a rich history.

The archaeographic expedition, which operated continuously from the 1960s, pursued a number of important goals that have not lost their relevance to this day. On the one hand, it was supposed to collect and store written monuments, ancient manuscripts written in pen, printed books, documents from various regions of Tatar residence, thus preserving the richest national and cultural heritage. On the other hand, the task was to study them in the scientific aspect, republish and introduce them into the scientific circulation. Thirdly, the task of the expedition included "the study of documents and handwritten monuments from private libraries, as well as the collection of historical materials, whose storage was not provided in unofficial places, into an official place" [1, p. 19].

The official starting point of the archaeological research, whose first steps were made at Kazan University in the 19th century, dates back to 1963.

From 1963 to 1988, the expedition was organised by the Department of History of the USSR, and from 1989 by the newly created Department of the Tatar People's History. From 1963 until 1989, the expedition continued to work under the leadership of Mirkasim Usmanov, and from 1990, this work was taken up by Dzhaudat Salimovich Minnullin. From the summer of 1992 to 2012, this expedition was conducted jointly with the Department of Manuscripts and Rare Books of the National Library [2, p. 14].

In certain periods, the process of collecting manuscripts at Kazan University and the activities of the archaeographic expedition became the object of study in the works of such scientists as M. G. Gosmanov [1; 3; 4], Dzh. S. Minnullin [5; 6; 7], I. Yu. Krachkovsky [8], M. I. Akhmetzyanov [9], R. F. Mardanov [2], D. M. Gosmanova [10; 11], D. A. Mostafina [11; 12] and others. Individual reviews of archaeological expeditions were also published in the books dedicated to the anniversaries of the Tatar Faculty in different years [13; 14; 15].

2. Methodological basis of the work

This article aims to provide an insight into the history of the Kazan University archaeological expedition, to determine its role in the scientific, national-cultural and literary terms, and to review the most significant ancient manuscripts and printed books found through the efforts of scientists working in this field.

In the process of writing this article, we put forward the descriptive, search and axiological methods as the main ones. The descriptive method was used in studying the heritage found as a result of the archaeological expedition. The search and axiological methods were used in the course of studying the history of archaeological expeditions associated with the educational institution.

3. Discussion

Despite the fact that archaeological expeditions at Kazan University officially began in 1963, they have a rich history. Professor Ch. Fren (1782–1851), who stood at the origins of the School of Oriental Studies at the University, placed an advertisement in the periodical press about the acquisition of the manuscripts of historical and literary content, written in Arabic (Issue 11 of the newspaper "Kazanskie Izvestia" ("The Kazan News") of 1811), he was one of the first to get interested in collecting and studying oriental manuscripts. Ch. Fren's colleague I. Khalfin (1778–1892), intending to use historical manuscripts as a teaching aid, made a particularly great contribution to collecting and introducing them into the scientific circulation [16, pp. 118–119]. Thus, the text of the edition "Ekhwale Chyngyzkhan we Aqsak Timer" ("The Life of Chingiz Khan and Aksak Timur"), published in 1819, was found and processed by I. Khalfin. Khalfin also transferred to the university library "Zhemig-et-tewarikh" ("General History") by Kadyir Galibek, written in 1602 in Kasimov and preserved to this day. Later this work was published by I. Berezin (1818–1896) [17].

The work of collecting and publishing oriental manuscripts was continued by Karl Fuchs (1776–1846), Mirza Kazem-Bek (1802–1870) and Ilya Berezin (1818–1896) [1, p. 21]. By the middle of the 19th century, the university's collection of oriental manuscripts had become one of the richest collections in Europe in terms of its content and volume [18, p. 7]. Unfortunately, due to the transfer of the University's Oriental Department to St. Petersburg University in 1855, the entire collection of oriental manuscripts from the library was sent to the capital. For unknown reasons, they might have been given away to a reader; only three manuscripts from this collection have remained in the library [16, p. 121].

The opening of the Society of Archaeology, History and Ethnography at Kazan University in 1878 made it possible to expand the work on collecting ancient manuscripts and rare books. During this period, the head of the library, Joseph Gotwald (1813–1907), was actively engaged in collecting manuscripts at Kazan University, contributing to the replenishment of the manuscript fund. In 1895, he donated his private collection, which included 95 oriental manuscripts, to the library. Currently, this collection is kept as a separate fund. In 1900, Prof. N. Katanov (1862–1922) published a description of the manuscripts in the Gotwald Fund. In turn, continuing the work on collecting and studying manuscripts, N. Katanov participated in the expeditions to the Volga Region, Central Asia, Transbaikalia, Mongolia and Northwest China, and collected valuable manuscripts and books [19, p. 232]. Unfortunately, along with his library of 3,600 volumes, all the manuscripts were sent to Turkey [1, p. 22].

From the 1920s, the work on collecting manuscripts and rare books developed in close connection with the name of Said Vahidi (1887–1938) who taught in 1919–1921 at the Workers' Faculty of Kazan University. He actively collaborated with the Society of Archeology,

History and Ethnography at Kazan University. Through his efforts, more than 3,000 books and manuscripts, preserved in the hands of the people, were found and transferred to the libraries and funds of research institutes. Thus, by the mid-twenties, he collected more than 200 manuscripts and transferred them to the State Museum of the TASSR, in 1930 1127 manuscripts went to the Tatar Research Economic Institute, in 1934 more than 500 manuscripts were sent to the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences. Among them were "Kyissa-i Yusuf" ("The Tale about Yusuf") by Kul Gali, "Nahj-el-Faradis" ("A Direct Path to Heaven") by M. Bulgari, "Tavarikhi Bulgaria" ("The History of Bulgar"), "Defteri Chyngyzname" [1, pp. 30–31], etc. M. Gosmanov noted that "the idea of going out to the people to collect manuscripts, which found material embodiment in the work of Said Vahidi, is the path that must be followed" [1, p. 33]. Therefore, the archaeographic expedition of Kazan State University is considered to be the continuation and development of Said Vahidi's work and is assessed as "the revival of the traditions of the Kazan Orientalist School in the field of collecting and studying the Eastern manuscript heritage" [7, p. 153].

Due to the situation in the thirties and the Great Patriotic War, the search was resumed only in the 1950s by the university teacher Zhavad Almazov. He contributed to the replenishment of the funds by transferring more than a dozen manuscripts that he had collected from the population to the university library.

Since the 1960s, the work on collecting and introducing manuscripts into the scientific circulation was referred to the activities of dialectological expeditions [20] that further grew into a permanent archaeographic expedition. In the summer of 1961, Dilyara Tumasheva organized a dialectological expedition to Siberia, to study the Baraba Tatars. Mirkasim Gosmanov, a third-year student of the Tatar Language and Literature Department, who was studying written monuments under the supervision of Khatyip Gosmanov and Shamil Mukhamedyarov, joined the expedition. Searching for old handwritten books and monuments of Arabic writing, the future scholar, in addition to dialectological research, got interested in collecting the folklore of the Baraba Tatars. During this trip, he came across Sagdi's work "Bustan" and the historical record "Baraba ile" ("The Country of Baraba") in the village of Um in the Kuibyshevsky District of the Novosibirsk Region (Fig. 1). The history of Tobolsk-Baraba aroused his real interest in the manuscript heritage.

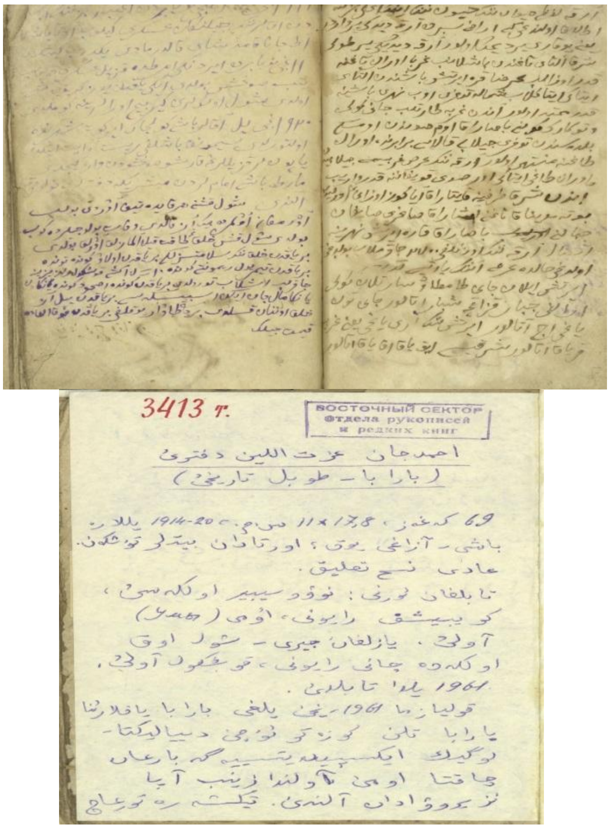

Fig. 1. History of Tobolsk-Baraba. The Novosibirsk Region, the Kuybyshevskiy District, v. Um. KSU DE - 1961

After returning to Kazan, M. Gosmanov shared his impressions of the Baraba Region with Sh. Mukhamedyarov, and the mentor unexpectedly suggested organizing an archaeological expedition. The first expedition under the leadership of Mirkasim Gosmanov was the third trip to the Sergach District of the Gorky (now Nizhny Novgorod) Region and the Orenburg Region in 1963.

The archaeographic expedition that began with this blessing lasted for almost half a century, it returned many names, historical monuments, printed books to the Tatar world and introduced them into the scientific circulation. During the period from 1963 to 1989, this expedition made it possible to replenish the collection of oriental manuscripts of the Manuscripts and Rare Books Department in the Kazan University Library by 5831 units: if by 1963 there had been 5701 units, by 1989 their number increased to 11630 units. The geography of the study of these scientific trips, in addition to the settlements on the territory of

Tatarstan, covered the territory from the Kasimov Region in the east to the Irkutsk Region in the north, from Perm to Vyatka in the north and to Astrakhan in the south, "it occupied two thirds of the territory of the Russian Federation" [7, p. 153]. In these expeditions, organised under the leadership of M. Gosmanov, students took part along with the scientists of the University of that time, Kh. Gosman, M. Zakiev, Sh. Mukhamedyarov, later I. Gilyazov, Dzh. Minnullin, F. Shakurov, R. Mardanov, ethnographer R. Kashafutdinov and others.

In the field of collecting and studying manuscripts, the work of the outstanding archeographer Albert Fatkhi, the head of the Oriental Manuscripts Sector of the Department of Manuscripts and Rare Books, is of special value. The scholar, who devoted more than 32 years of his life to his favourite work, organised scientific trips in the summer, conducted research in Kama Arty (Zakamye), the north-eastern regions of Tatarstan. He was engaged not only in the development of the funds of the Department of Manuscripts, but also made a significant contribution to their study and introduction into the scientific circulation [16, pp. 185–188].

The university expedition, for material reasons, reached its peak in the early 1990s. Only thanks to the dedicated scientist, Dzhaudat Minnullin, these trips continued. At the same time, a proposal was made to organise a joint archaeological expedition of KSU and the National Library, and from the summer of 1992 it was officially realized [2, p. 14]. Joint archaeological expeditions of Kazan University and the National Library of Tatarstan "in 1992–2009 and 2011–2012, lasting a total of twenty years, served their common goals with unity and fruitfulness" [2, p. 16]. The heads of the collective expeditions were Dzhaudat Minnullin from the University, Raif Mardanov (1992–2000), Lazzat Khaidarov (2001–2004), Lenar Gubaidullin (2006–2012) from the National Library. Along with students of the Faculty of Tatar Philology and History (originally the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages), the Faculty of History of the University, students of the Naberezhnye Chelny Pedagogical Institute took an active part in these trips. Over these years, the collective expedition worked in the regions and republics of Orenburg, Perm, Penza, Ulyanovsk, Bashkortostan, Chuvashia, Nizhny Novgorod, Mari El, Udmurtia, in the Atninsky and Vysokogorsky Districts of Tatarstan. In total, over twenty years from 1992 to 2012, 3213 handwritten and printed books were found and introduced into the wide scientific circulation. Among them, along with historical, literary and religious manuscripts, early printed books in Arabic script, "the issues of the famous magazine "Shura" and many other Tatar magazines of the early 20th century", were found [7, p. 148]. From 2012, unfortunately, this joint expedition stopped its work.

The fruitful work of the archaeographic expedition allowed almost doubling the fund of Eastern manuscripts of the Department of Manuscripts and Rare Books of the Scientific Library of Kazan University. During this time, rare books, manuscripts, records on the history of Islam, manuals on astronomy, mathematics, geography and other branches of science, rural histories, shakirds' notebooks, dastans "Idegey", "Tulyak-Susylu", "Kyissa-i Avyk" and other materials, created in the period from the 7th century to the middle of the 20th century, were collected. The most common of them, of course, were the Koran and "Kyissa-i Yusuf" by Kul Gali. Despite the frequent cases of their discovery, the value of these finds is limitless. Thus, in 1982, during an expedition to the Kurgan Region, a very ancient copy of the Koran, dating back to the 16th century, was discovered (Fig. 2). This manuscript, kept in the library collection, is of great importance both as the most ancient version and as a translation that was carried out in the territory of Bulgar [21, pp. 93–105].

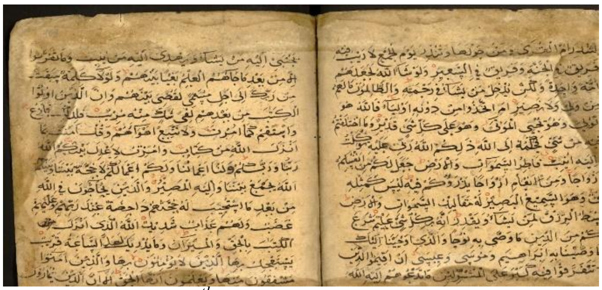

Fig. 2. Koran. 16th century. The Kurgan Region. AE-1982

The work "Kyissa-i Yusuf", which is the literary monument of the Bulgar period, enjoys great popularity among the Tatars (Fig. 3).

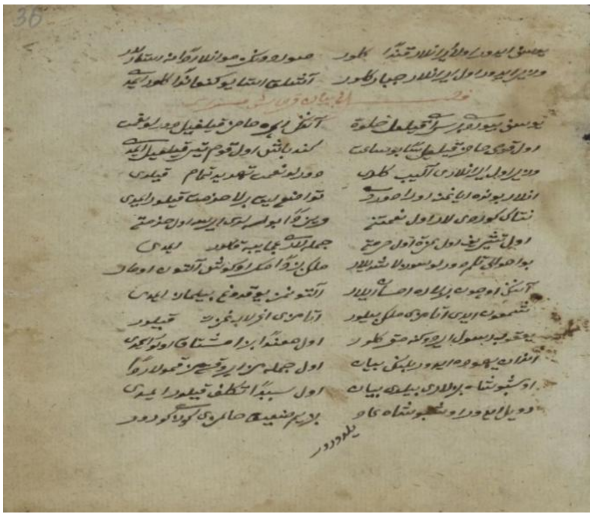

Fig. 3. Kul Gali. "Kyissa-i Yusuf"

During the expeditions led by M. Gosmanov, 77 copies of the work were found. In addition, research conducted by archaeologist Albert Fatkhi allowed researchers to collect 43 copies of "Kyissa-i Yusuf" in the library funds. These data testify to the prevalence and readability of this work.

Of course, not all found manuscripts or printed books can be a unique phenomenon. But individual finds bring huge discoveries, innovations, enrich sources for the history of literature: the return of a significant number of works of medieval Turkic-Tatar literature or the republication of already published editions, changes, additions to existing template opinions, information about the history of literature, creativity or personality of the writer. Thus, in 1964, an expedition to the village of Safazhaevo in the Nizhny Novgorod Region "presented" the autograph of Khusain Faizkhanov to the scientific community (Fig. 4). One of the important finds was a letter, written by the scientist to his fellow villager Khabibulla in 1856. Other autographs of Kh. Faizkhanov were given by the grandson of Sh. Mardzhani, D. Amirkhanov in 1986 [22, pp. 12–18].

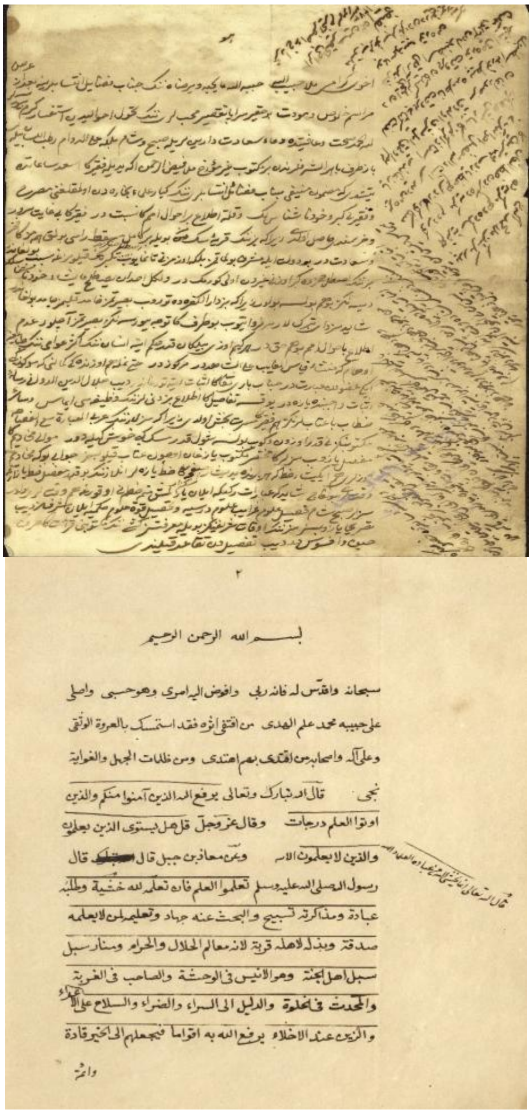

Fig. 4. Autographs of Khusain Faizkhanov. The 1850-1860s

Another example: in 1968, during an expedition to the village of Ekhmet (Akhmetovo) in the Bua (Buinskiy) District, a manuscript of "Nahj-el-Faradis" by Makhmud Bulgari translated in 1855 (Fig. 5) was discovered, and it helped to supplement certain information related to the literature of this period.

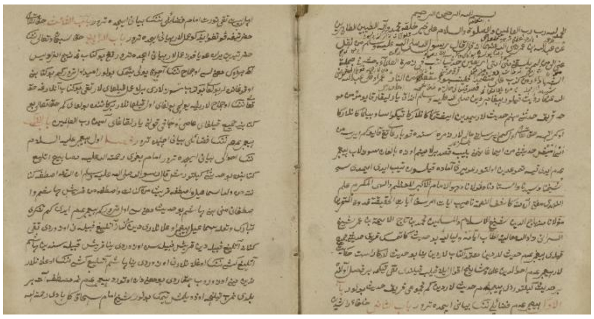

Fig. 5. Makhmud Bulgari. "Nahj-el-Faradis". v. Akhmetovo, the Buinsky District, 1968.

In 1969, in the village of Iske Sheimorza (Staroe Shaimurzino) in the Chuprele (Drozhzhanovskiy) District, an archaeological expedition discovered a manuscript of G. Kandalyi's work "Megshukname" ("The Book of Lovers") (Fig. 6). This find was valuable, on the one hand, because it returned this work to the Tatar reader and introduced it into the scientific circulation. On the other hand, it allowed researchers to enrich the literary facts about the writer's work. This is evidenced by the fact that G. Kandalyi's book, published in 1960, contained more than 2,500 poetic texts, while the 1988 edition, compiled by M. Gosmanov, contains 8,500 lines of text [7, p. 154].

Fig. 6. G. Kandalyi. "Megshukname". v. Staroe Shaimurzino, the Drozhzhanovskiy District. AE- 1969

In 1984, during an expedition to the village of Mazarbashy in the Berenge (Perenge) District of Mari El, a 1786-page manuscript of the work "Gorbetname" ("The Wanderer's Tale") written by G. Utyz Imani was discovered (Fig. 7). This find is of great importance and is considered today to be the oldest of the manuscripts of this work preserved in the library.

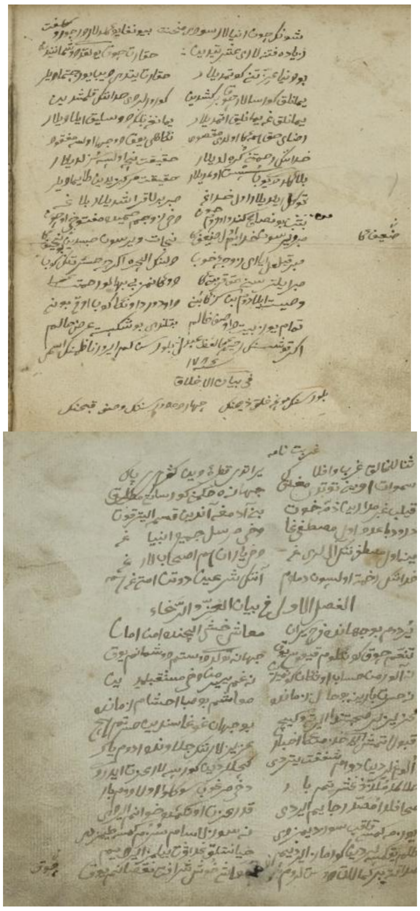

Fig. 7. G. Utyz Imeni. "Gorbetname", 1786. Mari El, the Perenge District, v. Mazarvashy. AE-1984.

In addition, among the samples of our literary heritage, one can find the copies of famous and hitherto unknown works of such outstanding Tatar writers as Muhammadyar, Utyz Imeni, Abulmanikh Kargalyi, Hibetulla Salikhov, Gabdelzhabbar Kandalyi, Miftakhetdin Akmulla, and other written sources concerning their translations. It is important to emphasize that many writers' literary heritage, found during these expeditions, was subsequently studied and published in the original and taken by researchers as an object of study, which made a significant contribution to the development of literary criticism.

At the same time, literary monuments of other Turkic peoples were also found during these trips, which allows us to once again emphasize the Tatar people's education, breadth of their views and knowledge of world literature. It is a well-known fact that the Tatars lived in close contact with the Eastern and Central Asian world. In addition, in the Tatar madrasahs, the shakirds used most of the books common in the Eastern world as textbooks. Therefore, in the regions where the Tatars live, copies of works written in Arabic, Persian, Uzbek,

Azerbaijani, Kazakh and Tajik are often found. Thus, in 1968, in the village of Yana (Novoe) in the Astrakhan Region, a copy of the work by the Persian writer F. Gattar "Tezkiretel Euliye" was found (Fig. 8). This find is the oldest of the surviving manuscripts in the Persian language, still kept in the library collection.

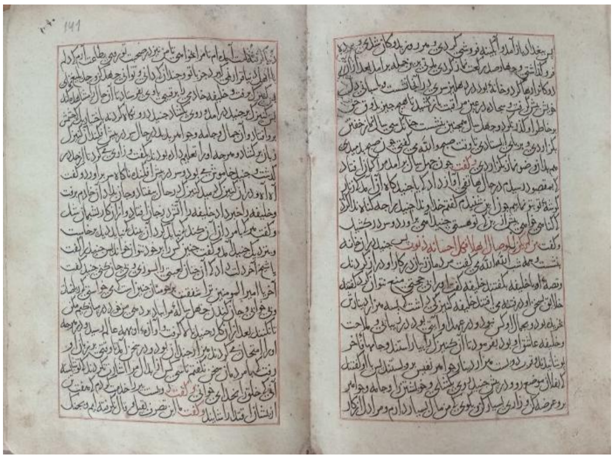

Fig. 8. Gattar. "Tezkiretel Euliye", 1281. The Astrakhan Region, v. Yana. AE-1968

Among the manuscripts found there are also those written in the Turkmen language. Thus, in 1968 in the Astrakhan Region, a manuscript from the collection of poetry by Mekhtum Kolyi, dating back to the end of the 19th century, was found (Fig. 9). This find is an important source for studying the history of national and cultural ties between the Turkic peoples.

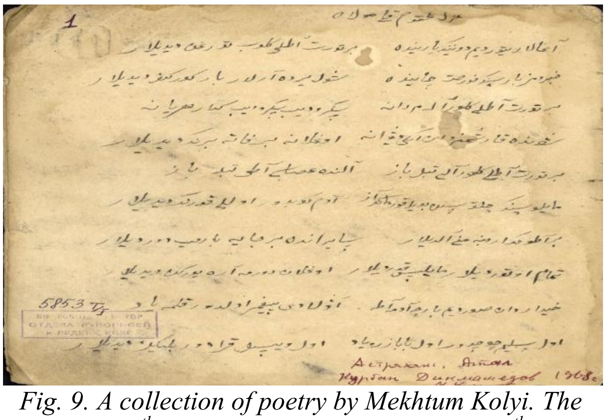

Fig. 9. A collection of poetry by Mekhtum Kolyi. The end of the 19th century – the beginning of the 20th century. The Astrakhan Region. AE-1968

A valuable find was the manuscript of the work "Divan" by Galisher Nevai, a famous poet, thinker and statesman of the Uzbek people, who had a great influence on the development of Turkic literature. The manuscript was found in the village of Kaiynlyk (Berezovka) in the Buinsky District (Fig. 10) [23, pp. 73–75].

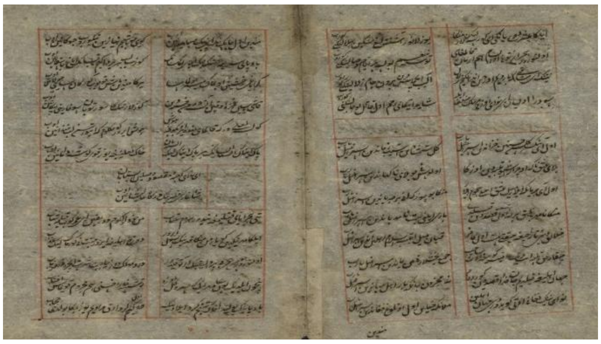

Fig. 10. Galisher Nevai. "Divan", the Buinsky District, v. Kaiynlyk. AE-1968

Thus, the manuscripts and printed books, found as a result of this expedition, remain an indispensable proof on the way to eliminating many "blank spots" that existed in science and clarifying individual facts. These trips allowed many of these monuments to be preserved from disappearance forever, so that they could be passed on to future generations as national cultural heritage.

4. Main results

During the expeditions, which lasted for half a century, about 900 settlements in 15 regions of 5 autonomous republics of Russia were studied and more than 10,000 manuscripts, about one and a half thousand printed books written in the Turkic-Tatar, Arabic, Persian languages, covering many areas of science, were collected and transferred to library collections. Most of the found manuscripts are of religious content: Koran, Haftiyak, prayers of various lengths, records of the history of prophets, religious wills, salavats. In addition, a large volume of the collection relates to the field of language, literature, oral folklore, history, medicine and ethics. These expeditions were not limited to collecting manuscript monuments, but were also devoted to studying them; so owing to them, these manuscripts were first introduced into the scientific circulation.

Currently, the Sector of Oriental Manuscripts of the Department of Manuscripts and Rare Books of the Kazan University Library contains more than 15,000 manuscripts. This is the largest figure in Russia. 60 percent of these manuscripts and rare editions are the result of the activities of the archaeographic expedition! They still serve history, language and literary studies, our nation as a whole, and remain an object of study and modern scientific research.

** The photocopies of the ancient manuscript books were taken from the fund of the Manuscripts and Rare Books Department of the Kazan University Scientific Library.*

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Gosmanov, M. G. (1994). *Po sledam per'evoi ruchki: zapisi arkheografa* [In the Footsteps of a Pen: Notes from an Archaeographer]. 463 p. Kazan', Tatar. knizh. izd. (In Russian)

2. *Arkheograficheskie ehkspeditsii Natsional'noi biblioteki: 30 letnii opyt* (2022) [Archaeographic Expeditions of the National Library: 30 Years of Experience]. R. Mardano*v*. 250 p. Kazan', “Milli kitaP” (“Natsional'naya kniga) izd. (In Russian)

3. Gosmanov, M. A. (1989). *Skol'ko poter' v kazhdoi nakhodke!* [Aren’t There Many Losses in Every Find!]. Pamyatniki Otechestva. Al'manakh Vserossiiskogo obshchestva okhrany pamyatnikov istorii i kul'tury. No.1, pp. 115–124. (In Russian)

4. Gosmanov, M. A. (1990). *Itogi i perspektivy arkheograficheskikh rabot v Kazanskom universitete* [Results and Prospects of Archaeographic Work at Kazan University]. Materialy itogovoi nauchnoi konferentsii KGU za 1988 god: doklady na plenarnykh zasedaniyakh. Pp. 3–20. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

5. Minnullin, Dzh. S. (2004). *Izvestnyi uchenyi, pisatel', obshchestvennyi deyatel'* [The Famous Scientist, Writer and Public Figure]. Kazan utlary (Ogni Kazani). No. 5, pp. 151–155. (In Russian)

6. Minnullin, Dzh. S. (2015). *Vostochnaya arkheografiya v Kazanskom universitete: stranitsy istorii* [Eastern Archeography at Kazan University: Pages of History]. Tyurko-musul'manskii mir: identichnost', nasledie i perspektivy izucheniya (K 80-letiyu professora M. A. Gosmanov). Pp. 113–118. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

7. Minnullin, Dzh. S. (2023). *Sbornik statei* [Collection of Articles]. 358 p. Kazan', Tatar. knizh. izd. (In Russian)

8. Krachkovskii, I. Yu. (1960). *Sobranie arabskikh rukopisei v Kazani* [Collection of Arabic Manuscripts in Kazan]. Izbrannye sochineniya. T. 6, 739 p. Moscow-Leningrad. (In Russian)

9. Akhmetzhanov, M. I. (2019). *Izbrannye trudy* [Selected Works]. 336 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

10. Gosmanova, D. M. (2014). *Missiya arkheograficheskikh ehkspeditsii v sokhranenii i razvitii traditsii vostokovedeniya i islamovedeniya v Kazanskom gosudarstvennom universitete* [The Mission of Archaeographic Expeditions in Preserving and Developing the Traditions of Oriental Studies and Islamic Studies at Kazan State University]. Islam v mul'tikul'turnom mire: Musul'manskie dvizheniya i mekhanizmy vosproizvodstva ideologii islama v sovremennom informatsionnom prostranstve. Pp. 465–481. Kazan'. (In Russian)

11. Gosmanova, D. M., Mostafina, D. A. (2015*). Traditsii vostochnoi arkheografii v Kazani i Kazanskom universitete* [Traditions of Eastern Archeography in Kazan and Kazan University]. SLAVISTICA VILNENSIS. No. 60, pp. 203–223. (In Russian)

12. Mostafina, D. A. (2015). *Vklad M. A. Gosmanova v osnovanie i deyatel'nost' Arkheograficheskoi laboratorii Kazanskogo universiteta* [Contribution of M. A. Gosmanov to the Foundation and Activities of the Archaeographic Laboratory of Kazan University]. Tyurko-musul'manskii mir: identichnost', nasledie i perspektivy izucheniya (K 80-letiyu professora M. A. Usmanova). Pp. 61–69. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

13. *50-letie Tatarskogo fakul'teta* (1994) [The Tatar Faculty Is 50 Years Old]. 70 p. Kazan', Shəkli fəkhem. (In Russian)

14. *60 let Tatarskomu fakul'tetu* (2004) [The Tatar Faculty Is 60 Years Old]. 143 p. Kazan', Tipografiya Kazanskogo un-ta. (In Russian)

15. *Fakul'tet tatarskoi filologii i istorii* (2004) [Faculty of Tatar Philology and History]. Kazan', B. i. 42 s. (In Russian)

16. *Albert Fetkhi: stat'i i vospominaniya* (2007) [Albert Fetkhi: Articles and Memories]. Sost. Raif Mardanov. 399 p. Kazan'. (In Russian)

17. *Biblioteka vostochnykh istorikov, izdavaemaya I. Berezinym* (1854) [The Library of Eastern Historians, Published by I. Berezin]. T. II, Ch. I, Sobranie letopisei. Tatarskii tekst s russkim predisloviem. XVIII, 128 p. Kazan'. (In Russian)

18. Gotwald, J. F. (1855). *Opisanie arabskikh rukopisei, prinadlezhavshikh biblioteke Imperatorskogo Kazanskogo universiteta* [Description of Arabic Manuscripts Belonging to the Library of the Imperial Kazan University]. 302 p. Kazan'. (In Russian)

19. Karimullin, A. G. (1963). *Vostokovednye fondy biblioteki Kazanskogo universiteta im. V. I. Ul'yanova (Lenina)* [Oriental Studies Collections of the Kazan University Library named after V. I. Ulyanov (Lenin)]. Vostokovednye fondy krupneishikh bibliotek Sovetskogo Soyuza. Stat'i i soobshcheniya. Pp. 228–236. Moscow. (In Russian)

20. Yusupov, A. F., Faizullina, G. Ch. (2024). *Shkola tatarskoi dialektologii v Kazanskom universitete: predposylki, formirovanie i razvitie* [School of Tatar Dialectology at Kazan University: Prerequisites, Formation and Development]. TATARICA. No. 22 (1), pp. 26–48. (In Russian)

21. Garaeva, N. G. (2011). *Stareishii spisok Korana v sobranii Nauchnoi biblioteki im. N.I. Lobachevskogo Kazanskogo (Privolzhskogo) federal'nogo universiteta* [The Oldest Copy of the Koran in the Collection of the Scientific Library Named after N. I. Lobachevsky of the Kazan (Volga Region) Federal University]. Vostochnye rukopisi: sovremennoe sostoyanie i perspektivy izucheniya: Materialy Kruglogo stola (Kazan', 1 dekabrya 2011 g.).

Sostaviteli: R. F. Islamov, S. F. Galimov. Pp. 93–105. Kazan'. (In Russian)

22. Amerkhanova, E. I., Mardanov, R. F., Sabirova, Eh. N. (2023). *Sokrovishcha mysli tatarskikh prosvetitelei* [Treasures of the Tatar Enlighteners' Thoughts]. "Vernost' istine": K 200-letiyu istorika, lingvista i pedagoga Khusaina Faizkhanova: buklet vystavki v Muzee istorii KFU (18 maya – 3 iyunya 2023 goda). Pp. 12–19. St. Petersburg. (In Russian)

23. *Rukopisi Alisher Nevai v sobraniyakh kazani. Katalog* (2021) [Manuscripts of Alisher Nevai in the Collections of Kazan. A Catalog]. Sostavitel' i avtor opisaniya rukopisei – d. i. n. I. V. Zaitsev. 192 p. Moscow– Kazan' – Tambov. (In Russian)

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНДА АРХЕОГРАФИК ЭКСПЕДИЦИЯ

Айрат Фаик улы Юсупов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru

Энҗе Наил кызы Сабирова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
Endzhe.Sabirova@kpfu.ru

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru

Казан университетында оешкан археографик экспедиция, Россиянең 5 автономияле республикасы һәм 15 өлкәсендәге 900 гә якын торак пунктта булып, төрки-татар, гарәп, фарсы телләрендә язылган 10 000 нән артык кулъязма, мең ярымга якын басма китапларны татар укучысына кайтара, фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. Табылган кулъязмалар арасында дини эчтәлектәге Коръән Кәрим, Һәфтияк, догалыклар, пәйгамбәрләр тарихына багышланган дини язмалар, тел, әдәбият, халык авыз иҗаты, тарих, медицина, әхлак өлкәсенә бәйле ядкярләр күпчелекне тәшкил итә. Бу экспедицияләрнең әһәмияте кулъязма ядкярләребезне җыю, туплау, гыйльми яктан тикшерү белән генә чикләнеп калмыйча, үз вакытында аларны мәңгегә югалудан саклап калу ягыннан да бәһасез була.

Мәкалә чикләрендәге эзләнүләрнең төп максаты – Казан университетында эшләп килгән археографик экспедициянең тарихын әдәби аспектта өйрәнү, гыйльми һәм милли-мәдәни әһәмиятен билгеләү.

Тикшеренү барышында әлеге экспедициянең әдәбият белеме үсешенә керткән өлеше, гомумән, татар халкы яшәешендәге роле тәгаенләштерелә, ярты гасыр дәвамында оештырылган әлеге сәфәрләрдә табылган кулъязмаларга һәм сирәк басма китапларга күзәтү аша аның фәнни һәм иҗтимагый әһәмияте ассызыклана. Мәкаләнең яңалыгы һәм актуальлеге шуның белән билгеләнә.

Төп төшенчәләр: Казан университеты, археографик экспедиция, кулъязма, басма китап, фәнни эшчәнлек

Кереш

Фундаменталь фәнни куәскә ия гыйльми үзәкләрнең берсе буларак, ориенталистик эзләнүләрне даими күз уңында тоткан Казан университеты тарихында Татарстан һәм Россиянең төрле төбәкләрендәге төрки-татар, гарәп, фарсы телләрендәге кулъязмаларны, иске басма китапларны җыю һәм туплау максатыннан оештырылган археографик экспедиция аерым кыйммәткә ия. Ярты гасыр дәвамында оештырылып килгән әлеге экспедиция уку йортындагы озын гомерле, бай тарихлы экспедицияләрнең берсе буларак та әһәмиятле.

Узган гасырның алтмышынчы елларыннан даими эшләп килгән археографик экспедиция гаять әһәмиятле, әле хәзер дә актуальлеген югалтмаган берничә максатны күздә тотып

оештырыла. Бер яктан, татарлар яшәгән төрле төбәкләрдә таралып яткан язма ядкярләрне, каурый каләм белән язылган борынгы кульязмаларны, басма китапларны, документларны җыю-туплау, шул рәвешле бай милли-мәдәни мирасны саклап калу күздә тотыла. Икенче яктан, аларны гыйльми аспектта өйрәнү, әһәмиятлеләрен кабаттан бастырып чыгару һәм фәнни әйләнешкә кертеп җибәрү бурычы алга куела. Өченчедән, «хосусый архивлардагы документларны, шәхси китапханәләрдәге кульязма истәлекләрне барлау да, рәсми булмаган урыннарда сакланышлары тәэмин ителмичә яткан тарихи материалларны бер урынга – рәсми урынга туплау да экспедиция бурычына керә» [1, б. 19].

Казан университетында тәүге адымнары XIX гасырда ук ясала башлаган археографик эзләнүләрнең рәсми башлангычы 1963 елга тоташа. 1963 елдан 1988 елга кадәр ул уку йортының СССР тарихы кафедрасы, 1989 елдан алып яңа оештырылган татар халкы тарихы кафедрасы каршында эшләп килә. 1963 елдан алып 1989 елга кадәр экспедиция Миркасыйм Госманов җитәкчелегендә дәвамлы һәм эзлекле төстә эшләп килсә, 1990 елдан бу эшкә Җәүдәт Сәлим улы Миңнуллин алына. 1992 елның җәеннән 2012 елга кадәр әлеге экспедиция Милли китапханәнең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге белән берләштереп оештырыла [2, б. 14].

Казан университетында кульязмалар туплау процессы, археографик экспедициянең аерым чорлардагы эшчәнлеге М.Г. Госманов [1; 3; 4], Җ.С. Миңнуллин [5; 6; 7], И.Ю. Крачковский [8], М.И. Әхмәтҗанов [9], Р.Ф. Мәрданов [2], Д.М. Госманова [10; 11], Д.А. Мостафина [11; 12] һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә өйрәнү объекты итеп күтәрелә. Татар факультетының төрле еллардагы юбилейларына атап эшләнгән китапларда да археологик экспедицияләр хакында аерым фикерләр урын ала [13; 14; 15].

Хезмәтнең методологик нигезе

Әлеге мәкаләдә Казан университетындагы археологик экспедициянең тарихына экскурс ясау, аның фәнни һәм милли-мәдәни, әдәби яктан ролен билгеләү, бу өлкәдә хезмәт куйган галимнәрнең тырышлыгы белән табылган борынгы кульязма һәм басма китапларның иң әһәмиятлеләренә күзәтү ясау бурычы куела.

Мәкаләне язу барышында, төп методлар буларак, тасвирлама, эзләнү һәм аксиологик методлар үзәккә куелды. Тасвирлама метод археологик экспедиция нәтиҗәсендә табылган мирасны өйрәнү юлында файдаланылды. Эзләнү һәм аксиологик методлар уку йорты белән бәйле археологик экспедиция тарихын өйрәнү барышында кулланылды.

Фикер алышу

Рәсми төстә 1963 елдан юл ала дип саналса да, Казан университетында археографик эзләнүләр бай тарихка ия. Университетта көнчыгышны өйрәнү мәктәбенең башында торучы профессор Х.Д. Френ (1782–1851) вакытлы матбугатта гарәп телендә язылган тарихи һәм әдәби эчтәлекле кульязмалар сатып алуы турында игълан бирә (1811 елда «Казанские известия» газетасының 11 нче саны) һәм иң беренчеләрдән булып, шәркый кульязмаларны җыю һәм өйрәнүгә кызыксыну уята. Х.Д. Френның хезмәттәше И. Хәлфин (1778–1892), укыту эшендә кулланма буларак файдалану ниятеннән, аеруча тарихи кульязмаларны туплау һәм аларны фәнни әйләнешкә кертүгә зур өлеш кертә [16, б. 118-119]. Мисал өчен, 1819 елда нәшер ителгән «Әхвале Чыңгызхан вә Аксак Тимер» басмасының тексты И. Хәлфин тарафыннан табыла һәм эшкәртелә. 1602 елда Касыйм шәһәрендә язылган һәм безнең көннәргә кадәр сакланып калган әсәрләрнең берсен – Кадыйр Галибәкнең «Җәмигъ-ет-тәварих» әсәрен дә – университет китапханәсенә Хәлфин тапшыра. Соңрак бу хезмәт И.Н. Березин (1818–1896) тарафыннан бастырыла [17].

Шәркый кульязмаларны җыю һәм бастыру эше Карл Фукс (1776–1846), Мирза Казем-бек (1802–1870), Илья Березиннар (1818–1896) [1, б. 21] тарафыннан дәвам иттерелә. XIX йөзнең урталарына университетның көнчыгыш кульязмалар фонды Европа күләмендә иң бай эчтәлекле һәм күләмле коллекцияләрнең берсенә әверелә [18, б. 7]. Кызганычка каршы, 1855 елда университетның Шәрекъ бүлеге Петербург университетына күчерелү сәбәпле, китапханәнең көнчыгыш кульязмалар фонды тулысынча башкалага җибәрелә. Билгесез сәбәпләргә нисбәтле рәвештә, бәлки алар укучыга кулга бирелгән булгандыр, әлеге коллекциядән барлыгы 3 кульязма гына китапханәдә кала [16, б. 121].

1878 елда Казан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең ачылуы борынгы кульязмаларны һәм сирәк китапларны туплау эшен киңәйтү

мөмкинлеген бирә. Бу чорда Казан университетында кульязмалар җыю эше белән китапханә мөдире Иосиф Готвальд (1813–1907) актив шөгыльләнә һәм кульязмалар фондын баетуга үз өлешен кертә. 1895 елда ул китапханәгә 95 шәркый кульязманы үз эченә алган шәхси коллекциясен бүләк итә. Хәзерге көндә бу тупланма аерым фонд буларак саклана. 1900 елда профессор Н.Ф. Катанов (1862–1922) Готвальд фондындагы кульязмаларның тасвирламасын бастыра. Үз чиратында, кульязмаларны җыю, тикшерү эшен дәвам итеп, Н.Ф. Катанов Идел буе, Урта Азия, Байкал арты, Монголия һәм төньяк-көнбатыш Кытайга оештырылган экспедицияләрдә катнаша, кыйммәтле кульязмалар һәм китаплар коллекциясе туплый [19, б. 232]. Кызганычка каршы, аның 3600 томнан гыйбарәт китапханәсе белән бергә табылган кульязма берәмлекләр дә Төркиягә китә [1, б. 22].

XX йөзнең егерменче елларыннан кульязмаларны һәм сирәк китапларны туплау эше 1919–1921 елларда Казан университеты рабфагында укыткан, Казан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте белән актив хезмәттәшлек иткән Сәид Вахиди (1887–1938) исеме белән тыгыз бәйләнештә үсеп китә. Аның тырышлыгы белән халык кулында сакланып яткан 3000 нән артык китап һәм кульязмалар табылып, китапханәләргә, фәнни институт фондларына тапшырыла. Мисал өчен, егерменче елларның урталарына аның тарафыннан 200 дән артык кульязма тупланып, ТАССР Дәүләт музеена, 1930 елда 1127 кульязма китап Татарстан гыйльми-тикшеренү экономик институтына, 1934 елда 500 дән артык кульязма СССР Фәннәр Академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтына тапшырыла. Болар арасында Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф», М. Болгариның «Нәһҗ әл-фәрадис», «Тәварихы Болгария», «Дәфтәри Чыңгызнамә» [1, б. 30-31] һ.б. әсәрләр дә була. М. Госманов билгеләп үткәнчә, «кульязма җыяр өчен халык арасына чыгу идеясе дә, Сәид Вахиди эшчәнлегендә матди гәүдәләнеш табып, реаль идея, алыштыргысыз чара – юл сыйфатында мирас» [1, б. 33] булып кала. Шуңа да Казан дәүләт университетында эшләп килгән археографик экспедиция Сәид Вахиди эшчәнлеген дәвам итә, үстереп алып китә дип санала һәм «Казан ориенталистика мәктәбенең Көнчыгыш кульязма мирасны җыю һәм өйрәнү өлкәсендәге традицияләрен торгызу» [7, б. 153] буларак бәяләнә.

Утызынчы еллардагы вазгыять һәм Бөек Ватан сугышы белән бәйле төстә бераз тукталып торган эзләнүләр узган гасырның илленче елларында университет укытучысы Җәвад Алмаз тарафыннан җанландырып җибәрелә. Ул халык арасыннан җыеп алынган дистәдән артык кульязманы университет китапханәсенә тапшырып, аның фондларын баетуга үз өлешен кертә.

1960 еллардан диалектологик экспедицияләр эшчәнлегенә [20] бәйле үсеп киткән кульязмаларны туплау һәм фәнни әйләнешкә кертү эше даими археографик экспедициягә кадәр үсеп җитә. 1961 елның җәендә Диләрә Гариф кызы Тумашева Себергә, Бараба татарларына диалектологик экспедиция оештыра һәм Миркасыйм Габделәхәт улы Госмановны – ул вакытта татар теле һәм әдәбияты бүлегенең өченче курсында белем алган, Хатип Госманов һәм Шамил Мөхәммәдьяров җитәкчелегендә язма истәлекләрне өйрәнү белән шөгыльләнә башлаган студентны – үзе белән бергә Бараба якларына алып китә. Булачак галим, диалектологик эзләнүләр алып барудан бигрәк, Бараба татарларының фольклорын җыю һәм иске кульязма китапларны, гарәп язулы истәлекләрне эзләү белән мавыга. Шушы сәфәр вакытында ул Сәгъдинең «Бостан» әсәренә һәм Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Ум авылында «Бараба иле» дигән тарихи язмага тап була (Рәс. 1). Тубыл-Бараба тарихы чын мәгънәсендә кульязма мираска кызыксыну уята, кульязма «җене» кагылуга сәбәпче була.

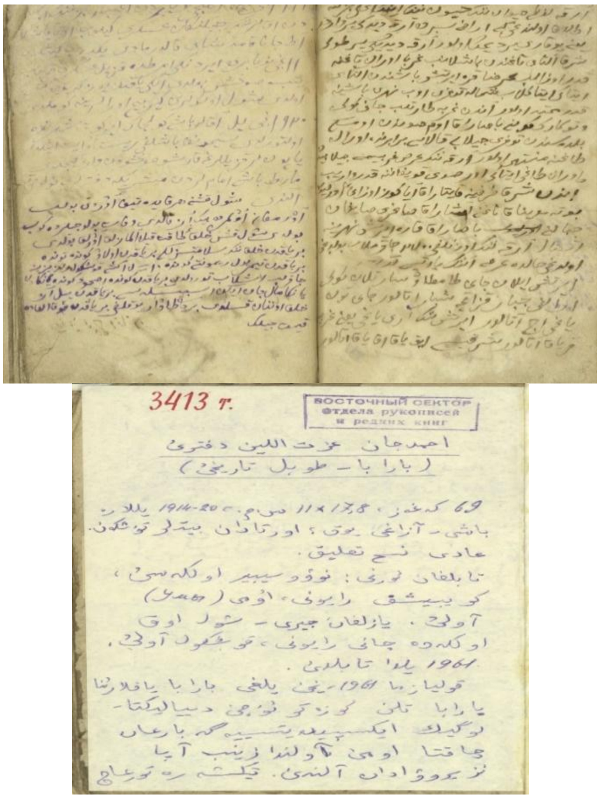

Рәс. 1. Тубыл-Бараба тарихы. Новосибирск өлкәсе, Куйбышев районы, Ум авылы. КДУ ДЭ-1961

Бараба якларында алган тәэсирләрен М. Госманов Казанга кайткач, Ш. Мөхәммәдьяров белән уртаклаша, ә остазы, һич көтмәгәндә, археографик экспедиция оештырырга кирәк дигән фикерне җиткерә. 1963 елда Горький (хәзерге Түбән Новгород) өлкәсе Сергач районына һәм Оренбург төбәгенә Миркасыйм Госманов катнашында оештырылган өченче сәфәр аның җитәкчелегендәге беренче экспедиция була.

Шушы фатиха белән башланган археографик экспедиция ярты гасыр тирәсе дәвам итеп, татар дөньясына шактый исемнәрне, тарих тузанына күмелеп калган байтак ядкярләрне, басма китапларны кайтарып, фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. 1963–1989 еллар аралыгында әлеге экспедиция Казан университеты китапханәсендәге Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең Көнчыгыш кулъязмалары фондын 5831 берәмлеккә баету мөмкинлеген бирә: 1963 елга биредә 5701 берәмлек саналса, 1989 елга ул 11630 га кадәр арта. Әлеге гыйльми сәфәрләрнең өйрәнү географиясе Татарстан җирлегендәге торак пунктлардан тыш, Касыйм төбәгеннән алып, көнчыгышта Иркутск өлкәсенә кадәр, төньякта Пермь-Вяткадан башлап, көньякта Әстерханга кадәр территорияне үз эченә ала, «ягъни Россия Федерациясенең өчтән ике өлешендә эзләнүләр алып бара» [7, б. 153]. М. Госманов җитәкчелегендә оештырылган бу экспедицияләрдә ул вакытта университет галимнәре Х. Госман, М. Зәкиев, Ш. Мөхәммәдьяров, соңрак И. Гыйләҗев, Җ. Миңнуллин, Ф. Шәкүров, Р. Мәрданов, этнограф Р. Кашафетдинов һ.б. белән бергә системалы төстә студентлар да катнаша.

Кулъязмалар җыю, өйрәнү өлкәсендә күренекле археограф, Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең көнчыгыш кулъязмалары секторы җитәкчесе Альберт Фәтхи эшчәнлеге аеруча хөрмәткә лаек. 32 елдан артык гомерен яраткан хезмәтенә багышлаган галим, җәй көннәрендә үзлегеннән гыйльми сәфәрләр оештыра, Татарстанның Кама арты, төньяк-көнчыгыш районнарында эзләнүләр алып бара. Кулъязмалар бүлегенең фондларын үстерү белән генә чикләнеп калмыйча, аларны өйрәнү һәм фәнни әйләнешкә кертүгә үзеннән зур өлеш кертә [16, б. 185–188].

Университет экспедициясе, матди сәбәпләр аркасында, 1990 еллар башында бөтенләй өзелү-тукталу чигенә җитә. Бары тик фидакарь җанлы галимнәребездән Җәүдәт Миңнуллин тырышлыгы белән генә бу гыйльми сәфәрләр тукталмый. Шул вакытта КДУ белән бергә Милли китапханәнең берләштерелгән археографик экспедициясен оештыру тәкъдиме туа һәм 1992 елның җәеннән ул рәсми төстә оештырыла башлый [2, б. 14]. Казан университетының Татарстан Милли китапханәсе белән берләштерелгән археографик экспедицияләре «1992–2009 һәм 2011-2012 елларда – барлыгы егерме ел дәвам итеп, бердәмлек белән, уртак максатларга бик нәтиҗәле хезмәт итә» [2, б. 16]. Күмәк экспедицияләрнең җитәкчесе университет ягыннан Җәүдәт Миңнуллин, Милли китапханәдән Рәиф Мәрданов (1992–2000), Ләззәт Хәйдәров (2001–2004), Ленар Гобәйдуллин (2006–2012) була. Әлеге сәфәрләрдә университетның татар филологиясе һәм тарихы факультеты (башта татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультеты), тарих факультеты студентлары белән бергә Чаллы педагогия институты студентлары да актив катнаша. Күмәк экспедиция шушы еллар аралыгында Оренбург, Пермь, Пенза, Ульяновск, Башкортстан, Чувашия, Түбән Новгород, Мари Иле, Удмуртия төбәкләрендә һәм

республикаларында, Татарстанның Әтнә һәм Биектау районнарында эшли. 1992 елдан 2012 елга кадәр егерме ел дәвамында барлыгы 3213 кульязма һәм басма китап табылып, киң фәнни әйләнешкә кертеп җибәрелә. Алар арасында тарихи, әдәби һәм дини кульязма ядкярләр, гарәп язулы иске басма китаплар белән бергә «атаклы «Шура» һәм XX йөз башында нәшер ителгән башка бик күп татар журналларының төпләмәләре дә табыла» [7, б. 148]. 2012 елдан, кызганычка каршы, әлеге берләштерелгән экспедиция дә туктала.

Археографик экспедициянең нәтиҗәле эшләве Казан университеты фәнни китапханәсе Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең көнчыгыш кульязмалар фондын ике тапкыр диярлек баетырга мөмкинлек бирә. Шушы вакыт аралыгында VII гасырдан алып, XX йөз уртасына кадәр вакыт эчендә иҗат ителгән сирәк китаплар, кульязмалар, ислам тарихына бәйле язмалар, астрономия, математика, география һәм фәннең башка тармакларына бәйле кулланмалар, авыл тарихлары, шәкерт дәфтәрләре, «Идегәй», «Түләк-Сусылу», «Кыйссаи Авык» дастаннары һ.б. фольклор үрнәкләре һәм матур әдәбият әсәрләре туплана. Алар арасында иң киң таралганы, әлбәттә, Коръән һәм Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре була. Еш очрауларына карамастан, әлеге табышларның кыйммәтләре чиксез. Мәсәлән, 1982 елда Курган өлкәсенә оештырылган экспедиция вакытында Коръәннең XVI йөзгә караган бик борынгы күчермәсенә тап булалар (Рәс. 2). Китапханә фондында сакланучы әлеге кульязма Коръәннең иң борынгысы буларак та, Болгар территориясендә күчерелүе белән дә зур әһәмияткә ия [21, б. 93–105].

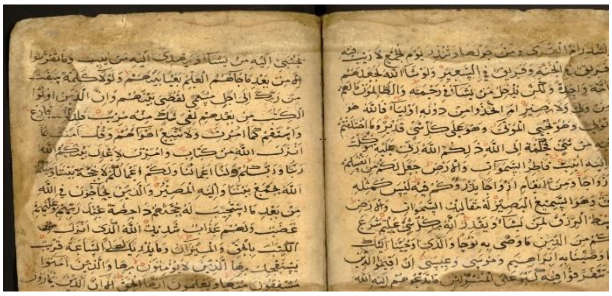

Рәс. 2. Коръән. XVI йөз. Курган өлкәсе. АЭ-1982

Болгар чоры әдәби ядкярләреннән булган «Кыйссаи Йосыф» әсәре татарлар арасында гаҗәеп күп таралган, көйгә салынып, яратып укылган әсәрләрдән санала (Рәс. 3).

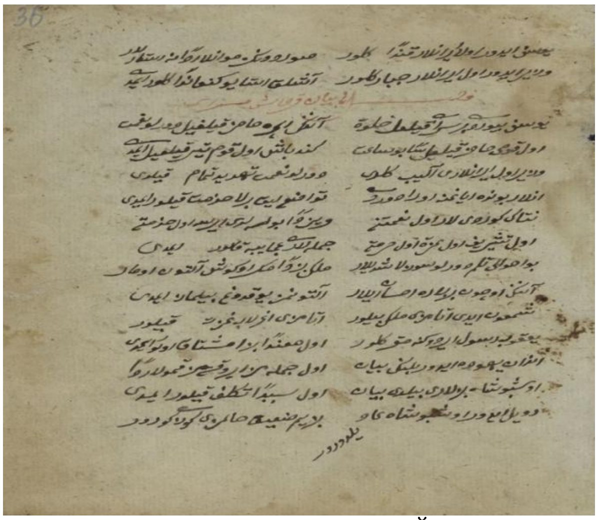

Рәс. 3. Кол Гали. «Кыйссаи Йосыф»

М. Госманов җитәкләгән экспедицияләр вакытында әсәрнең 77 күчермәсе табыла. Моннан тыш, археограф Альберт Фәтхи алып барган эзләнүләр «Кыйссаи Йосыф»ның 43 күчермәсенең китапханә фондларында тупланауына мөмкинлек тудыра. Бу күрсәткечләр әлеге әсәрнең таралыш һәм укылыш фактын дәлилли.

Әлбәттә, табылган барлык кульязма яки басма китаплар да феномен була алмый. Әмма аерым табышлар әдәбият тарихы өчен гаять зур ачышлар, яңалыклар алып килә, чыганаклар белән баета: урта гасыр төрки-татар әдәбиятына караган шактый әсәрләрне кайтару яисә дөнья күргән басмаларны баету, тулыландыру, әдәбият тарихына, әдип иҗатына яки шәхесенә карата яшәп килгән шаблон фикерләрне, мәгълүматларны үзгәртү, тулыландыру мөмкинлеген бирә. Мәсәлән, 1964 елда Түбән Новгород өлкәсе Сафаҗай авылына оештырылган экспедиция фәнни җәмәгатьчелеккә Хөсәен Фәезханов автографын «бүләк итә» (Рәс. 4). 1856 елда галим тарафыннан авылдашы Хәбибуллага язылган хат, әлбәттә, мөһим табышларның берсе була. Х. Фәезхановның башка автографлары 1986 елда Ш. Мәрҗанинең оныгы Д. Әмирханов тарафыннан тапшырыла [22, б. 12–18].

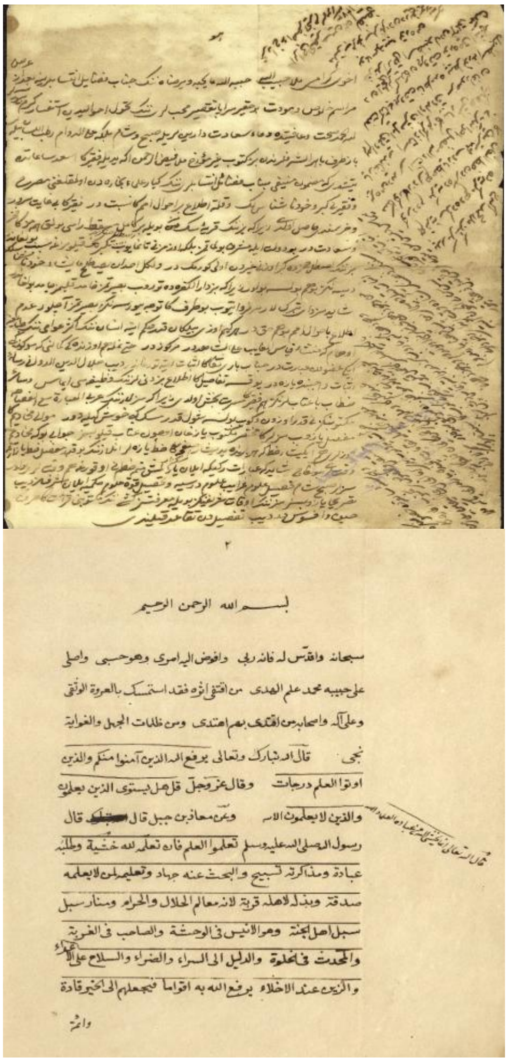

Рәс. 4. Хөсәен Фәезханов автографлары. 1850-1860 еллар

Тагын бер мисал: 1968 елда Буа районы Әхмәт авылына оештырылган экспедиция вакытында Мәхмүд Болгари тарафыннан язылган «Нәһҗ әл-фәрадис»ның 1855 елда күчерелгән кульязмасы табыла (Рәс. 5) һәм бу чор әдәбиятына бәйле аерым мәгълүматларны тулыландыру мөмкинлеген бирә.

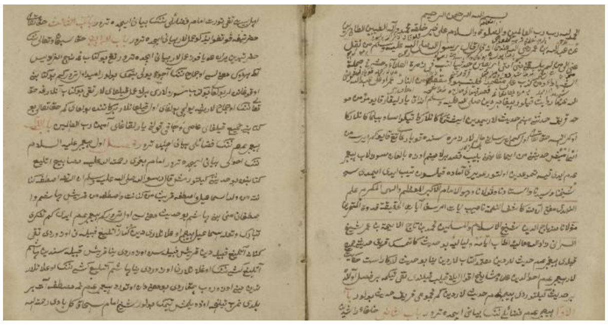

Рәс. 5. Мәхмүд Болгари. «Нәһҗ әл-фәрадис». Буа районы, Әхмәт авылы. 1968 ел.

1969 елда Чүпрәле районы Иске Шәйморза авылында археографик экспедиция Г. Кандалый иҗат иткән «Мәгъшукнамә» әсәренең кульязмасына тап була (Рәс. 6). Бу табыш, бер яктан, әлеге әсәрне татар укучысына кайтаруы һәм фәнни әйләнешкә кертеп җибәрүе ягыннан кыйммәткә ия. Икенче яктан, әдипнең иҗаты турындагы әдәби фактларны баетырга мөмкинлек бирә. Моны дәлилләүче бер факт: Г. Кандалыйның 1960 елда басылган китабында 2500 дән артык шигъри текст дөнья күргән булса, М. Госманов тарафыннан төзелеп, 1988 елда чыккан басма 8500 юл текстны үз эченә ала [7, б. 154].

Рәс. 6. Г. Кандалый. «Мәгъшукнамә». Чүпрәле районы, Иске Шәйморза авылы. АЭ - 1969

1984 елда Мари Иле Бәрәңге районына оештырылган экспедиция вакытында Мазарбашы авылында Г. Утыз Имәни иҗат иткән «Горбәтнамә» әсәренең 1786 елгы кульязмасы табыла (Рәс. 7). Бу табыш китапханәдә сакланучы әлеге әсәрнең кульязмалары арасында иң борынгысы буларак бүген дә зур әһәмияткә ия.

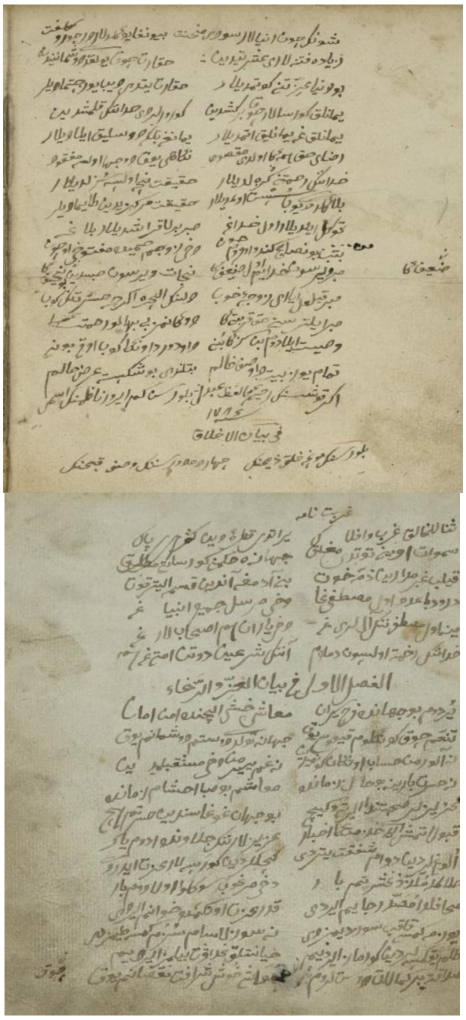

Рәс. 7. Г. Утыз Имәни. «Горбәтнамә», 1786 ел. Мари Иле, Бәрәңге районы, Мазарбашы авылы. АЭ-1984

Моннан тыш, әдәби мирасыбыз үрнәкләреннән Мөхәммәдьяр, Габдерәхим Утыз Имәни, Әбелмәних Каргалый, Һибәтулла Салихов, Габделҗаббар Кандалый, Мифтахетдин Акмулла кебек татар әдәбиятында тирән эз калдырган күренекле каләм ияләренең әлегә кадәр билгеле һәм билгеле булмаган әсәрләренең күчермәләре, аларның тәрҗемәи хәлләренә кагылышлы башка язма чыганаклар табыла. Шунысын да ассызыклап китү мөһим: күп кенә әдипләрнең әлеге экспедицияләр вакытында табылган әдәби мираслары соңыннан тикшерелеп, төп оригиналдагыча бастырып чыгарыла, галимнәр тарафыннан тикшерү объекты итеп алынып, әдәбият белеме үсешенә зур өлеш кертә.

Шул ук вакытта әлеге сәфәрләр вакытында башка төрки халыкларның әдәби ядкярләре дә табылып, татар халкының укымышлы, киң карашлы, дөнья әдәбиятыннан мәгълүматлы булуын тагын бер кат дәлилләргә, ассызыкларга мөмкинлек бирә. Татарларның көнчыгыш дөньясы, Урта Азия яклары белән тыгыз бәйләнештә яшәүләре – гомумбилгеле факт. Моннан тыш, татар мәдрәсәләрендә шәкертләр көнчыгыш дөньясында киң таралган китапларның күбесен дәреслек буларак файдаланганнар. Шуңа да татарлар яшәгән төбәкләрдә гарәп, фарсы, үзбәк, азәрбайҗан, казах, таҗик һ.б. телләрендә язылган әсәрләрнең күчермәләре еш очрый. Мисал өчен, 1968 елда Әстерхан өлкәсе Яңа авылда фарсы әдибе Ф. Гаттар иҗат иткән «Тәзкирәтел әүлия» әсәренең 1281 елгы күчермәсе табыла (Рәс. 8). Бу табыш – бүгенгә кадәр китапханә фондында сакланучы фарсы телендә язылган кульъязмаларның иң борынгысы.

Рәс. 8. Гаттар. «Тәзкирәтел әүлия», 1281 ел. Әстерхан, Яңа авыл. АЭ-1968

Тупланган кульъязмалар арасында төрекмән телендә язылганнары да бар. Мәсәлән, 1968 елда экспедиция әһелләре Әстерхан өлкәсендә Мәхтүм Колыйның шигъри әсәрләр җыентыгының XIX йөз ахырына нисбәтле күчермәсенә тап була (Рәс. 9). Әлеге табыш төрки халыклар арасында булган милли-мәдәни багланышлар тарихын өйрәнү өчен мөһим чыганак булып тора.

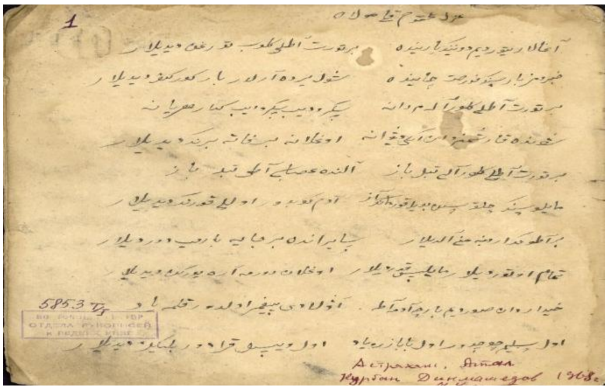

Рәс. 9. Мәхтүм Колыйның шигъри әсәрләр җыентыгы. XIX йөз ахыры – XX йөз башы. Әстерхан өлкәсе. АЭ-1968

Яисә үзбәк халкының төрки әдәбиятлар үсешенә зур йогынты ясаган билгеле шагыйре, олуг фикер иясе һәм дәүләт эшлеклесе Галишер Нәваи тарафыннан иҗат ителгән «Диван» әсәренең Буа районы Каенлык авылында табылган кульязмасы да кыйммәтле табышларның берсе [23, б. 73-75] була (Рәс. 10).

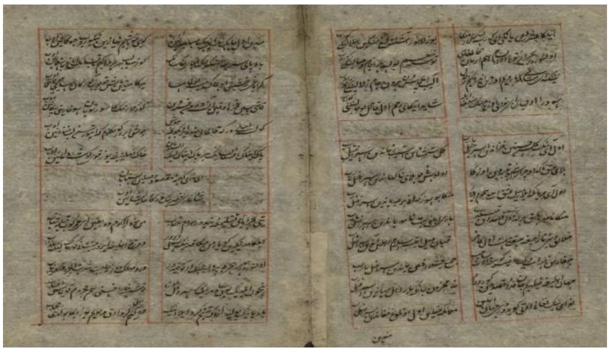

Рәс. 10. Галишер Нәваи. «Диван», Буа районы, Каенлык авылы. АЭ-1968

Шул рәвешле, әлеге экспедиция нәтиҗәсендә табылган кульязма һәм басма китаплар фәндә яшәп килгән күп кенә «ак тап»ларны бетерү, аерым фактларны төгәлләштерү юлында алыштыргысыз дәлил булып калка. Мондый сәфәрләр бу ядкярләрнең күбесен мәңгегә югалудан саклап калып, милли-мәдәни мирас төсендә киләчәк буыннарга тапшыру мөмкинлеген тудыра.

Төп нәтиҗәләр

Ярты гасыр дәвам иткән экспедицияләр вакытында Россиянең 5 автономияле республикасы һәм 15 өлкәсендәге 900 гә якын торак пункт тикшерелә һәм төрки-татар, гарәп, фарсы телләрендә язылып, фәннең күп өлкәләрен колачлаган 10 000 нән артык кульязма, мең ярымга якын басма китаплар җыела һәм китапханә фондларына тапшырыла. Табылган кульязмаларның күпчелек өлешен дини эчтәлектәге Коръән Кәрим, Һәфтияк, төрле күләмдәге догалыклар, пәйгамбәрләр тарихына багышланган язмалар, дини васыятьнамәләр, салаватлар тәшкил итә. Моннан тыш, коллекциянең зур күләме тел, әдәбият, халык авыз иҗаты, тарих, медицина, әхлак өлкәләренә карый. Бу экспедицияләр кульязма ядкярләребезне җыю белән генә чикләнеп калмыйча, аларны өйрәнеп, күп текстларны беренчеләрдән булып фәнни әйләнешкә кертүгә ягыннан да бәһасез була.

Хәзерге көндә Казан университеты китапханәсендәге Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең Көнчыгыш кульязмалары секторында гарәп графикасында язылган 15000 нән артык кульязма саклана. Бу – Россия күләмендә иң зур күрсәткеч. Әлеге кульязмаларның 70 проценты – нәкъ менә археографик экспедициянең эшчәнлеге нәтиҗәсе! Алар бүген дә тарих, тел һәм әдәбият белеменә, гомумән, милләтебезгә хезмәт итә, хәзерге фәнни эзләнүләрнең дә өйрәнү объекты булып кала!

** Борынгы кульязма китапларның фотокопияләре Казан университеты Фәнни китапханәсенең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге фондыннан алынды.*

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. *Госманов М.Г.* Каурый каләм эзеннән: археограф язмалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 463 б.

2. Милли китапханәнең археографик экспедицияләре: 30 еллык тәҗрибә / төз. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшр., 2022. 250 б.

3. *Усманов М.А.* Сколько потерь в каждой находке! // Памятники Отечества. Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. 1989. № 1. С. 115-124.

4. *Усманов М.А.* Итоги и перспективы археографических работ в Казанском университете // Материалы итоговой научной конференции КГУ за 1988 год: доклады на пленарных заседаниях. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. С. 3-20.

5. *Миңнуллин Җ.С.* Күренекле галим, әдип, җәмәгать эшлеклесе // Казан утлары. 2004. № 5. Б. 151-155.

6. *Миннуллин З.С.* Восточная археография в Казанском университете: страницы истории // Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие

и перспективы изучения (К 80-летию профессора М.А. Усманова). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. С. 113-118.

7. *Миңнуллин Җ.С.* Мәкаләләр җыентыгы. Казан: Татар.кит.нәшр., 2023. 358 б.

8. *Крачковский И.Ю.* Собрание арабских рукописей в Казани. Избранные сочинения. М.-Л., 1960. Т. 6. 739 с.

9. *Әхмәтҗанов М.И.* Сайланма хезмәтләр. Казан: ТӘһСИ, 2019. 336 б.

10. *Усманова Д.М.* Миссия археографических экспедиций в сохранении и развитии традиций востоковедения и исламоведения в Казанском государственном университете // Ислам в мультикультурном мире: Мусульманские движения и механизмы воспроизводства идеологии ислама в современном информационном пространстве. Казань, 2014. С. 465-481.

11. *Усманова Д.М., Мустафина Д.А.* Традиции восточной археографии в Казани и Казанском университете // SLAVISTICA VILNENSIS. 2015. № 60. С. 203-223.

12. *Мустафина Д.А.* Вклад М.А. Усманова в основание и деятельность Археографической лаборатории Казанского университета // Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения (К 80-летию профессора М.А. Усманова). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. С. 61-69.

13. Татар факультетына 50 ел. Казан: Шәкли фәхем, 1994. 70 б.

14. Татар факультетына 60 ел. Казан: Казан ун-ты типографиясе, 2004. 143 б.

15. Татар филологиясе һәм тарихы факультеты. Казан: Б. и., 2004. 42 б.

16. Альберт Фәтхи: мәкаләләр һәм истәлекләр / төз. Раиф Мәрданов. Казан, 2007. 399 б.

17. Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным. Т.II, Ч. I, Собрание летописей. Татарский текст с русским предисловием. Казань, 1854. XVIII, 128 с.

18. *Готвальд И.Ф.* Описание арабских рукописей, принадлежавших библиотеке Императорского Казанского университета. Казань, 1855. 302 с.

19. *Каримуллин А.Г.* Востоковедные фонды библиотеки Казанского университета им. В.И.Ульянова (Ленина) // Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. М., 1963. С. 228–236.

20. *Юсупов А.Ф., Файзуллина Г.Ч.* Школа татарской диалектологии в Казанском университете: предпосылки, формирование и развитие // TATARICA. 2024. № 22 (1). Б. 26-48.

21. *Гараева Н.Г.* Старейший список Корана в собрании Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета // Восточные рукописи: современное состояние и перспективы изучения: Материалы Круглого стола (Казань, 1 декабря 2011 г.) / составители: Р.Ф. Исламов, С. Ф. Галимов. Казань, 2011. С. 93-105.

22. *Амерханова Э.И., Марданов Р.Ф., Сабирова Э.Н.* Сокровища мысли татарских просветителей // «Верность истине»: К 200-летию историка, лингвиста и педагога Хусаина Фаизханова: буклет выставки в Музее истории КФУ (18 мая – 3 июня 2023 года). Санкт-Петербург, 2023. С. 12-19.

23. Рукописи Алишера Навои в собраниях Казани. Каталог. / Составитель и автор описания рукописей – д. и. н. И.В. Зайцев. Москва – Казань – Тамбов, 2021. 192 с.

АРХЕОГРАФИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В КАЗАНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Айрат Фаикович Юсупов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

Энже Наилевна Сабирова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Endzhe.Sabirova@kpfu.ru.

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

Археографическая экспедиция Казанского университета, посетив около 900 населенных пунктов в 15 областях 5 автономных республик России, вернула татарскому читателю более 10 000 рукописей на тюрко-татарском, арабском, персидском языках, около полутора тысяч печатных книг. Среди найденных рукописей преобладают книги религиозного содержания (Кораны, Хафтияки (часть Корана), молитвенники, истории пророков), ценные рукописи с произведениями народного творчества, трудами по языкознанию, по художественной литературе, истории, медицине. Эти экспедиции не только нацелены на сбор, накопление и научное исследование рукописных памятников, над которыми нависла опасность исчезновения, но прежде всего ориентированы на сохранение наследия культуры прошлого.

В статье содержится обзор редких рукописей, обнаруженных за полвека в ходе археографических экспедиций Казанского университета, выявлено научное и социальное значение этой работы в жизни татарского народа. В ходе исследования реконструирована история возникновения археографических экспедиций и содержание их работы, выявлен их вклад в развитие литературоведения.

Ключевые слова: Казанский университет, археографическая экспедиция, рукопись, печатная книга, научная работа

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-135-141

THE OUTSTANDING SOVIET AND RUSSIAN CARDIAC SURGEON

Ravil Kalimullovich Akhmetshin,
Plenipotentiary Representative of the Republic of Tatarstan in the Russian Federation,
Building 1, 13/15 3rd Kotelnichesky Per., Moscow, Russian Federation,
tat.msk@tatar.ru, dezh.pprt@tatar.ru.

Airat Zakievich Farrakhov,
State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation,
1 Okhotny Ryad Str., Moscow, Russian Federation,
ayrat.farrahov@minfin.ru.

Akchurin Renat Suleimanovich (1946–2024) was a surgeon, Doctor of Medical Sciences (1985), Professor (1992), Academician of the Russian Academy of Medical Sciences (RAMS), Russian Academy of

Акчурин Ренат Сөләйман улы (1946–2024) – хирург, медицина фәннәре докторы (1985), профессор (1992), Россия Медицина фәннәре академиясе академигы (1997), Россия Фәннәр академиясе академигы

Акчурин Ренат Сулейманович (1946–2024) – хирург, доктор медицинских наук (1985), профессор (1992), академик Российской академии медицинских наук (РАМН), Российской академии наук (2011),

Sciences (2011), Honorary Member of the Bashkir Academy of Sciences (1998) and Tatar Academy of Sciences (1999). R. Akchurin was the author and co-author of more than 900 scientific papers, including 8 monographs and 31 certificates of authorship. The scientist made a huge contribution to the preparation of highly qualified personnel: Under his supervision, 9 doctoral and 36 candidate dissertations were defended. R. Akchurin was awarded the Order of Honor (1996), of Friendship (2016), "For Services to the Fatherland" of IV degree (2021), the RKO medal for outstanding achievements in the development of Russian cardiology (2018), the Gold Medal named after N. Blokhin (2021) and the E. Chazov Gold Medal (2024). He was a Laureate of the USSR State Prize (1982) and the State Prize of the Government of the Russian Federation (2004).

(2011), Башкортстан Республикасы Фәннәр академиясе академигы (1997), Татарстан Фәннәр академиясенең шәрәфле әгъзасы (1999).

Р.С. Акчурин – 900 дән артык фәнни хезмәт авторы һәм автордашы, алар арасында 8 монография һәм 31 авторлык таныклыгы бар. Галим югары квалификацияле кадрлар әзерләүгә зур өлеш кертте. Аның җитәкчелегендә 9 докторлык һәм 36 кандидатлык диссертациясе якланды. Р.С. Акчурин Почёт, (1996), Дуслык (2016), IV дәрәҗә «Ватан алдындагы казанышлары өчен» (2021) орденнары, РКОның Ватан кардиологиясен үстерүдә зур казанышлары өчен, Н.Н. Блохин, Е.И.Чазов исемендәге алтын медальләр белән бүләкләнгән. СССР Дәүләт премиясе (1982), РФ Хөкүмәте (2004) премияләре лауреаты.

Почетный член Башкирской Академии наук (1998), Татарской Академии наук (1999).

Р. А. Акчурин – автор и соавтор более 900 научных работ, в том числе 8 монографий и 31 авторских свидетельств. Ученый внес огромный вклад в подготовку кадров высшей квалификации: под его руководством защищено 9 докторских и 36 кандидатских диссертаций.

Р. А. Акчурин был награжден орденами Почета (1996), Дружбы (2016), «За заслуги перед Отечеством» IV степени (2021), медалью РКО за выдающиеся достижения в развитии отечественной кардиологии (2018), золотой медалью им. Н. Н. Блохина (2021), Золотой медалью Е. И. Чазова (2024).

Является лауреатом Государственной премии СССР (1982), Государственной премии Правительства РФ (2004)

Renat Akchurin was born on April 2, 1946, to a family of teachers in the city of Andijan, the Uzbek SSR (now the Republic of Uzbekistan). After leaving high school in Andijan in 1964, he entered the Andijan Medical Institute; four years later he moved to the 1st Moscow Medical Institute named after I. Sechenov, from which he graduated in 1971.

The next year he spent working as a GP in the Reutov City Hospital, the Moscow Region, in 1972–1973 he held the position of trauma surgeon there. Concurrently, he worked as a part time surgeon at the 79th Hospital in Moscow and a trauma surgeon at the Balashikha District Hospital. In 1973, he was enrolled in the clinical internship in surgery at the All-Union Scientific Center of Surgery of the USSR Academy of Medical Sciences (VNCS USSR AMS). After completing his course in 1975, he was accepted as a junior research fellow in the Department of Microvascular Surgery at VNCS USSR AMS. In 1978, R. Akchurin defended his Ph.D. thesis "Organization and indications for microsurgical replantation of fingers and hands". In the same year, he became a senior research fellow in the Department of Vascular Microsurgery at VNCS USSR AMS. From 1984, he began to specialize in cardiac surgery. He completed an internship at the Michael DeBakey Clinic (Houston, USA). In the same year, he was elected to the position of head of the Department of Cardiovascular Surgery at the A. L. Myasnikov Institute of Clinical Cardiology of the Cardiology Research and Production Center, the Russian Academy of Medical Sciences.

"Starting from the first days of his work at the Cardiology Center, Academician Akchurin, for the first time in our country and Europe, introduced into clinical practice a highly effective microsurgical technology in operations on coronary arteries. This important and significant achievement made it possible to provide medical aid to patients previously considered inoperable, significantly reduce mortality and the number of complications during myocardial revascularization.

In addition to the introduction of microsurgical techniques in heart operations, Academician Akchurin introduced methods of using internal thoracic arteries for coronary bypass grafting, developed and improved specialized microsurgical instruments and suture material of domestic production for reconstructive microsurgery of the coronary arteries; he also developed methods of direct myocardial revascularization operations without artificial circulation, created an original myocardial stabilizer "Kosmeya" for this purpose, developed and improved complex surgical interventions in combined operations on the heart and blood vessels in patients with severe concomitant diseases (including cancer); introduced into practice and improved advanced surgical methods of treating cardiac rhythm and conduction disorders in various cardiovascular

diseases; due to his efforts new directions of cardiovascular surgery were developed and implemented in our country – endovascular and hybrid interventions for valvular heart disease and atherosclerotic lesions of the main vessels in the treatment of aneurysms of the aorta and its branches [1, c. 167].

Under the guidance of the prominent cardiac surgeon, the Department of Cardiovascular Surgery, developed and implemented his original concept of continuity of diagnostic, surgical and rehabilitation stages of treatment as an integral part of the high-tech surgery success.

R. Akchurin made a huge contribution to the organization and management of the federal target research and education program "High-tech Medicine". The famous cardiac surgeon was the deputy general director for surgery of the Federal State Budgetary Institution "Russian Cardiology Research and Production Complex" of the Ministry of Health of Russia.

For his achievements, the talented cardiac surgeon was thrice awarded the main prize at World Exhibitions in Belgium and Sweden. R. Akchurin's high medical expertise was confirmed by his membership of many academies and societies of the world. In 1994, the famous doctor became a member of the Scientific Council of the World Society of Angiologists, a member of the presidium of the Russian Society for Cardiovascular Surgery. R. Akchurin was a member of the board of directors of the DeBakey International Cardiovascular Surgical Society and a member of the European Society for CardioVascular Surgery [1].

We met more than twenty years ago. Our meetings became even more frequent when, under his leadership, the Doctors' Club was created at the Office of the Plenipotentiary Representative of Tatarstan in the Russian Federation in December 2011. This club has become a serious professional platform, enhancing close communication between doctors – the natives of Tatarstan and ethnic Tatars working in Moscow, its aim being to help our fellow countrymen. Among them are candidates and doctors of medicine, five academicians and physicians of the highest rank. Renat Akchurin himself was the chairman of the Council for the Defense of doctoral and candidate dissertations, so he could assess the value of scientific research - in 1985 he defended his doctoral dissertation "Reconstructive operations of the fingerless hand", and six years later he was awarded the academic title of professor in the specialty "cardiovascular surgery".

He was the creator of the world-renowned cardiac surgery school - 9 doctoral and 36 candidate dissertations were prepared and defended under his supervision. Renat Akchurin was the author of more than 900 scientific papers, including 29 monographs and chapters in monographs and had 31 certificates of authorship. He was also the editor-in-chief of the journal "Angiology and Vascular Surgery", a member of the editorial board of the "I. Grekov Surgery Bulletin", "Emergency Medical Care", "Circulation Pathology", "Cardiology Bulletin", "Cardiology and Cardiovascular Surgery", "Eurasian Cardiology Journal" and "Russian Electronic Journal of Radiology (REJR)" [2].

For many years, R. Akchurin headed the Department of Cardiovascular Surgery and Angiology, conducting a course in anesthesiology and resuscitation at the E. Chazov Institute for Training Highly Qualified Personnel of the Federal State Budgetary Institution the National Medical Research Center of Cardiology, the Ministry of Health of the Russian Federation. Today, outstanding and respected doctors work across Russia and in Tatarstan, they are his students and followers. He was very sensitive to their fate, taking care of each of them for many years.

Renat Akchurin maintained a close working relationship with Tatarstan for decades. At the medical instrument plant in the Republic of Tatarstan, they once developed and made a kit for coronary surgery, called the "Akchurin Kit". His cooperation with the enterprise and creation of these instruments became the reason for Renat Akchurin to pay his first visit to Kazan.

Renat Akchurin was a world-class cardiac surgeon. He took part in the creation of the Interregional Clinical Diagnostic Center (ICDC), which made it possible to open the hospital of the highest level in Kazan, where patients come from all over the country. At the ICDC, he himself took part in the installation of the "applicator" for aortocoronary bypass surgery and valve transplantation.

He rendered assistance to the Children's Republican Clinical Hospital (DRKB). With his participation, doctors began to perform cardiac surgery in the Tatneft Medical Center in Almetyevsk. He conducted numerous consultations and workshops; in 2019, he personally opened the first innovative hybrid operating room in the Republic. For his merits, the medical expert was awarded the title of the Honored Doctor of Tatarstan, and was repeatedly invited as a guest of honor to the annual "Ak chächäklär" Award".

R. Akchurin was a member of the Scientific Council of the Federal State Budgetary Institution "National Medical Research Center of Cardiology"

of the Ministry of Health of Russia and of the Council on Cardiovascular Surgery of the Russian Academy of Sciences and the Ministry of Health of Russia, he was the chairman of the Council for the Defense of Doctoral and Candidate Dissertations D 208.073.03, a member of the Research and Technical Council for the Implementation of Activities in the field of chemical, medical and pharmaceutical industries, as well as of the biotechnological complex of Russia, but despite his very busy schedule, he always found time for our meetings. It has been several times that the Doctor's Club came to the Republic, to the regions of Tatarstan. Renat Akchurin personally saw the patients, examined them and helped transport seriously ill people to Moscow clinics. He always remained simple and accessible. He was distinguished by modesty, intelligence and the highest integrity.

His merits and achievements were highly appreciated by the government authorities. R. Akchurin was a laureate of the State Prize of the USSR and the Russian Federation, and the Prize of the Government of the Russian Federation and the Republic of Tatarstan; he was awarded the Order of the Badge of Honor (1996), the Order of Friendship (2016), the IV Degree Order of Merit for the Fatherland (2021), the N. Pirogov Grand Gold Medal of the Russian Academy of Sciences (2018), the RKO Medal for Outstanding Achievements in the Development of Domestic Cardiology (2018), the N. Blokhin Gold Medal (2021), the E. Chazov Gold Medal (2024) and many foreign orders [2]. However, the most important reward for every doctor is the recognition and love of his patients who included top government officials, such as the Russian President Boris Yeltsin, and quite ordinary people.

To mark the 70th anniversary of the healthcare legend Renat Akchurin, a documentary film with a self-explanatory title, "Close to the Heart," was made. The talented cardiologist saved thousands of lives all over the world. Many of his patients – residents of Russia, Peru, Mauritius and other countries – took part in the filming and told why they decided to entrust their lives to the famous Tatar cardiac surgeon. Renat Akchurin took the fate of each of his patients close to his heart, later he himself became a close and dear person to the people he had saved. Outside the hospital, he ceased to be a doctor and became a senior comrade with whom you could communicate in an informal way, laughing at his jokes. None of us will be able to forget what a fantastic conversationalist he was and how often he talked about his native Uzbekistan.

When the Crimean events broke out in 2014, there was strong destabilization of the situation including the Crimean Tatars. With the participation of Renat Akchurin, a representative group of Moscow doctors, members of the Club at the Plenipotentiary Representative's Office, "landed" for several days in the Bakhchisarai District of Crimea, which was supervised by Tatarstan. Highly qualified specialists, headed by Renat Akchurin himself, examined several hundred patients, holding consultations, and later transporting seriously ill patients to Moscow. Surgeons know how difficult it is to perform surgery in unfamiliar places and how important it is for the first operation to be successful. In all these centers, the first complicated and technologically challenging surgeries were performed personally by Renat Akchurin!

This was the act of real humanity and professionalism. He acted not only as a doctor, but also as a peacemaker. Every year, on his birthday, we would come to his working place with Tatar delicious baked treats. He would say: 'This is the best gift I could have'.

Despite the fact that he was seriously ill in the last years of his life, he never stopped performing the most difficult surgeries saving people, giving them a chance to live. This was the act of a Man with a big heart and soul!

Renat Akchurin is no longer with us, but he left a huge and kind memory behind. Rustam Minnikhanov, the Rais of Tatarstan who was personally acquainted with the doctor, wrote in a telegram to his family: "The life path of Renat Suleimanovich became a vivid example of high and devoted service to people, his native Fatherland and his chosen cause. His brilliant scientific discoveries, breakthrough developments and unique technologies allowed saving thousands of lives, serving the qualitative development of transplantology and cardiac surgery in Russia. In grateful memory of this amazing person, we are grieving together".

References

1. Sedov, V. M. (2016). *Akademik RAN Renat Suleimanovich Akchurin (K 70-letiyu so dnya rozhdeniya)* [RAS Academician Renat Suleymanovich Akchurin (on his 70th anniversary)]. Vestnik khirurgii. No. 3, pp. 116–117. (In Russian)

2. *Ushel iz zhizni Akchurin Renat Suleimanovich* [Renat Suleimanovich Akchurin Has Passed Away]. Rossiiskoe obshche-stvo angiologov i sosudistykh khirurgov. URL: https://www.angiolsurgery.org/news/2024/10/06/ (accessed: 06.10. 2024). (In Russian)

ВЫДАЮЩИЙСЯ СОВЕТСКИЙ И РОССИЙСКИЙ КАРДИОХИРУРГ

Равиль Калимуллович Ахметшин,
Полномочное представительство Республики Татарстан в Российской Федерации,
Россия, г. Москва, 3-й Котельнический пер., д.13/15, строение 1,
tat.msk@tatar.ru, dezh.pprt@tatar.ru.

Айрат Закиевич Фаррахов,
Государственная Дума Федерального собрания Российской Федерации,
Россия, г. Москва, ул. Охотный ряд, д. 1,
ayrat.farrahov@minfin.ru.

Ренат Сулейманович Акчурин родился 2 апреля 1946 года в городе Андижане Узбекской ССР (ныне Республика Узбекистан) в семье учителей. После окончания в 1964 г. средней школы в г. Андижане он поступил в Андижанский медицинский институт, а спустя четыре года перевелся в 1-й Московский медицинский институт им. И. М. Сеченова, который закончил в 1971 г. На протяжении следующего года он работал участковым врачом-терапевтом в Реутовской городской больнице в Московской области, в 1972–1973 гг. там же занимал должность врача-травматолога. По совместительству работал хирургом в 79-й больнице Москвы и травматологом в Балашихинской районной больнице. В 1973 г. был зачислен в клиническую ординатуру по хирургии Всесоюзного научного центра хирургии Академии медицинских наук СССР (ВНЦХ АМН СССР). После завершения обучения в клинической ординатуре в 1975 г. был принят на должность младшего научного сотрудника в отдел микрососудистой хирургии ВНЦХ АМН СССР. В 1978 г. Р. С. Акчурин защитил кандидатскую диссертацию на тему «Организация и показания к микрохирургической реплантации пальцев и кисти». В этом же году он стал старшим научным сотрудником отдела микрохирургии сосудов ВНЦХ АМН СССР. С 1984 г. начал специализироваться в области кардиохирургии. Стажировался в клинике Майкла Дебейки (г. Хьюстон, США). В этом же году был избран на должность руководителя отдела сердечно-сосудистой хирургии Института клинической кардиологии им. А. Л. Мясникова Кардиологического научно-производственного центра РАМН.

«Начиная с первых дней работы в Кардиоцентре, одним из самых важных и значимых достижений академика Акчурина стало внедрение в клиническую практику впервые в нашей стране и Европе высокоэффективной микрохирургической техники при операциях на коронарных артериях, что позволило оказывать помощь пациентам ранее считавшихся неоперабельными, значительно снизить смертность и сократить количество осложнений при проведении реваскуляризации миокарда.

Помимо внедрения техники микрохирургии при операциях на сердце, академиком Акчуриным были внедрены методики использования внутренних грудных артерий для коронарного шунтирования, разработан и усовершенствован специализированный микрохирургический инструментарий и шовный материал отечественного производства для реконструктивной микрохирургии коронарных артерий; отработаны методики операций прямой реваскуляризации миокарда без искусственного кровообращения, создан для этой цели оригинальный стабилизатор миокарда «Космея», разработаны и усовершенствованы сложные хирургические вмешательства при сочетанных операциях на сердце и сосудах у больных с тяжелыми сопутствующими заболеваниями (в том числе и онкозаболеваниями); внедрены в практику и усовершенствованы передовые хирургические методики лечения нарушений ритма и проводимости сердца при различных сердечно-сосудистых заболеваниях; освоены, развиты и внедрены в нашей стране новые направления сердечно-сосудистой хирургии – эндоваскулярные и гибридные вмешательства при клапанной патологии сердца и атеросклеротическом поражении магистральных сосудов, в лечении аневризм аорты и её ветвей [1, с. 167].

Также под руководством известного кардиохирурга в отделе сердечно-сосудистой хирургии была разработана и реализована его авторская концепция преемственности лечебно-диагностических, хирургических и реабилитационных этапов лечения, как неотъемлемой составляющей успеха высокотехнологичной хирургии.

Ренат Сулейманович внёс огромный вклад в организацию и руководство федеральными целевыми научными и образовательными программами «Медицина высоких технологий». Известный кардиохирург был заместителем генерального директора по хирургии ФГБУ «Российский кардиологический научно-производственный комплекс» Минздрава России.

За свои разработки талантливый кардиохирург был трижды удостоен главного приза на всемирных выставках в Бельгии и Швеции. Высочайший авторитет Р. С. Акчурина подтвержден избранием его членом многих академий и обществ мира. В 1994 г. известный врач стал членом научного совета Всемирного общества ангиологов, членом президиума Российского общества по сердечно-сосудистой хирургии. Р.С. Акчурин являлся членом совета директоров Международного хирургического общества им. М. Дебейки, членом Европейского общества сердечно-сосудистой хирургии [1].

Мы познакомились более двадцати лет назад. Наши встречи стали еще более частыми, когда под его руководством при Полномочном представительстве Татарстана в Российской Федерации был создан Клуб врачей в декабре 2011 года. Этот клуб стал серьезной профессиональной площадкой для тесного общения докторов – выходцев из Татарстан и этнических татар, работающих в Москве и помощи нашим землякам. Среди них кандидаты и доктора медицинских наук, пять академиков, врачи высшей категории. Ренат Сулейманович сам был председателем совета по защите докторских и кандидатских диссертаций и прекрасно знал цену научным исследованиям – в 1985 г. защитил докторскую диссертацию «Реконструктивные операции беспалой кисти», а через шесть ему присвоено ученое звание профессора по специальности «сердечно-сосудистая хирургия».

Он являлся создателем общепризнанной кардиохирургической школы – под его руководством были подготовлены и защищены 9 докторских и 36 кандидатских диссертаций. А сам он стал автором более 900 научных работ, среди них 29 монографий и глав в монографиях, 31 авторского свидетельство. Сам Ренат Сулейманович являлся главным редактором журнала «Ангиология и сосудистая хирургия», членом редакционной коллегии «Вестник хирургии им.И.И. Грекова», «Неотложная медицинская помощь», «Патология кровообращения», «Кардиологический вестник», «Кардиология и сердечно-сосудистая хирургия», «Евразийский кардиологический журнал», Russian Electronic Journal of Radiology (REJR) [2].

Многие годы Ренат Акчурин руководил кафедрой сердечно-сосудистой хирургии и ангиологии с курсом анестезиологии и реаниматологии Института подготовки кадров высшей квалификации ФГБУ «НМИЦ кардиологии им. ак. Е.И. Чазова» Минздрава России. Сегодня по всей России, в том числе в Татарстане работают выдающиеся и уважаемые врачи – его ученики и последователи. Он трепетно относился к их судьбе, опекая каждого из них долгие годы.

Десятки лет Ренат Сулейманович поддерживал тесные связи с Татарстаном. В свое время на медико-инструментальном заводе в РТ разработали и сделали набор для коронарной хирургии, который называется «Набор Акчурина». Сотрудничество с предприятием и создание инструментов стали поводом для первого приезда Рената Сулеймановича в Казань.

Ренат Акчурин являлся кардиохирургом мирового уровня. То, что он сам принимал участие в создании межрегионального клинико-диагностического центра (МКДЦ) в Казани и курировал его структуру, позволило создать в Казани больницу высочайшего уровня, куда приезжают пациенты со всей страны. В МКДЦ он сам ставил «аппликатуру» по аортокоронарному шунтированию, пересадке клапанов.

Он помогал Детской республиканской клинической больнице (ДРКБ). При его участии направление кардиохирургии развивалось еще в одном стратегическом центре – в медсанчасти «Татнефти» в Альметьевске. Он проводил многочисленные консультации и мастер-классы, а в 2019 году лично открывал первую в республике инновационную гибридную операционную. За совокупность заслуг ему было присвоено звание заслуженного врача Татарстана», его постоянно приглашали в качестве почетного гостя на ежегодную премию «Ак чәчәкләр».

Несмотря на очень плотный график, Р.С.Акчурин являлся членом научного совета ФГБУ «НМИЦ кардиологии» Минздрава России, Совета по сердечно-сосудистой хирургии РАН и Минздрава России, членом научно-технического совета по реализации мероприятий в области химической, медицинской и фармацевтической промышленности, а также биотехнологического комплекса России – всегда находил время для встреч, а Клуб врачей несколько раз выезжал в районы Татарстана, сам лично принимал пациентов, консультировал, помогал перевозить тяжелобольных в мос-

ковские клиники. При этом он всегда оставался открытым человеком, с которым было легко в общении. Его отличала скромность, интеллигентность и высочайшая порядочность.

Его заслуги и достижения были высоко оценены на самом высоком уровне: Ренат Сулейманович является лауреатом Государственной премии СССР и РФ, Премии Правительства РФ и Республики Татарстан. Он награжден орденом Знак Почета (1996 г), Орденом Дружбы (2016 г), орденом «За заслуги перед Отечеством» IV степени (2021 г), Большой золотой медалью им. Н.И. Пирогова РАН (2018 г), медалью РКО за выдающиеся достижения в развитии отечественной кардиологии (2018 г), золотой медалью им. Н.Н. Блохина (2021 г), Золотой медалью Е.И.Чазова (2024 г), многими иностранными орденами [2]. Однако самой главной наградой для каждого врача является признание и любовь его пациентов. А среди них были и первые лица государства, начиная от российского президента Бориса Ельцина, и совсем простые люди.

К 70-летию легенды здравоохранения Рената Акчурина был снят документальный фильм с говорящим само за себя названием – «Близко к сердцу». На счету талантливого кардиолога тысячи спасенных жизней во всем мире. Многие из его пациентов – жители России, Перу, Маврикии и других стран приняли участие в съемках и рассказали почему они решили вверить свою судьбу знаменитому татарскому кардиохирургу. Ренат Акчурин принимал судьбу каждого своего пациента близко к сердцу, и сам становился близким и родным человеком для спасенных людей.

За пределами больницы он переставал быть доктором, а становился старшим товарищем, с которым можно было неформально общаться, смеяться над его анекдотами. Никто из нас не сможет забыть каким он был фантастическим собеседником и как часто он рассказывал про родной Узбекистан.

Когда начались крымские события в 2014 году, была серьезная дестабилизация остановки, в том числе с участием крымских татар. И тогда с участием Рената Сулеймановича собралась представительная группа московских врачей, членов клуба при Полпредстве, и они на несколько дней «десантировались» в Бахчисарайский район Крыма, который курировал Татарстан. Высококлассные специалисты во главе с самим Ренатом Акчуриным приняли несколько сотен пациентов, провели консилиумы, даже перевезли тяжелобольных в Москву. Хирургам известно, как сложно оперировать в незнакомых стенах и как важно, чтобы первая операция была успешной. Во всех этих центрах первые сложные и технологические операции были выполнены лично Ренатом Сулеймановичем!

Сегодня, делая оценку событий десятилетней давности, нужно подчеркнуть, что это был поступок настоящего человека и профессионала. Он поступил даже не только как доктор, но и как миротворец. Ежегодно на его день рождения мы приезжали к нему на работу с татарской выпечкой. «Это для меня лучший подарок», – говорил он.

Несмотря на то, что последние годы он был серьезно болен, не переставал делать сложнейшие операции и спасать вокруг себя людей, давая им шанс на жизнь. Это поступок Человека с огромным сердцем и душой!

Ренат Сулейманович покинул этот мир, но оставил огромную и добрую память. Как написал в телеграмме семье Раис Татарстана Рустам Минниханов, который был лично знаком с ним, «Жизненный путь Рената Сулеймановича стал ярким образцом высокого и преданного служения людям, родному Отечеству и избранному делу. Его блестящие научные открытия, прорывные разработки и уникальные технологии позволили спасти тысячи жизней, послужили качественному развитию трансплантологии и кардиохирургии в России.

Благодарная память об этом удивительном человеке навсегда сохранится в наших сердцах, скорбящих вместе с вами».

Литература

1. *Седов В. М.* Академик РАН Ренат Сулейманович АКЧУРИН (К 70-летию со дня рождения) // Вестник хирургии. 2016. № 3. С. 116–117.

2. Ушел из жизни Акчурин Ренат Сулейманович // Российское общество ангиологов и сосудистых хирургов. URL: https://www.angiolsurgery.org/news/2024/10/06/ (дата обращения: 06.10.2024).

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-142-147

NATIONAL HERO

Anis Foatovich Galimyanov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
anis_59@mail.ru.

Ziyatdinov Azat Shaymullovich (January 20, 1939 – September 24, 2017) was a Soviet and Russian chemist, doctor of technical sciences, professor, vice-president of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. He was an expert in the field of petrochemical technologies, catalytic processes and catalysis. A. Ziyatdinov's scientific projects have been implemented into petrochemical industries in the cities of Ufa, Salavat, Perm and Omsk.

He created a laboratory of catalytic synthesis, laboratory reactors and installations for the study of kinetic catalysis, adsorption and diffusion processes and calculation of reactors.

He was the author of more than 100 inventions and patents and more than 150 scientific works.

Зыятдинов Азат Шәймулла улы (1939 елның 20 гыйнвары – 2017 елның 24 сентябре) – совет һәм Россия химигы, техник фәннәр докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең вице-президенты. Нефть химиясе технологияләре, каталитик процесслар һәм катализ өлкәсендә белгеч. А.Ш. Зыятдиновның фәнни хезмәтләре Уфа, Салават, Пермь, Омск шәһәрләренең нефть химиясе сәнәгатенә кертелгән. Каталитик синтез лабораториясен булдыра, катализ кинетикасын, адсорбцион һәм диффузион процессларны, реакторларны исәпләүне өйрәнү өчен лаборатор реакторлар һәм җайланмалар эшли. 100 дән артык уйлап табу һәм патент авторы, 150 дән артык фәнни хезмәте бар.

Зиятдинов Азат Шаймуллович (20 января 1939 года – 24 сентября 2017 года) – советский и российский химик, доктор технических наук, профессор, вице-президент Академии наук Республики Татарстан. Специалист в области нефтехимических технологий, каталитических процессов и катализа. Научные разработки А. Ш. Зиятдинова внедрены в нефтехимические производства городов Уфы, Салавата, Перми, Омска.

Создал лабораторию каталитического синтеза, разработал лабораторные реакторы и установки для изучения кинетики катализа, адсорбционных и диффузионных процессов, расчета реакторов.

Автор более 100 изобретений и патентов и более 150 научных трудов.

They ask me: what is your race,
What nationality are you, what is your place of origin?
I always answer proudly:
I am a Tatar, I say, I'm from beyond Kazan.
Right there, on the banks of the Shushma River
My family and my village Tauzar are located.
My eleven great-grandfathers lived there,
All of them were educated and successful [1].

Azat Ziyatdinov

There are people who are both easy and difficult to write about. Easy, because we were the witnesses of their actions and creations. Difficult, because their deeds and their heritage were so multifaceted that it is impossible to describe them even in a multi-volume edition. Thank God, there are a lot of such people among the Tatars. One of them, who, in our opinion, ranks high among the leaders was Azat Shaimullovich Ziyatdinov. If he were alive now, he would turn 85 this year.

Azat Ziyatdinov was a descendant of the famous Zyatdinov family. He was born on January 20, 1939, in the village of Tauzar, the Baltasy District in the Republic of Tatarstan. It is impossible to describe the head of their large family and his parents better than Azat did: “On my father’s side, my grandfather Zyatdin was a very strong-spirited person. His parents died when he was 19 and since then he took care of his four siblings. He kept a diary all his life, and our genealogy is based on my grandfather’s memories and my grandfather’s entries” [1].

Azat graduated from the Karadugan seven-year school, and in order to master Russian, he also went to the Malaya Lyza School for a year. His dream was to become a ship captain, but when he collected the required documents and arrived in Kazan, admission to the River Technical School had been over and he entered the Technological School. The 14-year-old boy embarked on his independent life. “I have been persistent since my youth. Leaving the village, I made a strict promise to myself: Never say: ‘I wasn’t able to learn something and disgrace your parents and relatives in this way’. I will have to study anyway. Then, there was nowhere to stay. I used to go to Yudino and learn how to look for an apartment. That was how I joined the city life. There was no scholarship for a “C” student, physics and mathematics saved me. In our family, these subjects were paid attention to. For a boy from a Tatar village, it was a very difficult thing to be able to get a “B” grade for an essay in Russian. I used to memorize four or five pages of topics to write an essay. That way, I always got a scholarship” [1]. Upon graduation from this Technological School as a top student, Azat Ziyatdinov made two decisions for himself: “Firstly, I will not work in this field. Because it is conservative, not relevant enough and does not inspire me. Secondly, I should enter the best university, because I have abilities and skills for that!” [1] And he remained true to this decision throughout his life: he worked only in the most promising and inspiring fields that coincided with his ideals, and he achieved great success.

After the graduation from the Kazan Technical School in 1955, Azat served in the Soviet Army in 1959–1962, then he studied at the Kazan Aviation Institute in 1962–1968, and got a degree in electronics engineering. After the course, fate brought him to the city of Nizhnekamsk. This is the way Azat Ziyatdinov described this period of his life: “During my military service, I began to dream of flying into space. After all, many people cherish this dream for years. So, having returned to Kazan, I entered the Kazan Aviation Institute, and sent an application to Moscow with a request to accept me into the group of candidates for cosmonauts. However, this desire remained just a dream” [2].

In the meantime, he received a diploma, started a family and received an invitation to work in Nizhnekamsk, the city was just under construction…

The place where he began his career as a shift supervisor, a shift manager, was a department (I-2) of a plant producing isoprene rubber from isopentane. Very soon it became clear that isoprene rubber was very suitable for making tires. Less than six months later, he was elected chairman of the Council of Young Specialists and appointed responsible for the preparation of young professionals in the Personnel Development Commission headed by the chief engineer.

In March 1972, he was elected a delegate to the 15th Congress of Trade Unions of the USSR. It was the time when Azat Ziyatdinov went to see Academician V. V. Kafarov, the head of the Cybernetics Department at the D. I. Mendeleyev Moscow Institute of Chemical Technology, to talk to him about his postgraduate course. After passing the entrance test, he was admitted to a postgraduate school. However, the head of the plant in Nizhnekamsk, N. V. Lemayev, refused to let him go to Moscow until the plant “Divinyl” was put into operation. So, the postgraduate course was postponed.

The plant began operating in the spring of 1974. Azat Ziyatdinov left for Moscow to do his postgraduate course. Perhaps, it was there that the “headspring” started. The year before his departure for Moscow was devoted to studying chemistry and Azat Ziyatdinov urged his fellow countryman, Doctor Garifzhanov Gabdelbar, a chief engineer at the Esterletamak Chemical Plant, to make a multifunctional reactor.

When Ziyatdinov completed his postgraduate course at the Department of Cybernetics of the D.

Mendeleyev Moscow Institute of Chemical Technology, he returned to Nizhnekamsk as a candidate of sciences.

In 1991, he defended his dissertation on the topic "Intensification of petrochemical catalytic processes based on mathematical modeling methods" at the Academic Council of the M. Lomonosov Institute of Special Chemical Technology in Moscow and got an academic degree of doctor of technical sciences [3].

N. Lemayev invited Academician V. Kafarov to see "Neftekhim" and during his visit he learned that Azat Ziyatdinov needed a catalytic synthesis laboratory to continue his research work. This laboratory studied the processes of adsorption, desorption, diffusion and catalysis, as well as the problems of the plant. It implemented scientific discoveries aimed at improving the following processes: "Technology of production of solvents for SC", "Technology of detection of the sum of petroleum polymers", "Technology of 'Paints and varnishes' function", "Adjustment of the process of isomerization of n-pentane", "Demulsifier for the ELOU-AVT unit", "The Butane purification process", "Technology of production of motor gasolines" and "New types of simple polyesters". They ensured the efficient operation of the plant and made multimillion economic profits. The new management of the association changed the status of the previously operating scientific division to a "Research and Technological Center" and, in order to improve its activities, the management was transferred to Doctor of Technical Sciences A. Ziyatdinov. The board of management was made up of energetic and enthusiastic professionals. They identified common topics of work for both sides – the plants and the research laboratories – and appointed responsible people to supervise their activities. Depending on the volume and importance of the work done, the plants began to reward the laboratories from their funds. This increased the responsibility of both sides and positive results did not take long to arrive. The successful launch of the alpha-olefin plant, the increase in the capacity of the most complex ethylene production plant, the patents obtained by the Research Center and their implementation in production were the fruits of this successful work. Innovations that significantly increased the production capacity of the ethylene plant brought recognition to the "Scientific and Technological Center" itself: A group of researchers and engineers from the Center received the highest Tatarstan award in the field of science and technology – the State Prize (for more details, see [4]).

The first greatest success was, of course, the creation of the technology for the production of halobutyl rubber (bromobutyl, chlorobutyl). It was the third creation of such technology in the world (besides Exxon and Bayer).

A. Ziyatdinov was the author of about 150 scientific papers and discoveries. The main field of his studies and activities were petrochemistry, organic chemistry, modeling, catalytic processes, reactors, catalysts, etc. His research work was carried out at the petrochemical plants in Nizhnekamsk, Salavat, Ufa and Perm. In 1996, he was awarded the honorary title of "The Honored Chemist of the Republic of Tatarstan". In 2001, he was elected a Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.

The main area of Azat Ziyatdinov's public activity was serving his nation and the Tatar people. In general, a real man should be nationalistic, because one of the main duties of a man is to leave not only his physical continuity, but also his spiritual continuity. In the glorious 1990s, Azat Ziyatdinov was at the forefront of nationalistic activities. His contribution to giving a national face to the city of Nizhnekamsk is invaluable.

A. Zyatdinov never lost touch with his native village of Tauzar and made great efforts to improve it. "I try to keep in touch with my homevillage. All my famous ancestors are buried in the Tauzar cemetery. My heart is in my homevillage". Azat Ziyatdinov died on September 24, 2017 and, according to his will, he was buried in the village of Tauzar in the Baltacy District.

References

1. *Azat Zyyatdinov: "Dəvamchylar kətəm"* (2014) [Azat Ziyatdinov: "Waiting for the Sequels"]. Əңgəmədəsh Razil Vəliev. Vatanym Tatarstan. No. 7. 17 yanvarya. (In Tatar)
2. *Zyyatdinov Azat: "Respublikabyz mənfəgat'ləren kaigyrtyp"* [In the Interests of the Re-public]. Əңgəmədəsh Ildus Zahidullin. URL: https://beznenmiras.ru/news/engemeler/zyyatdinov-azat-respublikabyz-menfeg (accessed: 12.06.2024). (In Tatar)
3. *Җəməgat' ehshleklese* [The Public Figure]. URL: https://tat.e-nkama.ru/raion/pochetnye-grazhdane/38103/ (accessed: 12.06.2024). (In Tatar)
4. *Azat Shaimullovich Ziyatdinov (k 75 letiyu so dnya rozhdeniya)* (2013) [Azat Shaimullovich Ziyatdinov (on his 75th anniversary)]. Nauchnyi Tatarstan. No. 4, pp. 7–10. (In Russian)

МИЛЛИ КАҺАРМАН

Әнис Фоат улы Галимҗанов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
anis_59@mail.ru

Нәселең кем, дип сорыйлар миннән,
Нинди милләт, кайсы яклардан?
Һәрчак горурланып җавап бирәм:
Татармын, дим, Казан артыннан.
Нәкъ шул якта, Шушма буйларында
Нәсел башым, авылым Таузар да.
Унбер бабам шунда гомер сөргән,
Укымышлы булган алар да [1].
Азат Зыятдинов

Шундый шәхесләр була – алар турында язу җиңел дә, авыр да. Җиңел, чөнки аларның эшләгән эшләре, кылган гамәлләре, иҗатлары безнең күз алдында үтте. Авыр, чөнки аларның эшләгән эшләре, мираслары шуның кадәр күп ки, аларны күп томлыкларга да сыйдырып бетереп булмас иде. Аллага шөкер, татарда мондый шәхесләр җитәрлек. Шуларның берсе, безнеңчә, беренче урыннарның берсендә торганы – Азат Шәймулла улы Зыятдинов. Исән булса, аңа быел 85 яшь тулыр иде.

Азат Шәймулла улы атаклы Зыятдиновлар нәселеннән. Ул 1939 нчы елның 20 нче гыйнварында Татарстан республикасы Балтач районының Таузар авылында туган. Нәсел башы, әти-әнисе турында Азат абыйдан да остарак әйтеп булмас: «Әтием ягыннан бабам Зыятдин бик көчле рухлы кеше булган. 19 яшендә ятим калып, 4 туганын башлы-күзле иткән ул. Гомере буе көндәлек алып барган, һәм безнең шәҗәрәнең нигезендә бабай хатирәләре, бабай көндәлеге ята» [1].

Азат Шәймулла улы Карадуган җидееллык мәктәбен тәмамлый, рус телен тирәнрәк өйрәнү максатыннан бер ел Кече Лызи мәктәбендә дә укып ала. Аның хыялы – кораб капитаны булу, ләкин ул документлар җыеп, Казанга килгәндә, елга техникумына кабул итү беткән була, һәм ул технология техникумына керә. 14 яшьлек малай мөстәкыйль тормыш юлына аяк баса. «Миндә яшьтән үк үҗәтлек бар иде. Авылдан киткәндә, үз-үземә катгый бурыч куйдым: «Мин “укый алмады” дигән сүз ишетергә, әти-әниемә, туганнарыма оят китерергә тиеш түгелмен. Мин ничек тә укырга тиеш. Ул вакытта торырга урын юк. Юдинога да менгәләп йөрдем, фатир эзләргә өйрәндем. Шулай итеп, шәһәр тормышына кереп киттем. “Өч”ле билгесенә стипендия юк иде, мине физика, математика коткарды. Безнең өйдә бу фәннәргә игътибар зур иде. Татар авылыннан килеп “дүрт”легә русча сочинение язып кара син – бу бик авыр иде. Сочинение язасы темаларны дүртәр-бишәр бит ятлый идем. Шулай итеп, мин һәрвакытта да стипендия алдым» [Шунда ук]. Һәм бу техникумны иң алдынгылар рәтендә тәмамлап, Азат Шәймулла улы үзе өчен ике нәтиҗә ясый: «Беренчесе – мин бу өлкәдә эшләмәячәкмен. Чөнки ул артта калган өлкә һәм мине рухландырмый. Икенчесе – мин иң көчле вузга керергә тиеш, чөнки аңа минем мөмкинлегем, әзерлегем бар!» [Шунда ук]. Һәм ул шушы морадына гомер буе тугрылыклы кала: иң перспективалы һәм күңеленә яткан, идеалына туры килгән юнәлешләрдә генә эшли һәм зурдан-зур уңышларга ирешә.

Азат Шәймулла улы 1955 нче елда Казан технология техникумын тәмамлап, 1959–1962 нче елларда Совет Армиясе сафларында хезмәт итә, 1962–1968 нче елларда Казан авиация институтында укый, инженер-электронщик белгечлеге ала. Тәмамлагач, язмыш аны Түбән Кама каласына илтә. Бу турыда Азат Шәймулла улы болай ди: «Армия сафларында хезмәт иткәндә, мин космоска очу хакында хыяллана башладым. Бик күпләр шуның белән янып яшәгән еллар иде бит ул. Шуңа да кайтуга Казан авиация институтына укырга кердем, Мәскәүгә, космонавтлыкка кандидатлар төркеменә алуны сорап, мөрәҗәгать тә юлладым әле. Әмма бу теләк хыял булып кына калды» [2].

Ул арада дипломлы була, гаилә корып җибәрә һәм төзелеп килә торган Түбән Кама шәһәренә эшкә чакыру ала...

Хезмәт юлын смена мастеры, смена начальнигы буларак башлаган урын – изопентаннан изопрен каучугы алу заводының бер цехы (И-2) була. Изопрен каучугының шиннар ясау өчен бик кирәкле чимал булуына тиз төшенәләр. Ярты ел да үтми, Азат Шәймулла улын Яшь белгечләр советы рәисе итеп сайлыйлар һәм баш инженер җитәкчелегендә оешкан кадрларны үстерү комиссиясендә яшь белгечләрне үстерү буенча җаваплы кеше итеп билгелиләр.

1972 елның март аенда аны СССР профсоюзларының XV съездына делегат итеп сайлыйлар. Шунда ул Д.И.Менделеев исемендәге Мәскәү химия-технология институтының кибернетика кафедрасы мөдире академик В.В. Кафаров янына аспирантура турында сөйләшергә бара. Сынау биреп, аспирантурага кабул ителә. Әмма берләшмә җитәкчесе Н.В. Лемаев: «Дивинил» заводын эшләтеп җибәргәнче, бу хакта сүз дә булырга мөмкин түгел», – дип кырт кисә. Укырга китү кичектерелә.

Завод 1974 елның язында эшли башлый. Шул елны Азат Зыятдинов Мәскәүгә аспирантурага китә. Укырга китә алмаган бер елын ул химияне өйрәнүгә багышлый һәм Стәрлетамак химия заводында баш инженер булып эшләүче якташыбыз, фәннәр докторы Гәбделбәр Гарифҗановка күпфункцияле реактор ясата.

Зыятдинов А.Ш. Д.И. Менделеев исемендәге МХТИның кибернетика кафедрасында аспирантураны тәмамлый һәм Түбән Камага фәннәр кандидаты булып әйләнеп кайта.

1991 елда Мәскәүнең М.В.Ломоносов исемендәге махсус химия-технология институты гыйльми советында «Математик модельләштерү ысуллары нигезендә нефть химиясе каталитик процессларын интенсивлаштыру» дигән темага диссертация яклап, техник фәннәр докторы дигән гыйльми дәрәҗә ала [3].

Академик В.В. Кафаров Н.В. Лемаев чакыруы буенча «Нефтехим»га килә, һәм шул вакытта Азат Шәймулла улына фәнни эшчәнлеген дәвам иттерү өчен каталитик синтез лабораториясе ачу кирәк дип табыла. Бу лабораториядә һәм аның нигезендә адсорбция, десорбция, диффузия, катализ процессларын өйрәнүгә зур көч куела, завод проблемаларын барлап, процессларны камилләштерүгә юнәлтелгән фәнни ачышлар гамәлгә кертелә: «СК өчен эреткечләр җитештерү технологиясе», «Нефтеполимер сумала табу технологиясе», «Лак-буяу материаллары эшләү технологиясе», «Н-пентанны изомерлаштыру процессын көйләү», «ЭЛОУ-АВТ җайланмасы өчен деэмульгатор», «Бутан чистарту процессы», «Автобензин җитештерү технологиясе», «Гади полиэфирларның яңа төрләре». Болар комбинатның нәтиҗәле эшләвен тәэмин итә һәм күпмиллионлы икътисади табыш китерә. Берләшмәнең яңа җитәкчелеге моңа кадәр эшләп килгән фәнни берәмлекнең статусын «Фәнни-технологик үзәк» итеп үзгәртеп, аның эшчәнлеген көчәйтү максатыннан, үзәк белән җитәкчелек итүне техник фәннәр докторы А.Ш. Зыятдиновка тапшыра. Җитәкчелеккә энергияле, эш өчен янып торган белгечләр туплана. Заводлар һәм фәнни лабораторияләр арасында уртак эш темалары ачыкланып, ике яктан да алар өчен җаваплылар билгеләнә. Эшләнгән эшнең күләменә һәм әһәмиятенә карап, заводлар үз фондларыннан лабораторияләргә премия билгели башлыйлар. Бу җаваплылыкны ике яктан да арттыра һәм уңай нәтиҗәләр дә үзләрен озак көттерми. Альфа-олефин заводының уңышлы эшли башлавы, иң катлаулы технологияле этилен заводының куәте күпкә арту, фәнни үзәк тарафыннан алынган патентлар һәм аларның җитештерүдә гамәлгә кертелүе – уңышлы хезмәт җимешләре. Этилен заводындагы җитештерү куәтен күпкә арттыруга китергән яңалыклар «Фәнни-технологик үзәк»нең үзенә дә танылу китерә: үзәкнең бер төркем галимнәре һәм завод инженерлары Татарстанның фән һәм техника өлкәсендәге иң зур бүләгенә – Дәүләт премиясенә лаек була [4].

Иң зур уңышларның беренчесе – ул, әлбәттә, дөньяда өченче булып («Эксон» һәм «Байер» фирмаларыннан кала) галобутил каучуклары (бромбутил, хлорбутил) ясау технологиясен булдыру.

Галим 150 гә якын фәнни хезмәт һәм ачышлар авторы. Аларның төп юнәлеше — нефть химиясе, органик химия, модельләштерү, каталитик процесслар, реакторлар, катализаторлар h.б. Фәнни эшләре Түбән Кама, Салават, Уфа, Пермь шәһәрләрендәге нефть химиясе предприятиеләрендә гамәлгә ашырылган. 1996 елда аңа Татарстан Республикасының атказанган химигы дигән мактаулы исем бирелә. 2001 елда Татарстан

Республикасы Фәннәр академиясенең әгъза-корреспонденты итеп сайлана.

Азат Шәймулла улының иҗтимагый эшчәнлегенең төп юнәлеше – милләткә, татар халкына хезмәт итү. Гомумән, чын ир кеше милләтче булырга тиеш, чөнки ир кешенең төп вазифаларыннан берсе – физик дәвам гына түгел, рухи дәвам да калдыру. Шанлы 90 нчы елларда Азат Шәймулла улы милләтпәрвәрләрнең алгы сафында була. Түбән Кама шәһәренә милли йөз бирүдә аның өлеше бәһасез.

Зыятдинов А.Ш. туган авылы Таузар белән элемтәне бервакытта да өзмәде, аны төзекләндерүгә күп көч куйды. «Туган авылым белән элемтә сакларга тырышам. Бөтен билгеле бабаларым да Таузар зиратында җирләнгән. Минем күңелем туган авылымда», – ди ул.

Азат Зыятдинов 2017 нче елның 24 сентябрендә вафат булды, васыяте буенча Балтач районы Таузар авылында җирләнде.

Әдәбият

1. Азат Зыятдинов: «Дәвамчылар көтәм»/ Әңгәмәдәш Разил Вәлиев // Ватаным Татарстан. 2014. № 7. 17 гыйнвар.
2. Зыятдинов Азат: «Республикабыз мәнфәгатьләрен кайгыртып» / Әңгәмәдәш Илдус Заһидуллин // URL: https://beznenmiras.ru/news/engemeler/zyyatdinov-azat-respublikabyz-menfeg (мөрәҗәгать итү вакыты 12.01.2024)
3. Җәмәгать эшлеклесе // https://tat.e-nkama.ru/raion/pochetnye-grazhdane/38103/(мөрәҗәгать итү вакыты 12.01.2024)
4. Азат Шаймуллович Зиятдинов (к 75 летию со дня рождения) // Научный Татарстан. 2013. №4. С.7–10.

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-148-161

NAKI ISANBET AND TATAR FOLKLORE

Mileusha Mukhametzyanovna Khabutdinovna,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

Isanbet Naki Sirazievich (1898-1992) was a famous Tatar writer, poet, playwright, encyclopedist, folklorist and educator. Naki Isanbet devoted 20 years of his life to teaching. During his lifetime, he earned the fame of a "people's academician", since the scale of the scholar's scientific work was comparable to the results of the research institute. In 1957, Naki Isanbet was awarded the Order of Lenin, in 1970 – the Order of the Red Banner of Labor, in 1979 – the Order of Friendship of Peoples. Naki Isanbet was an Honored Artist of the TASSR (1957), Honored Artist of the RSFSR (1959), People's Writer of the TASSR (1986). In 1968, he was awarded the Gabdulla Tukay State Prize of the TASSR.

Исәнбәт Нәкый Сираҗетдин улы (1898–1992) – күренекле татар язучысы, шагыйрь, драматург, галим-энциклопедист, фольклорчы мәгърифәтче.

Нәкый Исәнбәт гомеренең 20 елын педагогик эшчәнлеккә биргән. Әле үзе исән вакытта ук бер институт башкарган эш нәтиҗәләре белән чагыштырырлык, тау-тау фәнни хезмәтләр бирүче «халык академигы» буларак танылa. Галим 1957 елда – Ленин ордены, 1970 елда – Хезмәт Кызыл байрагы ордены, 1979 елда – Халыклар дуслыгы ордены белән бүләкләнә. Нәкый Исәнбәт ТАССРның (1957), РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе (1959), ТАССРның Халык язучысы (1986). 1968 елда аңа ТАССРның Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе бирелә.

Исанбет Наки Сиразиевич (1898–1992) – известный татарский писатель, поэт, драматург, ученый-энциклопедист, фольклорист, просветитель. 20 лет своей жизни Наки Исанбет посвятил педагогической деятельности. Еще при жизни снискал славу «народного академика», так как масштаб научных трудов ученого сопоставим с результатами деятельности научно-исследовательского института. В 1957 г. Наки Исанбет был награжден орденом Ленина, в 1970 – орденом Трудового Красного Знамени, в 1979 – орденом Дружбы народов. Наки Исанбет – заслуженный деятель искусств ТАССР (1957), заслуженный деятель искусств РСФСР (1959), народный писатель ТАССР (1986). В 1968 г. ему была присуждена Государственная премия ТАССР имени Габдуллы Тукая.

Naki Isanbet (1899–1992)[1] was a world-famous Tatar scholar, encyclopedist and educator. The outstanding writer was born on December 29, 1899 in the village of Maloyaz, the Murzalar Volost, the

[1] The writer himself, his wife Gulsum Isanbet [1, pp. 53–76], Abrar Karimullin [2, pp. 114–123] and Nazim Khanzafarov [3, pp. 171–191] took part in compiling the bibliography of Naki Isanbet. In order not to increase the length of the article, we have indicated only the works published in recent years in the list of references. Please, see the scholar's works published in 1914–1982 in his bibliography.

Zlatoust District in the Ufa Province (the present-day Salavat District in the Republic of Bashkortostan)[2]. It is difficult to find a more mysterious figure in the history of the Tatar people. His folklore and linguistic research works provided him with an unshakable place of a scholar-encyclopedist in Turkic studies (M. Bakirov [4], F. Ganiev [2, pp. 74–86], M. Gusmanov [5], M. Magdiev, S. Safuanov, B. Urmanche, M. Khabutdinova [6], etc.), his works in drama, poetry and translations made him recognizable as a classic writer, without whose work the history of Tatar literature is unthinkable (A. Akhmadullin [7], G. Arslanov [8], T. Galiullin [9], S. Kudash, Kh. Makhmutov, R. Rakhmani, F. Minnullina [10], M. Khabutdinova [11], N. Khanzafarov [3], R. Khaplekhamitov [12], G. Shamukov [2] and others).

Young Naki's childhood coincided with the period of Jadidist reforms in the national education system. His mother, Taiba abystai (the wife of a mullah, a religious figure who also taught children the basics of praying and reading – translator's note), taught the boy to read and write and introduced him to spiritual and didactic literature. At that time, his father, mullah Sirazetdin, opened a madrasah that was half Jadidist, as teaching there was conducted in the native language using a Tatar primer brought from Kazan, while secular subjects were also added to the curriculum. Under the guidance of his elder brother, young Naki studied at the Russian school in the village of Russky Maloyaz. Naki Isanbet's worldview was formed under the influence of the Tatar press and the shakird movement of 1905.

The early talent of young Naki allowed him to receive a good education at the Hasaniya Madrasah (Ufa) (1911–1914). The poet Shayehzada Babich (1895–1919) gave him a "blessing" for literary work. In 1914, mullah Sirazetdin brought his son to Kazan, to the famous Tatar scholar Galimjan Barudi (1857–1921). When Naki Isanbet graduated from the Muhammadiya Madrasah (1914–1916), the teachers in Ufa hoped that he would become a scholar, a mujtahid (a Muslim lawyer of the highest category) at the level of Shigabutdin Marjani (1818–1889).

At the same time, Naki Isanbet himself dreamed of becoming a writer [13, pp. 28–29]. The predictions of the madrasah teachers partially came true. After graduating from the educational institution, having abandoned a religious career, the son of a mullah from Maloyaz chose the path of an educator, teacher, writer and encyclopedic scholar. Many people sincerely admired the scope of his works, bowed before him, but there were also those who envied his successes, disliked him; therefore, they constantly persecuted the scholar-educator.

Naki Isanbet had to take part in several such campaigns: the "Academic Case" (1929–1930), the "Jidegen" case (1931–1962), the "Mirkai and Aysylu" case (accusations of nationalism in the late 1950s), and the scandal involving the "Idegei" dastan (1944–1992). The courage and wisdom of the scholar, who managed to defeat his enemies, defend his good name and remain faithful to the enlightenment ideas of Tatar Jadidism throughout his life, are striking.

Naki Isanbet made a great contribution to Russian folklore studies. The scope of his activity can be estimated by the resonance of his works in the world. The works of Naki Isanbet on folklore textology were highly appreciated not only in his homeland, by his compatriots (the head of the folklore department of the Union of Writers of the USSR, Russian folklorist and literary scholar Yu. Sokolov (1889–1941); the Russian and Soviet Turkologist, expert in the Turkish language, literature, folklore and history of Turkey, ethnography of the Crimean Tatars V. Gordlevsky (1876–1956); the Turkologist, linguist, expert in Altai languages Yu. Baychura (1923–1996)), but he also gained fame abroad (the Magyar scholar, Turkologist Laszlo Mandoki (Istvan Kongur Mandoki, 1944–1992), Soviet and American linguist, ethnographer, specialist in Altai languages, Mongolian studies and Turkology N. Poppe (1897–1991)).

Naki Isanbet began collecting folklore back in 1911, that is, during his years of study at the Khusainiya Madrasah (1911–1913), inspired by the example of Gabdulla Tukay and Kayum Nasyri. According to his contemporary Baki Urmanche, Naki Isanbet developed the skills of professional collecting activities at the Muhammadiya Madrasah (1913–1916), becoming a member of the Khoja Badigi folklore society (1887–1937) [13, pp. 11–12]. Later, the famous literary scholar and orientalist Gaziz Gubaidullin (1887–1937) and folklorist Gali Rakhim (1892–1943), who gave up his career as an economist taking the job of a teacher of Tatar folklore and Turkic-Tatar literature at the Kazan Eastern Academy (1921–1922) and the Eastern

[2] According to various sources, Naki Isanbet was born either on September 5, 1899, or December 15, or December 22, or December 28, 1899, or December 29. The writer's father, mullah Sirazetdin, moved his birth date in order to delay his son's conscription into the tsarist army for one year.

Pedagogical Institute (1922–1930), became members of this society [13, pp. 11–12]. A major role in the development of Khoja Badigi as a folklorist was played by his “internship” under the supervision of the Hungarian ethnographer, anthropologist and folklorist Gyula Meszaros (1883–1957). When systematizing works of folk art, Khoja Badigi was the first in Tatar folklore to use the comparative-historical method.

In 1916, Naki Isanbet returned to his homeland, where he graduated from the Russian class in the village of Nasibash. The young man managed to become famous in Kazan as a talented romantic poet and supporter of the Enlightenment ideas. After completing short-term teacher training courses in Verkhnie Kigi, Naki Isanbet began teaching in the surrounding villages of Maloyaz, while in his free time he was engaged in literary work, social activities and collected folklore. In 1919, he completed the provincial two-month general educational and pedagogical Muslim teacher training courses. Under the influence of his friend and comrade-in-arms Hadi Sagdi (1883–1933), Naki Isanbet got interested in Tolstoyism. He involved his students and colleagues in collecting folklore [14, pp. 157–158]. Naki Isanbet was a regular lecturer at short-term teacher training courses, which allowed him to expand the geography of his research. Initially, the scholar considered folklore to be “a living folk art” (P. Kireevsky). Working with folklore texts, Naki Isanbet wrote down everything that happened around. The writer reflected his everyday life as a folklorist in the essay “Ber dervishnen yul daftere” (“A Travel Notebook of One Dervish”) (1920) [13, pp. 320–395]. Based on the study of the scholar’s unpublished field materials, we have come to the following conclusion: Naki Isanbet, when writing down songs, recorded their everyday life, their connection with rituals. The folklorist paid attention to the linguistic features of the text, trying to preserve this or that dialect, giving interpretations to local and incomprehensible words. In order to identify certain changes in the song, Naki Isanbet did not hesitate to write down the same song several times, although there were very few deviations. When processing them, he carried out a “comparison-identification” of the variants: this can be easily verified by reading his works such as the bayt “Ory akkan” (“Ura Flooded”) [15], the dastan “Kongyr boga” (“The Brown Bull”) and the Bashkir song of the same name [16]. Naki Isanbet also made a great contribution to the study of the eloquence phenomenon [17].

In 1920, Naki Isanbet entered the Ufa Institute of Public Education. In those years, he was celebrated as an “anarchist,” a “Tolstoyan.” The Tatar educator sincerely believed in the educational potential of folklore, in its power of transformation. Naki Isanbet was interested in the Tolstoyan idea of restructuring people’s personality.

In 1921, after studying for a year at the Ufa Institute of Public Education, Naki Isanbet was unexpectedly transferred to the 3rd year of the Kharkov Institute of Public Education according to the instruction of the BashNarkompros. We believe that it was not accidental that Naki Isanbet changed his place of study and residence. Probably, the scholar decided to get acquainted with the Russian folklore methodology in Kharkov (D. Zelenin, G. Kagarov, N. Sumtsov, R. Dankovskaya, et al.). Such influential scholars as Yu. Sokolov and G. Vinogradov were invited to participate in the discussions at the meetings of the Kharkov Scientific Society. Students were also invited to take part in scientific debates, among whom was Naki Isanbet, he relied on this knowledge gained throughout his long and fruitful scientific career. The 1920s are considered a relatively successful period for folklore studies, since freedom of speech was preserved to a certain extent. These years became a period of open discussions, the emergence of new scientific schools, trends and societies. In 1920, researchers D. Zelenin, G. Vinogradov, N. Onchukov and others saw a positive moment for observing the living and relevant turning points in the field of language and folklore in the post-revolutionary period.

On August 21, 1921, Naki Isanbet began working as a translator in the Tatar section, i.e. he became an employee of the Secretariat of the Central Committee of the Secretariat of the Party of Ukraine. Two months later, he returned to lecturing: from November 15, 1921 to February 5, 1922, he taught at the 6-month pedagogical courses of the Tatar Section of the People’s Commissariat of Education of Ukraine. Due to financial difficulties and the change of the language of instruction from Russian to Ukrainian at Kharkov University, Naki Isanbet went to study in Moscow (09.02. – 25.09. 1922). However, due to his refusal to join the ranks of the Bolshevik Party, he was expelled from the educational institution. In April 1923, Naki Isanbet returned to lecturing at teacher training courses and got a job as a teacher at School No. 4 (1923–1926), the Bashkir Soviet Party School in Ufa (1925–1926), the College of Arts (1929–1930), as a member of the Regional Organ of the Bureau of

the Union of Atheists and a member of the editorial board of the magazine "Bezbozhnik" ("An Atheist"), he also carried out propaganda against religion. He noted the importance of recording the social views of local historians and authors of numerous methodological manuals and programs for universities, political folklore and the social views of its creators. On this wave, in 1928, Naki Isanbet, together with the storyteller F. Davletshin (1887–1956) known as "blind Farrah" [18], published an experimental work and prepared the collection of modern folklore "Ayda, zhyrlyik!: Revolution chorynda halyk zhyrlary" ("Let's Sing!: Folk Songs of the Revolution Times)" [19] for publication.

The writer realized the practical tasks of Soviet folklore studies in the matter of ideological education of the masses on the pages of the satirical magazines "Chayan" ("The Scorpion") and "Sanek" ("The Pitchfork"), where his stories, parodies, epigrams, feuilletons, pamphlets, telegrams and ditties based on the imagery of satirical folklore regularly appeared under different pseudonyms. In the satirical works of those years, his poetic stories entered into a complex relationship with such genres as folklore, bayt and fairy tale (Compare: "Samogon tuenda" ("At a Moonshine Wedding"), "Ilahi baet, pikulaeski gaet" ("Spiritual Bayt"), "Korban kyissasy" ("A Poem about a Victim") (for more details see: [20], [21]).

Starting from the 1920s, Naki Isanbet began publishing his notes. During field expeditions, the scholar recorded the name of the correspondent and the place of the recording. As a rule, the date was marked on all collections. In his work, the Tatar folklorist used the method of frontal recording of folk art works in the environment of compact residence of Tatars. All this pursued one goal – to reflect the life of our people and their artistic culture as fully as possible. The folklorist collected material not only from the people, but also from ancient manuscripts.

Naki Isanbet subtly captured the artistic and linguistic features of folk songs. Folk song poetry was natural food for him, inspiring him to create his own works. In the 1910s and 1920s, Naki Isanbet became famous as a talented poet and songwriter: "Su-sylu" ("The Water Beauty") (1916), "Tugai zhyry" ("The Song of the Forests on the River Openings") (1916), "Su anasy zhyry" ("The Song of the Water One") (1922), "Enger zhyry" ("The Twilight Song") (1922), "Urakchy kyzy" ("The Reaper's Daughter") (1922), "Sin sazynny uinadyn" ("You Played Your Saz") (1925). All his songs penetrate the soul of the people. According to Rafael Mustafin (1931–2001), the source of these songs' popularity was the writer's closeness to his people, the originality of his poetic thinking and his desire for education [22]. The scholar admits his devotion to Tatar folk songs and the prospects for the development of professional national music in many of his articles (See: [23]). The scholar's archive contains unfinished manuscripts of "Tatar muzykasy encyclopediyase" ("Encyclopedia of Tatar Music"). In his article "Ber Tatar avylynyn monnan yoz el elek yazylgan zhyr-koylare", 1966, ("Songs and Melodies of One Tatar Village, Written a Hundred Years Ago"), the scholar shares his principles of textual processing of folk songs.

In 1926, Naki Isanbet published the book "Islamnyn donyaga karashlary nigeze" ("Fundamentals of the Islamic Worldview"). This was the scholar's first experience in systematizing information about Islam, including the Islamic component in Muslim mythology and culture.

Naki Isanbet was interested in dastans and legends, in other words, in the works of classical folklore, and foresaw their inevitable disappearance. In 1928, as a local specialist, Naki Isanbet was involved in the work of the Bashkir Complex Expedition of the USSR Academy of Sciences (BCE USSR Academy of Sciences), which included 17 expeditionary teams. During the expedition, Naki Isanbet collected a wealth of material, which was later used by the scholar in compiling the hitherto unpublished anthology "Bashkort Folklory" ("Bashkir Folklore"). According to F. Urmanche, by the second half of the 1930s, the scholar had formed as a theoretical and practical folklorist [2, p. 45]. Despite arrests and persecution, Naki Isanbet did not succumb to oppression. Naki Isanbet began preparing works of folk literature for publication: the summary texts "Idukai menen Moradym" ("Idukai and Muradym"), "Idegei" ("Idegei"), etc. Thus, the scholar-encyclopedist developed a scientific method for collecting and publishing works of folk art. The courage and bravery of Naki Isanbet who, bit by bit, collected information about Tatar folklore of the Golden Horde period deserves respect (see: [24], [25]).

In 1939, Naki Isanbet introduced his methods of studying riddles to the general public. In 1941, he published the collection "Tabyshmaklar" ("Riddles"), which aroused genuine interest not only in the TASSR, but also in the Turkic community of the USSR. A remarkable review of the collection

was given by the Hungarian Turkologist Laszlo Mandoki.

In 1939, the Tatar educator participated in the preparation of the "Folklore Page" section in the children's newspaper "Yash Leninchy" ("Young Leninist"). In 1941, Naki Isanbet, having overcome censorship obstacles, achieved the publication of the collection "Tatar Khalkynyng Balalar Folklory" ("Tatar Children's Folklore"). Later, the folklorist expanded these collections, increasing the amount of included material and the content of analytical articles. According to the Tatar folklorist and literary scholar Mukhammat Magdiev (1930–1995), the name of Naki Isanbet could enter the history of Russian folklore studies due to his preparation for publication of the only collection "Balalar Folklory" ("Children's Folklore") [26]. The folklorist's portfolio also includes collections of game folklore: "Nanilar shatlana" ("The Little Ones Are Happy") (1967), "Otkanga makal. Tapkyrga tabyshmak" ("Funny Proverbs and Riddles") (1973), which have long since become a reference book for teachers and parents.

Naki Isanbet's collection "Tatar khalyk tabyshmaklary" ("Tatar Folk Riddles"), consisting of 4170 units, became a real sensation in the world of science. In his review, the American researcher N. Poppe wrote with admiration about the amount of folklore material systematized by the Tatar scholar, which had no analogues in the world. Giving a worthy assessment of the historical commentaries of the Tatar scholar, he pointed out the uniqueness of the methodology of analysis and classification of folk riddles developed by Naki Isanbet and recommended using it to analyze this genre in the folklore of other peoples [27].

For compiling the three-volume collection "Tatar khalyk makallere" ("Tatar Folk Proverbs") (1959–1967), Naki Isanbet was awarded the title of the Tukay Prize laureate. Here, more than forty thousand proverbs and sayings were collected, systematized and commented on. According to the unanimous recognition of the scientific community, this work is a unique contribution not only to Tatar philology, but also to general Turkology. Naki Isanbet's work received good reviews both in our country and abroad. According to experts, just the preface to this rich collection could be equal in its scientific depth and significance to a doctoral dissertation [22].

In his works, Naki Isanbet paid attention to the issues of the folk art genres origin. As a rule, this material was put into a special paragraph in his publications: F. Urmanche highly appreciated the scholar's comments on various works on the bayt genre [2, p. 65]. Naki Isanbet was one of the first to raise the issue of distinguishing the terms "mon" ("soulfulness") and "koy" ("melody") in his research. The Tatar folklorist systematized information about the national originality of the folk calendar and calendar rituals. The scholar made a great contribution to the study of the research level of a particular genre in folklore studies, taking into account both the works of domestic and foreign researchers.

While studying folk healing practices, the folklorist made ethno-folkloristic excursions in the field of ethnobotany and folk medicine. We can consider 1922 to be the starting point of this work, when Naki Isanbet, together with S. Kogan, published the collection "Bashkortstanda tabyla torgan daru ulaneren zhiyu ochen kyskacha kullanma" ("A Brief Guide to Collecting Medicinal Plants Obtained in Bashkortostan") in Sterlitamak. The scholar's work for the Academic Center Terminology Commission in 1920 in Ufa facilitated the systematization of knowledge in this area.

In the early 1930s, Naki Isanbet began compiling a card index of an explanatory dictionary of the Tatar language (for more details, see: [2, pp. 74–86], [6]). With a keen sense of structure and semantic matter of words, Naki Isanbet knew a huge number of everyday, historical, dialectal and even special phenomena behind the vocabulary of the Tatar language. In 1948, he presented his project, completed in 1969, to the Institute of Language, Literature and Art (IYALI). His four-volume dictionary contained 80 thousand words. In 1950, the scholar participated in the development of the Tatar-Russian Dictionary. In the personal archive of the scholar-encyclopedist, we found a medical dictionary "Torle avyru-syrhaular, chir isemnare" ("Names of Various Ailments and Diseases"), which, we hope, will be introduced into the scientific circulation in the future.

Naki Isanbet became interested in Tatar mythology in his childhood. During his years at the madrasah, he became acquainted with Muslim mythology. In the 1910s and 1920s, Naki Isanbet himself created a number of works based on Tatar-Bashkir and Muslim mythology. The romantic poet tried himself in different genres: the poems "Shurele" ("Shurale") (1910), "Paygamber" ("The Prophet") (1915), "Su-sylu" ("Water Beauty") (1916), "Ajdaha" ("Azhdaha") (1916), "Su anasy gyry" ("The Song of the Water One") (1922); the poem "Martka kitkan Gulchira turanda" ("Gulchira Who Survived a Lethargic Sleep") (1916); the

fairy tale “Elan Patshasy” (“The Snake King”) and the play “Urmanda” (1923) (“In the Forest”). As noted by literary critics Nazim Khanzafarov (1937–2023) and Gali Arslanov, half a century later Naki Isanbet, having gained an extensive repertoire, “created his own original folk theater” [3], [8]. He wrote the dramatic poem “Abugalisina” (1959), the tragedy “Idegei” (1941), the libretto “Tulyak” (1941), the comedy “Khoja Nasretdin” (1939), the fairy tale plays “Zhiren chichan belan Karachach sylu” (“The Red-Haired Chichyan and the Black-Haired Beauty”) (1942), “Zhide kyz” (“Seven Girls”) (1923), “Byltyr kysty” (“Batyr Pinched His Fingers”) (1968), “Kyrlay egete” (“The Guy from Kyrlay”) (1968), “Berezi pesiye Myraubay batyr mazharalary” (“The Adventures of the Berezinsky Cat Myraubay-Batyr”) (1974) and others.

In order to promote national mythology, Naki Isanbet tried to use various devices. The writer paid attention to this topic not only at the level of content (myths about Shurale, the Mermaid, the Water Beauty, Amazons, the constellation Ursa Major), but also at the level of composition and poetry. For example, in the tragedy “Idegei” he included episodes, describing the events that occurred in the wise Prophet Subra’s life, and gave the interpretation of his dream. In the comedy “Zifa”, there are episodes of a love spell and a snake charmer. In the children’s fairy tale, a colorful portrait of an old man, a folk healer, a snake charmer are given. In 1912, Naki Isanbat published his pacifist poem “Martka kitkan Gulchira turanda” (“Gulchira Who Survived a Lethargic Sleep”) (1916), written before the revolution and based on Muslim mythology.

The archive of Naki Isanbet contains the drafts of the book “Tatar Miflary” (“Tatar Myths”), published in 1935, in a notebook written in Arabic script, but one material contains references to a source from 1955. This roughly coincides with the time of preparation of the book “Ni ochen ni bulgan, yaki Utyz yalgan” (“What from What, or Thirty Lies”) for publication (1956). Naki Isanbet classified myths under four headings: 1. Ancient myths of the pre-Islamic period; 2. Myths that arose among us along with Islam; 3. Rare myths; 4. Sacred concepts in the Tatar environment. Judging by the surviving excerpt of the review, found in the writer’s archive, the manuscript of “Tatar Miflary” (“Tatar Myths”) had passed the review stage. Perhaps the Tatar writer wanted to prepare a series of articles for the media, since the transfer of myths for children was popular not only in regional periodicals, but also in the capital. It is assumed that Naki Isanbet’s work was not published due to the scandal in connection with the book by Korney Chukovsky (1882–1969) “Vavilonskaya bashnya i drugie drevnie legendy” (“The Tower of Babel and Other Ancient Legends”), which occurred in 1968.

Having encountered difficulties in promoting his book on Tatar mythology, Naki Isanbet introduced some of the material into circulation in the author’s comments on individual proverbs in his three-volume work “Tatar khalyk makallere” (“Tatar Folk Proverbs”), and collected proverbs about the characters of Tatar mythology in a special section. He used the same tactics when preparing the two-volume dictionary “Tatar tele phrazeologizmnary” (“Phraseologisms of the Tatar language”) for publication. In 1983, in his correspondence with the young writer Rafik Yunus (1941–2021), Naki Isanbet expressed concern that the younger generation of Tatars was completely unfamiliar with national mythology: “The Great Tukay urged us not to be afraid, but to love our myths”. As evidence, the scholar cites a quote from the poet’s poem “Sabyiga” (“To the Baby”): “Let not Shurale and the demon, the werewolf frighten you...” Naki Isanbet bitterly states that national writers, receiving higher education in Russian, prefer to draw inspiration from Greek and Roman mythology and completely neglect the potential of their national mythology [28].

By the decree of the President of the Republic of Tatarstan M. Sh. Shaimiev of October 27, 1992 “On perpetuating the memory of Naki Isanbet”, the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan No. 595 of October 28, 1992 “On measures to perpetuate the memory of Naki Isanbet” was endorsed. The Institute of Language, Literature and History (its head M. Z. Zakiev), the Union of Writers of Tatarstan (its head R. S. Muhammadiev), Tatar book publishing house (its head Kh. A. Ashrafyanov) were instructed to prepare and publish “N. Isenbetnen asarlar zhyentygy” (“Collected Works of N. Isanbet”)), containing the unpublished literary heritage of the writer, and to create a commission on the creative heritage of the encyclopedist scholar. Naziba Isanbet handed over to the publishing house 15 folders from Naki Isanbet’s archive, including the manuscript of the anthology “Tatar miflary” (“Tatar Myths”). In 2001, Yoldyz Isanbet published several excerpts from the scholar’s anthology “Tatar miflary” (“Tatar Myths”) in the journal “Miras” (“Heritage”): the myths “The Brownie”, “The Stable Master” and the preface. In it, Naki Isanbet de-

fined the level of study of Tatar mythology before the 1960s, based on the works of foreign and domestic scholars, defining the terminological base [29]. The fate of Naki Isanbet's manuscripts in the Tatar Book Publishing House is shrouded in darkness.

In conclusion, we would like to quote A. Akhmadullin:

"The greatest wealth in the world is stored in two places. One is in the depths of the Earth, the other is in the hearts of the people. Technology helps a person in the extraction of minerals. No technology can help find and obtain the wealth that is in the soul of the people; if you do not know how to find the key to your soul, how to apply your efforts, then do not think that you can obtain the wealth that the people have accumulated over thousands of years. There are very few people who have risen to the spiritual wealth of our people, among them N. Isanbet occupies a special place of honor. All his life he has collected folk legends bit by bit – proverbs and sayings, jokes and riddles, songs and ditties. To this day, the scholar continues this work, which he began in the 1920s with walking from village to village. Folklore works existed as unprocessed gemstones before they fell into the hands of the scholar. When N. Isanbet processed them, they began to shine like real pearls, sparkling with many facets. This means scientific processing, systematization of folklore works, bringing them into proper form and prepare them for publication" [13, p. 3].

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Shamukov, G. (1959). *Nakyi Isanbet* [Naki Isanbet]. Pp. 53–76. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

2. *Adip hem galim* (1969) [Writer and Scholar].124 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

3. Khanzafarov, N. (1982). *Nakyi Isanbet dramaturgiyase* [Naki Isanbet's Playwriting]. Pp. 171–191. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

4. Bakirov, M. Kh. (2023). *Retsenziya na nauchno-populyarnyi sbornik "Naki Isanbet" (Sost. M. M. Khabutdinova, Kazan': Fond "Zhyen", 2021. 736 s).* [Review of the Popular Science Collection "Naki Isanbet" (Comp. M. M. Khabutdinova, Kazan, Fond "Zhyen", 2021. 736 p.)]. Tatarica. No. 1 (20), pp. 171–174. (In Russian)

5. Gusmanov, M. (2010). *.Aksakallar mazhlesennan: (Nakyi Isanbat tur. Istaleklar)* [From the Meeting of the Aksakals (Isanbet's memories)]. Kazan utlary. No. 11, pp. 121–135. (In Tatar)

6. Khabutdinova, M. M. (2024). *Pochemu ne byl opublikovan pervyi tolkovyi slovar' tatarskogo yazyka Naki Isanbeta?* [Why Was the First Explanatory Dictionary of the Tatar Language by Naki Isanbet Not Published?]. Teoriya yazyka i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. No. 2(53), pp. 291–312. (In Russian)

7. Akhmadullin, A. G. (2005). *Isanbet (Isenbet) Naki (Zakirov Naki Sirazetdinovich)* [Isanbet (Isenbet) Naki (Zakirov Naki Sirazetdinovich)]. Tatarskaya ehntsiklopediya: v 5 t. T. 2, pp. 600–601. Kazan', Institut tatarskoi ehntsiklopedii AN RT. (In Russian)

8. Arslanov, G. (2012). *Fol'klornyi teatr Naki Isanbeta* [Folklore Theatre of Naki Isanbet]. No. 1–2, pp. 251–254. Gasyrlar avazy. Ehkho vekov. (In Russian)

9. Galiullin, T. (2002). *Egermenche ellar tatar shig"riyate* [Tatar Prose of the Twenties]. Shig"riyat baskychlary. Pp. 72–73. Kazan, Magarif. (In Tatar)

10. Rakhmani, R., Minnullina, F. (2014). *Nakyi Isanbet* [Naki Isanbet]. Tatar adabiyaty tarikhy: v 8 t. – 5 t. Pp. 374–392. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

11. Khabutdinova, M. M. (2020). *"Chorlar rukhanie"* [Spiritual Person of the Times]. Kazan utlary. No. 1, pp. 150–162. (In Tatar)

12. Khaplekhamitov, R. (2008). *Pervye gody poststalinskogo perioda v Tatarstane: vzaimootnosheniya vlasti i tvorcheskoi intelligentsii* [The First Years of the Post-Stalin Period in Tatarstan: The Relationship between the Authorities and the Creative Intelligentsia]. Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk. T. 10, No. 1, pp. 136–140. (In Russian)

13. *Naki Isanbet: fanni-popular zhyentyk* (2021) [Naki Isanbet: Popular Science Collection]. Comp. M. M. Khabutdinova. 736 p. Kazan, Zhyen. (In Tatar)

14. Isanbet, N. (2010). *Tatar khalyk makallere: makaller zhyelmasy* [Tatar Folk Proverbs: Collection of Proverbs]. 622 p. in 3 vol. Vol. 1. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

15. Isanbet, N. (2023). *Kazan artyna berenche sayakhatem: "Ory akkan"* [My First Journey beyond Kazan: "Ura Flooded"]. Tatarica. No. 2 (21), pp. 76–100. (In Tatar)

16. Isanbet, N. (2023). *"Kongyr Boga" koe: tarikhi tamyrlary hem poetikasy torki khalyklar madaniyate kontekstynda* [The Song "Kongyr Boga": Its Historical Roots and Poetics in the Context of the Turkic Peoples' Culture]. Tatarica. No. 1 (20), pp. 32–43. (In Tatar)

17. Khabutdinova, M., Khabibullin, F. (2021). *Naki Isanbet chichanlek sangate turynda* [Naki Isanbet about the Art of Eloquence]. Tatarica. No. 17 (2), pp. 119–140. (In Tatar)

18. *Suz tabuchy sukyr Farrakh angamalare: (N. Isanbatnen "Farrakh zhyrlary turynda" digan makalase belan)* (1928) [Conversations of the Master of Rhetoric, Blind Farrah: With Naki Isanbet's Article "About Farrah's Songs"]. 32 p. Ufa, "Bashkniga" hem Bashnarkompros nashere. (In Tatar)

19. *Ayda zhyrlyik!: (Revolutsiya chorynda kalyk zhyrlary)* (1928) [Let's Sing!: Folk Songs during Revo-

lution]. 40 p. Comp. N. Isanbet. Kazan, Tatar. daul. nashr. (In Tatar)

20. Khabutdinova, M. M. (2022). *Naki Isanbet kak avtor i chitatel' zhurnala satiry i yumora "Chayan"* [Naki Isanbet as an Author and Reader of the Satire and Humor Magazine "Chayan"]. Modern Humanities Success/Uspekhi gumanitarnykh nauk. No. 9, pp. 12–19. (In Russian)

21. Khabutdinova, M. M. (2022). *Naki Isanbet kak avtor zhurnala "Sanek" ("Вилы")* [Naki Isanbet as an Author of "Sanek" ("Pitchfork") Magazine]. Modern Humanities Success/ Uspekhi gumanitarnykh nauk. No. 9, pp. 52–59. (In Russian)

22. Mustafin, R. (1974). *Naki Isanbetu 75 let: stsenarii radioperedachi* [Naki Isanbet Is 75 Years Old: The Radio Broadcast Script]. Arkhiv pisatelya Naki Isanbeta. Zapis'. 3 p. (In Russian)

23. Isanbet, Yu. (2021). *Stat'ya Naki Isanbeta "Na putyakh stanovleniya tatarskoi muzyki (1923)" kak istochnik nauchnogo kommentirovaniya* [Naki Isanbet's Article "On the Paths of Tatar Music Formation (1923)" as a Source of Scientific Commentary]. Tatarica. No. 2 (17), pp. 141–168. (In Russian)

24. Khabutdinova, M. M. (2023). *Vklad Naki Isanbeta v izuchenie Zolotoi Ordy* [Naki Isanbet's Contribution to the Study of the Golden Horde]. Zolotoordynskoe obozrenie. No.1 (11), pp. 181–201. (In Russian)

25. Zamaletdinov, R., Khabutdinova, M. (2023). *Tvorcheskaya istoriya komedii Naki Isanbeta "Ryzhii chichyan i Chernovolosaya krasavitsa"* [The Creative History of Naki Isanbet's Comedy "The Red-Haired Chichyan and the Black-Haired Beauty"]. Zolotoordynskoe obozrenie. Vol. 11, Is.4, pp. 934–956. (In Russian)

26. Magdiev, M. (1979). *Utte aylar, utte ellar, Sin sazynny uinadyn...* [Months Passed, Years Passed, You Played Your Saz]. 2 p. Yash leninchy. (In Tatar)

27. Poppe, N. (1971). *Tatar khalyk tabyshmaklary, 1970* [Tatar Folk Riddles, 1970]. Cen-Cen-
tral Asiatic Journal: International Periodical for the Lan guages, Literature, History and Archaeology of Central Asia (Wiesbaden), Vol. XV, No. 3. (In Tatar)

28. *Naki Isanbetnen Radyik Yunusovka yazgan khaty* (1983) [Naki Isanbet's Letter to Rafik Yunusov]. Arkhiv Naki Isanbeta. 7 p. Kazan. September 20. Zapis'. (In Tatar)

29. Isanbet, N. (2001). *Tatar miflary* [Tatar Myths]. Miras. No. 3, pp. 17–28. (In Tatar)

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТ ҺӘМ ТАТАР ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru

Нәкый Исәнбәт (1899–1992)[1] – бөтен дөньяга танылган татар галим-энциклопедисты, мәгърифәтче. Күренекле язучы 1899 елның 29 декабрендә Уфа губернасы Златоуст өязе Морзалар волостеның (хәзерге Башкортстан Республикасының Салават районы) Малаяз авылында туа[2]. Татар халкы тарихында тагын да серлерәк затны табуы кыен. Әгәр фольклорчы, телченең фәнни хезмәтләре тюркологиядә аңа галим-энциклопедист буларак какшамас урын тәэмин итсәләр (М.Бакиров [4], Ф.Ганиев [2, 74–86 б.], М.Госманов [5], М.Мәһдиев, С.Сафуанов, Б.Урманче, М.Хәбетдинова [6] һ.б.), драматургия һәм поэзия әсәрләре, тәрҗемәләре – аның иҗатыннан башка татар әдәбияты тарихын күз алдына да китереп булмаслык язучы-классик буларак таныттылар (А.Әхмәдуллин [7], Г.Арсланов [8], Т.Галиуллин [9], С.Кудаш, Х.Мәхмүтов, Р.Рахмани, Ф.Миңнуллина [10], М.Хәбетдинова [11], Н.Ханзафаров [3], Р.Хаплехәмитов [12], Г.Шамуков [2] һ.б.).

Яшь Нәкыйнең балачагы милли мәгариф системасында җәдидчелек реформасы чорына туры килә. Әнисе Таибә абыстай малайны укырга-язарга өйрәтә һәм дини-дидактик әдәбият белән таныштыра. Шул вакытта әтисе Сираҗетдин мулла ярым җәдидчә булган мәдрәсә ача, анда укыту Казаннан алып кайткан татар әлифбасы буенча туган телдә алып барыла, һәм программага дөньяви предметлар

[1] Нәкый Исәнбәтнең библиографиясен төзүдә язучы үзе, аның хатыны Гөлсем Исәнбәт [1, 53–76 б.], Әбрар Кәримуллин [2, 114–123 б.], Назыйм Ханзафаровлар катнашты [3, 171–191 б.]. Мәкаләнең күләмен арттырмас өчен, шул исәптән әдәбият исемлегендә соңгы елларда чыккан хезмәтләрне генә күрсәтәбез. Галимнең 1914–1982 елларда чыккан хезмәтләрен библиографиясеннән карагыз.

[2] Төрле чыганаклар буенча Нәкый Исәнбәт 1899 елның 5 сентябрендә яки 15 декабрендә, яисә 22 декабрендә, яисә 1899 елның 28 декабрендә, яисә 29 декабрендә туган. Язучының әтисе – мулла Сираҗетдин – улын патша армиясенә чакыруны бер елга кичектерү өчен аның туган көнен күчергән.

да кертелә. Өлкән абыйсы башлангычында яшь Нәкый Рус Малаязы авылындагы рус мәктәбендә укый. Нәкый Исәнбәтнең дөньяга карашы 1905 еллардагы татар матбугаты һәм шәкертләр хәрәкәте йогынтысында формалаша.

Яшь Нәкыйнең иртә ачыкланган таланты аңа «Хәсәния» (Уфа) мәдрәсәсендә (1911–1914) яхшы белем алырга мөмкинлек бирә. Шагыйрь Шәехзадә Бабич (1895–1919) аңа әдәби иҗатка «фатиха» бирә. 1914 елда Сиражетдин мулла улын Казанга, танылган татар галиме Галимҗан Баруди (1857–1921) янына алып килә. Уфадагы укытучылар, Нәкый Исәнбәт, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен (1914–1916) тәмамлагач, Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889) дәрәҗәсендәге галим, мөҗтәһид (югары категорияле мөселман хокук-дин белгече) булыр дип ышаналар.

Шул ук вакытта, Нәкый Исәнбәт үзе язучы булырга хыяллана [13, 28–29 б.]. Мәдрәсә укытучыларының юраулары өлешчә тормышка аша. Уку йортын тәмамлагач, Малаяз мулласының малае, дини карьерадан баш тартып, мәгърифәтче, укытучы, язучы, галим-энциклопедист юлын сайлый. Бик күпләр аның башкарган эшләренең күләменә чын күңелдән сокланып, аның алдында баш ия, әмма уңышларына көнләшеп, күралмаучылар да табыла, шуңа күрә алар даими рәвештә мәгърифәтче-галимне эзәрлекләүне дә оештыралар.

Нәкый Исәнбәт өлешенә шундый берничә кампания туры килә: «Академик эш» (1929–1930), «Җидегән» эше (1931–1962), «Миркәй белән Айсылу» эше (1950 еллар азагында милләтчелектә гаепләү), «Идегәй» дастаны тирәсендәге гауга (1944–1992). Үзенең дошманнары өстеннән җиңүгә ирешкән, намуслы исемен яклый алган, бөтен гомере буена татар җәдидчелегенең мәгърифәтчелек идеяләренә тугрылык саклаган галимнең батырлыгы һәм зирәклеге сокландыра.

Нәкый Исәнбәт туган илебез фольклорына зур өлеш кертә. Аның эшчәнлегенең күләмен дөньядагы хезмәтләренең резонансы буенча бәяләргә мөмкин. Нәкый Исәнбәтнең фольклор текстологиясе буенча хезмәтләре туган илебездә, ватандашларыбыз тарафыннан гына югары бәяләнеп калмады (СССР Язучылар берлегендә фольклор бүлеге җитәкчесе, рус фольклорчысы, әдәбият белгече Ю.М. Соколов (1889–1941); Россия һәм совет тюркологы, Төркиянең төрек теле, әдәбияты, фольклоры һәм тарихы, кырым татарлары этнографиясе буенча белгеч В.А. Гордлевский (1876–1956); тюрколог, телче, алтай телләре белгече У.Ш. Байчура (1923–1996)), чит илләрдә дә танылу алды (мадьяр галиме, тюрколог Ласло Мандоки (Иштван Конгур Мандоки, 1944–1992), совет һәм америка лингвисты, этнограф, алтай телләре, монголияне өйрәнү һәм тюркология буенча белгеч Н.Н. Поппе (1897–1991)).

Нәкый Исәнбәт 1911 елларда, ягъни Габдулла Тукай һәм Каюм Насыйрилар үрнәгендә илһамланып, «Хөсәения» (1911–1913) мәдрәсәсендә укыганда ук, фольклор җыйный башлый. Замандашы Бакый Урманче таныкламасы буенча Нәкый Исәнбәт «Мөхәммәдия» (1913–1916) мәдрәсәсендә, Хуҗа Бәдигыйның (1887–1937) фольклор түгәрәге әгъзасы булганнан соң һөнәри җыю эшчәнлеге күнекмәләрен формалаштыра [13, 11–12 б.]. Киләчәктә күренекле әдәбиятчы, Көнчыгыш белгече Газиз Гобәйдуллин (1887–1937) һәм, икътисадчы карьерасыннан баш тартып, фольклорчы, Казан Көнчыгыш академиясендә (1921-1922) һәм Көнчыгыш педагогия институтында (1922–1930) татар фольклоры һәм төрки-татар әдәбияты укытучысы булуны кулайрак күргән Гали Рәхим (1892–1943) дә шушы түгәрәк әгъзалары була [13, 11–12 б.]. Хуҗа Бәдигыйның фольклорчы булып өлгерүендә Венгрия этнографы, антропологы, фольклорчысы Дьюс Месарошта (1883–1957) «стажировка» узуы зур роль уйный. Хуҗа Бәдигый халык иҗаты әсәрләрен системага салганда, татар фольклорчылыгында беренче тапкыр чагыштыру-тарихи методка таяна.

1916 елда Нәкый Исәнбәт туган ягына әйләнеп кайта, анда ул Нәсибаш авылындагы рус классын тәмамлый. Егет Казанда мәгърифәтчелек идеяләрен пропагандалаучы, талантлы шагыйрь-романтик буларак дан казанырга өлгерә. Югары Кыйгыда кыска вакытлы мөгаллимлек курсларын тәмамлап, Нәкый Исәнбәт Малаязның тирә-як авылларында мөгаллимлек итә башлый, буш вакытында исә әдәби иҗат, җәмәгать эшчәнлеге белән шөгыльләнә һәм фольклор җыя. 1919 елда губернаның 2 айлык гомуми белем бирүпедагогия мөселман мөгаллимлек курсларын тәмамлый. Дусты-көрәштәше Һади Сәгъди (1883–1933) йогынтысында, Нәкый Исәнбәт толстойчылык белән мавыга. Фольклор җыю эшенә үзенең укучыларын һәм хезмәттәшләрен дә тарта [14, 157–158 б.]. Нәкый Исәнбәт даими рәвештә кыска сроклы укытучылык курслары лекторы була, бу аңа үзенең тикшерену географиясен киңәйтергә мөмкинлек бирә. Галим баштарак фольклорга «тере халык иҗаты» итеп карый (П.В. Киреевский).

Фольклор текстлары белән эшләгәндә, Нәкый Исәнбәт бөтенесен рәттән язып ала. Үзенең фольклорчы буларак эш көннәрен язучы «Бер дәрвишнең юл дәфтәре» (1920) очеркында чагылдыра [13, 320–395 б.]. Галимнең бастырып чыгарылмаган кыр материалларын өйрәнү нигезендә без шундый нәтиҗәгә килдек: Нәкый Исәнбәт, җырлар язып алганда, аларның көнкүрешен, нинди дә булса йолалар белән элемтәсен теркәп барган. Фольклорчы текстның тел үзенчәлекләренә игътибар иткән, теге яки бу диалектны саклап калырга теләп, җирле һәм аңлашылмаган сүзләргә аңлатмалар бирергә тырышкан. Җырда нинди дә булса үзгәрешләрне ачыклау өчен, Нәкый Исәнбәт, тайпылышлар бик аз булса да, бер үк җырны берничә тапкыр язып алырга да иренмәгән. Аларны эшкәрткәндә, вариантларга «чагыштырутәңгәлләштерү» үткәргән: аның «Оры аккан» бәете [15], «Коңгыр бога» дастаны һәм шул исемдәге башкорт җыры [16] хезмәтләре белән танышып, моңа җиңел инанырга мөмкин. Нәкый Исәнбәт чичәнлек феноменын өйрәнүгә дә гаять зур өлеш кертә [17].

Нәкый Исәнбәт 1920 елда Уфа халык мәгарифе институтына укырга керә. Ул елларда аның «анархист», «толстойчы» дигән даны таралган була. Татар мәгърифәтчесе фольклорның тәрбияви потенциалына, аның үзгәртүче көченә чын күңелдән ышана. Нәкый Исәнбәтне толстойчыларның шәхесне үзгәртеп кору идеясе үзенә җәлеп итә.

1921 елда, Уфа халык мәгарифе институтында 1 ел укыганнан соң, Нәкый Исәнбәт, көтмәгәндә, БашНаркомпрос юлламасы буенча Харьков халык мәгарифе институтының 3 курсына күчә. Нәкый Исәнбәт уку һәм яшәү урынын очраклы рәвештә генә алыштырмагандыр, дип уйлыйбыз. Галим Харьковтагы рус фольклоры методологиясе белән якыннанрак танышырга карар иткәндер (Д.К. Зеленин, Г. Кагаров, Н.Ф. Сумцов, Р.С. Данковская һ.б.). Харьков Фәнни җәмгыяте утырышларына дискуссияләрдә катнашу өчен Ю.М. Соколов, Г.С. Виноградов кебек дәрәҗәле галимнәр чакырыла. Фәнни дебатларга студентлар да чакырылган, алар арасында Нәкый Исәнбәт тә булган, ул үзенең озын һәм нәтиҗәле фәнни тормышы дәвамында шушы белемнәргә таянган. 1920 нче елларда фольклористика өчен чагыштырмача уңышлы чор дип санала, чөнки күпмедер күләмдә сүз иреге сакланып калган була. Әлеге еллар – ачык дискуссияләр, яңа фәнни мәктәпләр һәм юнәлешләр, түгәрәкләр барлыкка килү чоры. 1920 елда тикшеренүче Д.К. Зеленин, Г.С. Виноградов, Н.Е. Ончуков һәм башкалар инкыйлабтан соңгы чорда тел һәм фольклор өлкәсендәге тере, актуаль борылыш процессларын күзәтү өчен уңай момент күреп алалар.

1921 елның 21 августында Нәкый Исәнбәт татар секциясендә тәрҗемәчелек эшенә керешә, ягъни Украина партиясе ҮК Секретариаты хезмәткәре була. 2 айдан соң ул кабаттан лекторлык эшенә кайта: 1921 елның 15 ноябреннән 1922 елның 5 февраленә кадәр Украина Наркомпросының Татар секциясендә 6 айлык педагогия курсларында укыта. Килеп туган матди кыенлыклар, Харьков университетында укытуның рус теленнән украин теленә алыштырылуы сәбәпле, Нәкый Исәнбәт Мәскәүгә укырга китә (09.02. – 25.09, 1922). Әмма большевиклар партиясе сафына басудан баш тарту сәбәпле, уку йортыннан чыгарыла. 1923 елның апрелендә Нәкый Исәнбәт кабат укытучылар курсында лекторлык эшенә кайта, 4 нче мәктәпкә (1923–1926), Уфаның Башкорт совет партия мәктәбенә (1925–1926), Сәнгать техникумына (1929–1930) укытучы булып урнаша, шулай ук Алласызлар Берлеге Бюросының Өлкә органы, «Алласыз» («Безбожник») журналының редколлегия әгъзалары буларак, дингә каршы пропаганда алып бара. Бу чорда җирле туган якны өйрәнүчеләр һәм югары уку йортлары өчен күпсанлы методик ярдәмлекләр һәм программалар, теге яки бу рәвешле, сәяси фольклорны һәм аны башкаручыларның социаль карашларын теркәү мөһимлеген билгели. Шушы дулкында 1928 елда Нәкый Исәнбәт «сукыр Фәррах» буларак билгеле әкиятче Ф.Д. Дәүләтшин (1887–1956) белән эксперименталь хезмәте [18] һәм заманча фольклор җыентыгын («Әйдә, җырлыйк!: (Революция чорында халык җырлары)») [19] басмага әзерли.

Массаларны идеологик тәрбияләү эшендә совет фольклористикасының гамәли бурычларын язучы-сатирик «Чаян» һәм «Сәнәк» сатирик журналлары битләрендә тормышка ашыра, анда даими рәвештә тәхәллүс астында аның сатирик фольклор образлылыгына нигезләнгән хикәяләре, пародияләре, эпиграммалары, фельетоннары, памфлетлары, телеграммалары, такмаклары пәйда була. Шул елларның сатира иҗатында аның шигъри хикәяләре фольклор, бәет, кыйсса кебек жанрлар белән катлаулы бәйләнешкә керә (Чаг.: «Самогон туенда», «Илаһи бәет,

пикуләески гает», «Корбан кыйссасы» (Тулырак кар: [20], [21]).

1920 еллардан башлап, Нәкый Исәнбәт үзенең язмаларын паспортлаштыра башлый. Кыр экспедицияләре вакытында галим корреспондентның исемен, язылу урынын теркәп бара. Кагыйдә буларак, датасы бөтен коллекцияләргә дә куела. Татар фольклорчысы үз эшендә халык иҗаты әсәрләрен татарлар күпләп яшәгән тирәлеккә фронталь язып беркетү ысулын куллана. Болар барысы да бер максатны күздә тота – халкыбызның тормышын һәм аның сәнгати мәдәниятен мөмкин кадәр тулырак чагылдыру. Фольклорчы материалны халык арасында гына җыеп калмый, ә борынгы кулъязмалардан да чүпли.

Нәкый Исәнбәт халык җырларының сәнгати һәм тел үзенчәлекләрен бик нечкә тоемлый. Халыкның җыр шигърияте аның өчен үз әсәрләрен тудырырга рухландыручы табигый азык була. 1910–1920 елларда Нәкый Исәнбәт талантлы җырчы-шагыйрь буларак дан казана: «Су-сылу» (1916), «Тугай җыры» (1916), «Су анасы җыры» (1922), «Эңгер җыры» (1922), «Уракчы кызы» (1922), «Син сазыңны уйнадың» (1925). Аның барлык җырлары халык күңеленә үтеп керә. Рафаэль Мостафин (1931–2001) фикеренчә, әлеге җырларның популярлык чыганагы язучының үз халкына якынлыгында, аның шигъри фикерләү үзенчәлекләре һәм белем алуга омтылышында [22]. Татар халык җырларын күзәтеп баруы һәм профессиональ милли музыканы үстерү перспективалары хакында галим күп кенә мәкаләләрендә бәян итә. (*Кар*.: [23]) Галимнең архивында «Татар музыкасы энциклопедиясе»нең тәмамланмаган кулъязмалары саклана. «Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре», 1966 дигән мәкаләсендә галим үзенең халык җырларын текстологик эшкәртү принциплары белән уртаклаша.

1926 елда Нәкый Исәнбәт «Исламның дөньяга карашлары нигезе» дигән китап бастырып чыгара. Бу – галимнең ислам турында, шул исәптән, мөселман мифологиясе, мәдәнияттә ислам компоненты буенча мәгълүматларны системалаштыручы беренче тәҗрибәсе.

Нәкый Исәнбәт дастаннар, риваятьләр, ягъни классик фольклор әсәрләре белән кызыксына, аларның котылгысыз юкка чыгуын алдан күрә. 1928 елда, җирле белгеч буларак, Нәкый Исәнбәт СССР ФА Башкорт комплекслы экспедициясе (БКЭ АН СССР) эшләренә җәлеп ителә, аның составына 17 экспедиция отряды кертелә. Экспедиция эшләре барышында Нәкый Исәнбәт бай материал туплый, киләчәктә алар галим тарафыннан әлегәчә бастырып чыгарылмаган «Башкорт фольклоры» хрестоматиясен төзегәндә кулланыла. Ф.Урманче бәяләп үткәнчә, 1930 елның икенче яртысына галим фольклорчы-теоретик һәм практик булып формалаша [2, 45 б.]. Кулга алынуга һәм эзәрлекләүләргә карамастан, Нәкый Исәнбәт төшенкелеккә бирелми. Нәкый Исәнбәт халык әдәбияты әсәрләрен бастырып чыгаруга әзерләү эшенә керешә: «Идүкәй менән Морадым», «Идегәй» җыелма текстларны һ.б. Шулай итеп, энциклопедист галимдә халык иҗаты әсәрләрен җыю һәм бастырып чыгару буенча фәнни методика формалаша. Идеологик изү һәм цензура шартларында Алтын Урда чорындагы татар фольклоры турында бөртекләп мәгълүмат җыйган Нәкый Исәнбәтнең кыюлыгы һәм батырлыгы хөрмәткә лаек (Кар:. [24], [25]).

1939 елда Нәкый Исәнбәт җәмәгатьчелекне үзенең табышмакларны өйрәнү методлары белән таныштыра. 1941 елда «Табышмаклар» җыентыгын бастырып чыгара, ул ТАССРда гына түгел, СССР төрки тирәлегендә дә әйтеп бетергесез кызыксыну тудыра. Венгрия тюркологы Ласло Мандоки җыентыкка искиткеч яхшы бәяләмә бирә.

1939 елда татар мәгърифәтчесе «Яшь ленинчы» балалар газетасында «Фольклор бите» рубрикасын әзерләүдә катнаша. 1941 елда Нәкый Исәнбәт, цензура каршылыкларын җиңеп чыгып, «Татар халкының балалар фольклоры» җыентыгын бастырып чыгаруга ирешә. Киләчәктә фольклорчы әлеге җыентыкларны киңәйтә, кертелгән материаллар күләмен һәм аналитик мәкаләләрнең эчтәлеген арттыра. Татар фольклорчысы һәм әдәбият белгече Мөхәммәт Мәһдиев (1930–1995) карашынча, бердәнбер «Балалар фольклоры» җыентыгын бастыруга әзерләп кенә дә Нәкый Исәнбәтнең исеме илебез фольклористикасы тарихына кереп кала алыр иде [26]. Фольклорчының портфелендә уен фольклоры җыентыклары да бар: «Нәниләр шатлана» (1967), «Отканга мәкаль. Тапкырга табышмак» (1973), алар инде күптәннән укытучылар һәм ата-аналарның өстәл китабына әйләнде.

Нәкый Исәнбәтнең 4170 берәмлектән торган «Татар халык табышмаклары» җыентыгы фән дөньясында чын сенсация була. Америка галиме Н. Поппе үзенең рецензия-

сендә татар галиме тарафыннан системалаштырылган, дөньяда тиңе булмаган фольклор материалының күләме турында сокланып яза. Татар галименең тарихи шәрехләүләренә лаеклы бәя биреп, Нәкый Исәнбәт уйлап тапкан халык табышмакларын анализлау һәм классификацияләү методологиясенең уникальлеген күрсәтә һәм аны башка халыкларның фольклорында бу жанрны анализлау өчен кулланырга киңәш итә [27].

Өч томлы «Татар халык мәкальләре» җыентыгы (1959–1967) төзегән өчен Нәкый Исәнбәт Тукай премиясе лауреаты дигән исемгә лаек була. Монда кырык меңнән артык мәкаль һәм әйтемнәр җыелган, системалаштырылган һәм комментарийлар бирелгән. Фәнни җәмәгатьчелекнең бертавыштан тануынча, бу хезмәт татар филологиясенә генә түгел, ә гомуми тюркологиягә дә уникаль өлеш кертә. Нәкый Исәнбәтнең эше безнең илдә генә түгел, чит илләрдә дә яхшы бәяләмә алды. Белгечләр фикеренчә, бу бай җыентыкка кереш сүз генә дә үзенең фәнни тирәнлеге һәм әһәмияте ягыннан докторлык диссертациясенә тиңләштерелә алыр иде [22].

Нәкый Исәнбәт үз хезмәтләрендә халык иҗаты жанрларының килеп чыгышы мәсьәләләренә игътибар итә. Кагыйдә буларак, аның фәнни хезмәтләрендә әлеге материал махсус параграфка чыгарылган: Ф. Урманче галимнең бәет жанры турында төрле хезмәтләргә бирелгән комментарийларын югары бәяли [2, б. 65]. Нәкый Исәнбәт беренчеләрдән булып үз хезмәтләрендә «моң» һәм «көй» терминнарын аеру турындагы мәсьәләне күтәреп чыга. Татар фольклорчысы үз хезмәтләрендә халык календареның һәм календарь йолаларының милли үзенчәлеге турындагы мәгълүматларны системага сала. Галим фольклористикада теге яки бу жанрның тикшерелү дәрәҗәсен өйрәнүгә зур өлеш кертә, шул ук вакытта, үзебезнең генә түгел, чит ил тикшеренүчеләренең дә хезмәтләре аның игътибар үзәгендә була.

Халык дәвалау практикасын өйрәнеп, фольклорчы этноботаника һәм халык медицинасы өлкәләренә дә этно-фольклористик экскурсияләр ясый. 1922 елны бу эшнең башлангыч ноктасы дип санарга була, Нәкый Исәнбәт С. Коган белән бергә Стәрлетамакта «Башкортстанда табыла торган дару үләннәрен җыю өчен кыскача кулланма» җыентыгын чыгара. Бу өлкәдә белемнәрен системалаштыруга галимнең 1920 елда Уфада Академүзәкнең терминология комиссиясе составында эшләгән эше этәргеч була.

1930 еллар башында Нәкый Исәнбәт татар теленең аңлатмалы сүзлеге картотекасын төзергә керешә (Тулырак кар: [2, 74–86 б.], [6]) Сүзнең төзелешен һәм семантик материясен нечкә тоеп, Нәкый Исәнбәт татар теленең лексикасы артында торган гаҗәеп күп көнкүреш, тарихи, диалект һәм хәтта махсус күренешләрне дә белә. 1948 елда ул үз проектын Тел, әдәбият һәм сәнгать институтына (ИЯЛИ) тәкъдим итә, аның өстендә эшне 1969 елда тәмамлый. Аның 4 томлык сүзлеге үз эченә 80 мең сүзне ала. 1950 елда галим «Татар-рус сүзлеге»н эшкәртүдә катнаша. Галим-энциклопедистның шәхси архивында без «Төрле авыру-сырхаулар, чир исемнәре» медицина сүзлеген таптык, киләчәкте фәнни әйләнешкә кертербез дип ышанабыз.

Нәкый Исәнбәт бала вакытта ук татар мифологиясе белән кызыксына. Мәдрәсәдә укыган елларда ул мөселман мифологиясе белән таныша. 1910–1920 елларда Нәкый Исәнбәт үзе дә татар-башкорт һәм мөселман мифологиясе мотивлары буенча байтак әсәрләр иҗат итә. Романтик шагыйрь үзен төрле жанрларда сынап карый: «Шүрәле» (1910), «Пәйгамбәр» (1915), «Су-сылу» (1916), «Аждаһа» (1916), «Су анасы җыры» (1922) шигырьләре; «Мәрткә киткән Гөлчирә турында» (1916) поэма; «Елан патшасы» әкияте, «Урманда» (1923) пьесасы. Әдәбият белгечләре Назыйм Ханзафаров (1937–2023) һәм Гали Арсланов билгеләп үткәнчә, ярты гасырдан соң Нәкый Исәнбәт, репертуар туплап, «үзенең үзенчәлекле фольклор театрын булдырган» [3], [8]. «Әбугалисина» драматик поэмасы (1959), «Идегәй» (1941) трагедиясе, «Түләк» (1941) либреттосы, «Хуҗа Насретдин» (1939) комедиясе, «Җирән чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Җиде кыз» (1923) әкиятпьесасы, «Былтыр кысты» (1968), «Кырлай егете» (1968), «Бәрәзә песие Мыраубай батыр маҗаралары» (1974) һ.б. аның каләменнән төшкән.

Милли мифологияне пропагандалау өчен, Нәкый Исәнбәт төрле мөмкинлекләрдән файдаланырга тырыша. Бу темага язучы эчтәлек дәрәҗәсендә генә түгел (Шүрәле, Су анасы, Су-сылу, Амазонкалар, Җидегән йолдызлыгы мифлары), композиция һәм шигърият дәрәҗәсендә дә игътибар итә. Мәсәлән, «Идегәй» трагедиясенә ул акыллы күрәзәче Субра белән булган эпизодларны һәм

бу төшне аңлатуларны кертә. «Зифа» комедиясендә мәхәббәт сихере, еланнарны сихерләү эпизодлары бар. Балалар әкиятендә халык дәвалаучысы, еланнарны сихерләүче картның колоритлы портреты бирелә. Нәкый Исәнбәт 1942 елда үзенең революциягә кадәр үк, мөселман мифологиясе мотивлары буенча язылган пацифистик «Мәрткә киткән Гөлчирә турында» поэмасын (1916) бастырып чыгарырга җөрьәт итә.

Нәкый Исәнбәтнең архивында 1935 елда чыккан «Татар мифлары» китабының эскизлары гарәп графикасында язылган дәфтәрдә саклана, әмма бер материалда 1955 елгы чыганакка сылтамалар очрый. Бу якынча «Ни өчен ни булган, яки Утыз ялган» (1956) китабын бастырып чыгаруга әзерлек вакыты белән туры килә. Нәкый Исәнбәт мифларны 4 рубрика буенча классификацияли: 1. Исламга кадәрге чорның борынгы мифлары; 2. Бездә ислам белән бергә барлыкка килгән мифлар; 3. Сирәк очрый торган мифлар; 4. Татар мохитендә сакраль төшенчәләр. Язучының архивында табылган рецензиянең сакланып калган өзегенә караганда, «Татар мифлары» кулъязмасы рецензияләү этабын узган. Бәлки, татар язучысы массакүләм мәгълүмат чаралары өчен мәкаләләр сериясен әзерләргә теләгәндер, чөнки балалар өчен мифларны күчерү төбәк вакытлы матбугатында гына түгел, ә башкала басмаларында да уңыш казана. Нәкый Исәнбәтнең хезмәте Корней Чуковскийның (1882–1969) «Вавилонская башня и другие древние легенды» китабы белән 1968 елда булган җәнҗал аркасында басылып чыкмаган дип уйлыйбыз.

Татар мифологиясе турындагы китабын алга этәрүдә кыенлыклар белән очрашып, Нәкый Исәнбәт материалның бер өлешен «Татар халык мәкальләре» дигән өч томлык китабындагы аерым мәкальләргә авторлык комментарийларында әйләнешкә кертә, шулай ук татар мифологиясе персонажлары кергән мәкальләрне махсус параграфка җыя. «Татар теле фразеологизмнары» дигән ике томлы сүзлекне басмага әзерләгәндә дә, ул шул тактиканы куллана. 1983 елда яшь язучы Рафыйк Юныс (1941–2021) белән хат алышканда, Нәкый Исәнбәт, татарларның яшь буыны милли мифологиядә бетенләй ориентлашмый, дип борчылуын белдерә: «Бөек Тукай безне үз мифларыбыздан курыкмаска, яратырга чакырган иде». Галим, дәлил буларак, шагыйрьнең «Сабыйга» шигыреннән өземтә китерә: «Һич сине куркытмасыннар шүрәле һәм җен, убыр...» Нәкый Исәнбәт милли язучыларның, рус телендә югары белем алып, грек-рим мифологиясеннән илһам алуны өстен күрүләрен һәм үз милли мифологияләренең потенциалын бөтенләй игътибарсыз калдыруларын ачынып әйтә [28].

ТР Президенты М.Ш. Шәймиевнең 1992 елның 27 октябрендәге «Нәкый Исәнбәт истәлеген мәңгеләштерү турында»гы Указы нигезендә ТР Министрлар Кабинетының 1992 елның 28 октябрендәге Нәкый Исәнбәт истәлеген мәңгеләштерү чаралары турында 595 нче карары имзалана Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм тарих институтына (җав. – директор М.З. Зәкиев), Татарстан Язучылар берлегенә (җав. – рәис Р.С. Мөхәммәдиев), Татарстан китап нәшриятына (җав. – директор Х.А. Әшрәфҗанов) язучының басылмаган әдәби мирасын үз эченә алган «Н. Исәнбәтнең әсәрләр җыентыгы»н бастырып чыгаруга әзерләү һәм бастырып чыгару, шулай ук галим-энциклопедистның иҗади мирасы буенча комиссия төзү йөкләмәсе бирелә. Нәҗибә Исәнбәт Нәкый Исәнбәтнең архивыннан 15 папка, шул исәптән «Татар мифлары» хрестоматиясенең кулъязмасын нәшриятка тапшыра. 2001 елда Йолдыз Исәнбәт «Мирас» журналында галим әзерләгән «Татар мифлары» хрестоматиясеннән берничә өзек бастырып чыгара: «Өй иясе», «Абзар иясе» мифлары һәм кереш сүз. Анда Нәкый Исәнбәт, чит ил галимнәре эшләрен дә кертеп, татар мифологиясен 1960 елга кадәр өйрәнү дәрәҗәсен билгели, терминологик база да билгеләнгән була [29]. Татарстан китап нәшриятында Нәкый Исәнбәт кулъязмаларының язмышы караңгылык белән капланган.

Нәтиҗә ясап, А. Әхмәдуллин сүзләрен китерәсе килә:

«Дөньядагы иң зур байлык ике төштә саклана. Берсе – Җир ана куенында, икенчесе – халык күңелендә. Җир куенындагы байлыкларны алырга кешегә техника ярдәмгә килә. Халык күңелендәге байлыкны табу өчен, алу өчен бернинди техника ярдәм итә алмый; әгәр дә син үзең күңеленә ачкыч таба белмәсәң, тиешле хезмәт куймасаң, халыкның мең еллар буе җыйнаган, туплаган байлыгын ала алырмын димә. Халкыбызның шундый рухи байлыгына ирешкән кешеләр бик аз, алар арасында Н. Исәнбәт аерым бер мактаулы урын тота. Гомере буе ул халык җәүһәрләрен – мәкаль һәм әйтемнәрне, мәзәк һәм

табышмакларны, җыр һәм такмазаларны бөртекләп җыеп килә. 20 нче елларда аркасына бүктәр асып, авылдан авылга йөреп башлаган бу эшен галим бүгенгә кадәр дәвам итә. Фольклор әсәрләре, галим кулына килеп кергәнче, әле эшкәртелмәгән асылташ кыяфәтендә була. Исәнбәт аларны эшкәрткәч, алар, күптөрле кырлары ачылып, чын энҗе бөртекләредәй ялтырый башлыйлар. Бу – фольклор әсәрләрен фәнни эшкәртү, системалаштыру дигән сүз, аларны тиешле рәвешкә китереп бастырып чыгару дигән сүз» [13, 3 б.].

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. *Шамуков Г.* Нәкый Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 53–76 б.
2. Әдип һәм галим. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 124 б.
3. *Ханзафаров Н.* Нәкый Исәнбәт драматургиясе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 171–191 б.
4. *Бакиров М.Х.* Рецензия на научно-популярный сборник «Наки Исанбет» (Сост. М.М. Хабутдинова, Казань : Фонд «Җыен», 2021. 736 с). // Tatarica. 2023. №1 (20). С. 171–174.
5. *Госманов М.* Аксакаллар мәҗлесеннән: [Нәкый Исәнбәт тур. истәлекләр] // Казан утлары. 2010. № 11. Б. 121–135.
6. *Хабутдинова М.М.* Почему не был опубликован первый толковый словарь татарского языка Наки Исанбета? // Теория языка и межкультурная коммуникация. 2024. Выпуск 2(53). С. 291–312.
7. *Ахмадуллин А.Г.* Исанбет (Исәнбәт) Наки (Закиров Наки Сиразетдинович) // Татарская энциклопедия: в 5 т. Т. 2. Казань : Институт татарской энциклопедии АН РТ, 2005. С. 600–601.
8. *Арсланов Г.* Фольклорный театр Наки Исанбета // Гасырлар авазы. Эхо веков. 2012. №1–2. С. 251–254.
9. *Галиуллин Т.* Егерменче еллар татар шигърияте // Шигърият баскычлары. Казан : Мәгариф, 2002. Б. 72–73.
10. *Рахмани Р., Миңнуллина Ф.* Нәкый Исәнбәт // Татар әдәбияты тарихы : 8 т. – 5 т. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2014. 374–392 б.
11. *Хәбетдинова М.М.* «Чорлар рухание» // Казан утлары. 2020. №1. С.150–162.
12. *Хаплехамитов Р.* Первые годы постсталинского периода в Татарстане: взаимоотношения власти и творческой интеллигенции // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 10, №1, 2008. С. 136–140.
13. Нәкый Исәнбәт: фәнни-популяр җыентык / Төз. М.М. Хәбетдинова. – Казан: Җыен, 2021. 736 б.
14. *Исәнбәт Н.* Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда / Нәкый Исәнбәт. –1 т. – Казан: Татар. кит. нәшер., 2010. 622 с.
15. *Исәнбәт Н.* Казан артына беренче сәяхәтем: «Оры аккан» // Tatarica. 2023. № 2 (21). 76–100 б.
16. *Исәнбәт Н.* «Коңгыр бога» көе: тарихи тамырлары һәм поэтикасы төрки халыклар мәдәнияте контекстында // Tatarica. 2023. № 1 (20). 32–43 б.
17. Хәбетдинова М., Хәбибуллин Ф. Нәкый Исәнбәт чичәнлек сәнгате турында / М. Хәбетдинова, Ф. Хәбибуллин // Tatarica. 2021. №17 (2). 119–140 б
18. Сүз табучы сукыр Фәррах әңгәмәләре: [Н.Исәнбәтнең «Фәррах җырлары турында» дигән мәкаләсе белән]. Уфа: «Башкнига» һәм Башнаркомпрос нәшере, 1928. 32 б.
19. Әйдә җырлыйк!: (Революция чорында халык җырлары) / Җыючысы Н.Исәнбәт. Казан: Татар. дәүл. нәшр., 1928. 40 б.
20. *Хабутдинова М.М.* Наки Исанбет как автор и читатель журнала сатиры и юмора «Чаян« // Modern Humanities Success/Успехи гуманитарных наук. 2022. №9. С. 12–19.
21. *Хабутдинова М.М.* Наки Исанбет как автор журнала «SӘNӘK» («Вилы») // Modern Humanities Success/Успехи гуманитарных наук. 2022. №9. С. 52–59.
22. *Мустафин Р.* Наки Исанбету 75 лет: сценарий радиопередачи // Архив писателя Наки Исанбета. 1974. Машинопись. 3 л.
23. *Исанбет Ю.* Статья Наки Исанбета «На путях становления татарской музыки (1923)» как источник научного комментирования // Tatarica. 2021. №2 (17) 141–168 б.
24. *Хабутдинова М.М.* Вклад Наки Исанбета в изучение Золотой Орды // Золотоордынское обозрение. 2023. №1 (11). С. 181–201.
25. *Замалетдинов Р., Хабутдинова М.* Творческая история комедии Наки Исанбета «Рыжий чичян и Черноволосая красавица» // Золотоордынское обозрение. 2023. Vol.11, Is.4. С. 934–956.
26. *Мәһдиев М.* Үтте айлар, үтте еллар, Син сазыңны уйнадың... // Яшь ленинчы. 1979. 2 б.
27. (1971) *Poppe N.* Татар халык табышмаклары, 1970. // Central Asiatic journal: international periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia (Wiesbaden), vol. XV, №3.
28. Нәкый Исәнбәтнең Рафыйк Юнусовка язган хаты / Н.Исәнбәтнең архивы. Казан. 983. 20 сентябрь. Машинопись. 7 л.
29. *Исәнбәт Н.* Татар мифлары // Мирас. 2001. №3. 17–28 б.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-162-165

ISLAM IN CRIMEA

Ramazan Sultanovitch Abdulmazhidov,
the Institute of History, Archaeology and Ethnography
of the Dagestan Federal Research Center, Russian Academy of Sciences,
75 M. Yaragskogo Str., Makhachkala, Republic of Daghestan, 367030, Russian Federation.
ramazana@yandex.ru.

The series “Islam in the Russian Federation” is published on a territorial basis. In their work on dictionaries, the team of authors relies on the Russian Muslim tradition represented by Sh. Marjani, R. Fahretdin and the Russian School of Oriental Studies. The article is a review of “Islam in Crimea”, the 8th volume of this series.

Key words: Islam, Crimea, encyclopedic dictionary, “Medina” publishing house

This peer-reviewed publication is the eighth volume of the serial encyclopedic dictionary “Islam in the Russian Federation”. Within the framework of this project, the Medina Publishing House published the following volumes in previous years: “Islam in the Nizhny Novgorod Region” (2007), “Islam in Moscow” (2008), “Islam in St. Petersburg” (2009), “Islam in the Central European Part of Russia” (2009), “Islam in the Urals” (2009), “Islam in the Volga Region” (2013), “Islam in Tatarstan” (2017), “Islam in Bashkortostan” (2022) and, finally, “Islam in the North Caucasus” (2023). The scientific community has been waiting for the publication of the volume, dedicated to Crimea, since 2014. It took ten years for the first encyclopedic dictionary in Russian and world historiography, dedicated to a comprehensive study of the past and present of Muslims living on the Crimean Peninsula, to be published. And the reasons for this delay are quite understandable: The history of Islam in Crimea is extremely rich in events and names, it is an integral part of the history of the Crimean Tatar people and our entire country. This history includes both brilliant periods of prosperity for the Crimean Tatar people and the tragedy of their deportation, which changed the ethnic appearance of the peninsula and led to the complete elimination of Muslim religious life in the region for four and a half decades. However, it is in a different way that this history is now interpreted in Ukraine, which the peninsula was part of from 1991 to 2014.

As noted in the preface to the publication, the Islamization of Crimea was of a long-term nature. “The legends associate the arrival of the Muslim tradition on the peninsula with the names of the ashabs Malik-Ashter and Gazi Mansur Medini. The beginning of the Islamization in Crimea dates

back to the first half of the 13th century. Its source was Seljuk Asia Minor. Soon after, the peninsula received a powerful Islamic impulse from Central Asia (primarily Khorezm) and became one of the most important centers of Islam in the Golden Horde, where theology, law, education, literature, Sufi brotherhoods and craft guilds developed. The Horde and then Crimean khans, the feudal elite and townspeople contributed to the creation of an extensive Muslim infrastructure - a developed network of mosques, madrasas, waqfs, tekkies and azizes. Despite all the losses, there is no other post-Horde region that has as many monuments of medieval Muslim civilization as Crimea does".

The dictionary contains 138 articles, 36 of them were written by the compiler and editor-in-chief, I. Zaitsev, a prominent Russian historian and orientalist who thoroughly knows the region under study. The other part of the work was written by the authors from Crimea, Moscow, Kazan and Ufa: this book comprises articles by representatives of various scientific schools, sometimes adhering to different positions and points of view. There are articles about famous religious figures, written and architectural monuments, the phenomena and processes of the Islamic history of Crimea. It is worth noting that according to the compilers and editors' logic, articles about modern Islamic figures are not included in the text of the book (although such an approach was practiced in previous editions of the dictionary): time and thoughtful analysis are required to comprehend modern processes.

The authors have rightfully chosen the Crimean Tatar forms of spelling certain personal names in dictionary entries (Adzhi, Usain; Abibullah, etc.), although perhaps it would have been worthwhile to indicate their original Arabic forms (Khadzhi, Hussein, Khabibullah, etc.). This approach is entirely justified, otherwise the reader can be confused by different spellings of names. A similar problem exists in Dagestan, where one can encounter completely different spellings of historical figures and famous theologians' names. It must be assumed that preference in this case should be given to the variant most common in the region.

Of course, as the first edition of its kind, the dictionary is not without its shortcomings. Many important articles are missing from the dictionary (for example, we will not be able to learn about the history of the Naqshbandi tariqa on the peninsula; there is no article on the regulation of the situation concerning non-Muslims living in Crimea; there are no sections on Islamic written culture, etc.). However, the articles included in the volume are distinguished by a high scientific level of presentation.

In general, it is worth noting that the publication of the encyclopedic dictionary "Islam in Crimea" is certainly a great success for its authors and editors. Now, we have a reliable and solid basis for further research into the rich history of Islam in Crimea.

References

1. *Islam v Krymu: ehntsiklopedicheskii slovar'* (2024) [Islam in Crimea: Encyclopedic Dictionary]. Koll. avt.; gl. red. D. V. Mukhetdinov; sost. i otv. red. I. V. Zaitsev. Vyp. VIII, 192 p. Moscow, Medina. (In Russian)

ИСЛАМ В КРЫМУ

Рамазан Султанович Абдулмажидов,
Институт истории, археологии и этнографии
Дагестанского федерального исследовательского центра
Российской академии наук,
367030, Республика Дагестан, г. Махачкала, ул. М. Ярагского, д. 75,
ramazana@yandex.ru.

Серия «Ислам в Российской Федерации» издается по территориальному признаку. В работе над словарями коллектив авторов опирается на отечественную мусульманскую традицию в лице Ш. Марджани, Р. Фахретдина, а также на российскую школу востоковедения. Статья является рецензией на 8-й том этой серии «Ислам в Крыму».

Ключевые слова: Ислам, Крым, энциклопедический словарь, издательский дом «Медина»

Рецензируемое издание представляет собой восьмой том серийного энциклопедического словаря «Ислам в Российской Федерации». В рамках этого проекта издательским домом

«Медина» в предшествующие годы были опубликованы следующие тома: «Ислам на Нижегородчине» (2007), «Ислам в Москве» (2008), «Ислам в Санкт-Петербурге» (2009), «Ислам в центрально-европейской части России» (2009), «Ислам на Урале» (2009), «Ислам в Поволжье» (2013), «Ислам в Татарстане» (2017), «Ислам в Башкортостане» (2022) и, наконец, «Ислам на Северном Кавказе» (2023). Научная общественность ждала выхода тома, посвященного Крыму, с 2014 г. Потребовалось десять лет для того, чтобы первый в отечественной и мировой историографии энциклопедический словарь, посвященный комплексному исследованию прошлого и настоящего мусульман Крымского полуострова, вышел в свет. И причины этой задержки вполне понятны: история ислама в Крыму чрезвычайно богата событиями и именами, это неотъемлемая часть истории крымско-татарского народа и всей нашей страны. В этой истории были и блестящие периоды расцвета крымско-татарского народа, и трагедия его депортации, которая не только изменила этнический облик полуострова, но и фактически привела к полной ликвидации мусульманской религиозной жизни в регионе на протяжении четырех с половиной десятилетий. Однако слишком по-разному трактуется теперь эта история на Украине, в составе которой полуостров находился с 1991 по 2014 г.

Как отмечено в предисловии к изданию, исламизация Крыма носила длительный характер. «Предания связывают приход мусульманской традиции на полуостров с именами асхабов Малик-Аштера и Гази Мансура Медини. Начало исламизации Крыма относится к первой половине XIII в. Ее источником стала сельджукская Малая Азия. Вскоре после этого полуостров получил мощный исламский импульс из Средней Азии (прежде всего Хорезма) и стал одним из важнейших центров ислама в Золотой Орде, где развивались богословие, право, образование литература, суфийские братства и ремесленные цехи. Ордынские, а затем крымские ханы, феодальная элита, горожане внесли свой вклад в создание разветвленной мусульманской инфраструктуры – развитой сети мечетей, медресе, вакфов, теккие и азизов. Несмотря на все утраты, ни в одном из постордынских регионов не сохранилось столько памятников средневековой мусульманской цивилизации, как в Крыму».

В словаре опубликовано 138 статей, 36 из которых принадлежат перу составителя и ответственного редактора – И. В. Зайцева, крупного российского историка-востоковеда, прекрасно знающего исследуемый регион. Другая часть работы написана авторами из Крыма, Москвы, Казани и Уфы: под одной обложкой собраны статьи представителей различных научных школ, которые порой придерживаются разных позиций и точек зрения. Это статьи об известных религиозных деятелях, письменных и архитектурных памятниках, явлениях и процессах исламской истории Крыма. Стоит отметить, что составители и редакторы закономерно решили не включать в том статьи о современных исламских деятелях (хотя такой подход практиковался в предшествующих выпусках словаря): для осмысления современных процессов требуется время и вдумчивый анализ.

Авторы закономерно выбрали для написания некоторых личных имен в словарных статьях крымско-татарские формы (аджи, Усейн; Абибулла и др.), хотя, возможно, стоило бы указать их исходные арабские (хаджи, Хусейн, Хабибулла и проч.). Такой подход совершенно оправдан, иначе можно запутать читателя разными вариантами написания имен. Подобная проблема существует и в Дагестане, где можно встретить совершенно разные формы написания имен исторических деятелей и известных богословов. Надобно полагать, что предпочтение в данном случае должно отдаваться наиболее распространенному в регионе варианту.

Конечно, как первое издание такого рода, словарь не лишен недостатков. Многих важных статей в словаре нет (так, мы не сможем узнать об истории тариката накшбандийа на полуострове, нет статьи об регулировании положения иноверцев-немусульман в Крыму, отсутствуют разделы об исламской письменной культуре и т. д.). Однако статьи, вошедшие в том, отличает высокий научный уровень.

В целом стоит отметить, что выход в свет энциклопедического словаря «Ислам в Крыму», безусловно, большой успех авторского и редакторского коллектива. И теперь мы имеем надежную и крепкую основу для дальнейшего изучения богатейшей истории ислама в Крыму.

Литература

1. Ислам в Крыму: энциклопедический словарь / колл. авт.; гл. ред. Д. В. Мухетдинов; сост. и отв. ред. И. В. Зайцев. М.: Медина, 2024. 192 с. Вып. VIII.

КЫРЫМДА ИСЛАМ

Рамазан Солтан улы Габделмәҗитов,
Россия Фәннәр академиясе
Дагыстан федераль тикшеренү үзәгенең Тарих,
Археология һәм этнография институты,
367030, Дагыстан Республикасы, Махачкала ш., М. Ярагский ур., 75 йорт,
ramazana@yandex.ru

«Россия Федерациясендә Ислам» сериясе территориаль билге буенча нәшер ителә. Сүзлекләр эшләгәндә, авторлар коллективы Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдин һәм Россиянең көнчыгышны өйрәнү мәктәбенең фәнни традицияләренә таяна. Мәкалә әлеге сериянең «Кырымда Ислам» исемле 8 нче томына рецензия буларак язылды.

Төп төшенчәләр: Ислам, Кырым, энциклопедик сүзлек, «Мәдинә» нәшрият йорты йорты

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-166-169

NEW BOOK ON TATAR ART OF JEWELRY

Ekaterina Ilyinichna Reznikova,
A. Kasteev State Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan,
22/1 Koktem-3 Microdistrict, Almaty, 050000, Kazakhstan,
reznikat@yandex.ru.

The article highlights the scientific significance of the catalogue-monograph by the art historian L. Sattarova who has been the first to publish the description of Tatar jewelry with Arabic script inscriptions. The catalogue, which combines art history and museological approaches to the study of the jewelry collection, has become an important contribution to both the study, interpretation and the popularization of Islamic art, and Tatar national heritage.

Key words: Tatar jewelry art, ornaments, Islamic art, Arabic script inscriptions, epigraphy, museum collections, catalogue, National Museum of the Republic of Tatarstan

Liliya Sattarova's monograph [1] is dedicated to the most important section of the collection at the National Museum of the Republic of Tatarstan – Tatar jewelry art. Over three and a half thousand items of national jewelry art in the museum collection form an extensive layer of Tatar applied art and present a unique fusion of traditional history, culture, ethnography and artistic creativity. The study of this original and distinctive phenomenon allows us to trace the specifics of its development, reveal its technical, technological and regional features, and show its design diversity, the semantics of ornament and Muslim rituality.

Today, this publication is the most complete source of research, the result of many years of scientific work, summarizing the achievements of previously conducted studies of the jewelry items in the museum collection of Tatarstan. This form of work is one of the museum's key research areas in preserving and studying its artistic heritage – cataloging the museum collection.

The monograph highlights the significant scientific contribution of previous generations of researchers who put a lot of effort into studying this section of the collection. Much attention is paid to the history of the collection, to the sources the items came from, their systematization according to characteristic features, description of their compositional design and technical methods. The merit of this scientific work is its attribution of museum items, most of which have been presented to specialists and a wide audience for the first time. Among them are various jewelry items used both for special occasions and in everyday life: chest bands, braid ornaments, collar clasps, cases for miniature editions of the Koran and prayer texts, plates and amulets.

Attention is paid to verifying the dates, establishing connections between the objects, reading and deciphering the stamps and inscriptions, and determining the unity of stylistic devices. This book is of great importance both in terms of regional traditional culture and, more broadly, in revealing the importance of Kazan Tatars' jewelry with the inclusion of Arabic epigraphy as a unique phenomenon in the context of studying Islamic art.

The publication covers more than 200 rare, little-studied items found in the collection of jewelry with Arabic script inscriptions, which is an important contribution to the study of the Islamic tradition. Arabic script inscriptions on museum items are divided into two groups: inscriptions of a religious and edifying nature, and good wishes. The ancient tradition of placing inscriptions on jewelry, which has survived to this day, is associated with the belief in the power inherent in the written word, capable of protecting, guarding and instructing. An attempt was made to decipher, identify and interpret the texts of Arabic epigraphy in Arabic, Persian and Tatar languages. It is important to note the participation of Ilyas Mustakimov, an orientalist, candidate of history, who deciphered and translated the inscriptions, which have become the main component of the jewelry with a diverse repertoire of inscriptions (ayats, hadiths, prayers, didactic texts, poems and good wishes) in combination with multilingualism (texts in Arabic, Persian, Tatar and Turkic languages) and a large variability of verbal formulas of good wishes and aesthetic advantages of writing.

Being in fact a scientific catalogue, this book meets all the requirements of scientific literature. Its structure is built in such a way that general information is supported by an overview of the ob-

jects, systematized by types, forming thematic sections of the catalogue. Among them are ornaments with auspicious inscriptions, ornaments having inserts of carved stones with inscriptions, ornaments with natural stones, plaques with seals, ornaments with oriental coins, chest sashes and izu breastplates, hair ornaments, collar clasps, cases and amulets, and plaques with Arabic inscriptions. The publication includes excellent illustrative material, visually presenting the subject of the study.

The author of the monograph has coped brilliantly with the difficult task facing the authors of scientific books: to present the material in a clear cut and comprehensible language, making it fascinating for the perception and understanding of the general public. In addition to the scientific focus, the book is intended to popularize cultural heritage, revealing the artistic features of traditional culture. This is evidenced by the poetic subtitle of the book, which contains the quote: "To the owner of this fortune for all times ...".

This publication is addressed to a wide range of readers interested in issues of culture, history, art, ethnography and oriental studies. Representing a genuine interest for museum experts and collectors, the book will be a real gift for connoisseurs and art lovers.

References

1. Sattarova, L. I. (2023). *Tatarskoe yuvelirnoe iskusstvo v sobranii Natsional'nogo muzeya Respubliki Tatarstan. „Obladatel'nitse sego blagopoluchie na vse vremena…". Tatarskie ukrasheniya s arabografichnymi nadpisyami: katalog / chtenie, perevod i komment. arabografichnyh nadpisej I. A. Mustakimova.* [Tatar Art of Jewelry in the Collection of the National Museum of the Republic of Tatarstan. 'May the Owner of This Be Wealthy in All Times…'. Tatar Jewelry with Arabic Inscriptions: Catalog / Reading, Translation and Commentary of Arabic Inscriptions by I. A. Mustakimov]. 183 p. Kazan, Tatar kn. izd. (In Russian)

НОВАЯ КНИГА О ТАТАРСКОМ ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ

Екатерина Ильинична Резникова,
Государственный музей искусств Республики Казахстан им. А. Кастеева,
Казахстан, 050000, Алматы, микрорайон Коктем-3, 22/1,
reznikat@yandex.ru.

В статье подчеркивается научная значимость каталога-монографии искусствоведа Л. И. Саттаровой, впервые публикующего татарские ювелирные украшения с арабографичными надписями. Каталог, сочетающий искусствоведческие и музеологические подходы к исследованию коллекции ювелирного искусства, стал важным вкладом как в изучение и интерпретацию, так и в популяризацию мусульманского искусства и татарского национального наследия.

Ключевые слова: татарское ювелирное искусство, украшения, мусульманское искусство, арабографичные надписи, эпиграфика, музейные коллекции, каталог, Национальный музей Республики Татарстан

Монография Лилии Илевны Саттаровой [1] посвящена важнейшему разделу коллекции Национального музея Республики Татарстан – татарскому ювелирному искусству. Свыше трех с половиной тысяч предметов национального ювелирного искусства в музейном фонде образуют обширный пласт татарского прикладного искусства и являют собой уникальный сплав традиционной истории, культуры, этнографии и художественного творчества.

Изучение оригинального и самобытного феномена позволяет проследить специфику его развития, раскрыть технико-технологические и региональные особенности, видовое разнообразие, семантику орнамента и мусульманскую обрядовость.

На сегодняшний день издание является наиболее полным источником исследования, результатом многолетней научной работы, суммирующей достижения проведенных ранее исследований коллекции ювелирных изделий в музейном собрании Татарстана. Данная форма работы является одним из ключевых направлений научной деятельности музея по сохранению и изучению художественного наследия – каталогизация музейного фонда.

В монографии отмечается значительный научный вклад предшествовавших поколений

исследователей, приложивших немало усилий для изучения данного раздела коллекции. Большое внимание уделено истории формирования коллекции, рассмотрению источников поступления предметов, систематизации их по характерным признакам, раскрытию их композиционных решений и технических приемов. Достоинством научной работы является атрибуция музейных предметов, большинство которых впервые вводится в научный оборот. В их числе разнообразные ювелирные изделия, использовавшиеся как для торжественных случаев, так и в повседневности: нагрудные перевязи, накосные украшения, воротниковые застежки, футляры для миниатюрных изданий Корана и молитвенных текстов, бляхи и амулеты.

Уделено внимание определению датировок, установке связи между предметами, чтению и расшифровке клейм и надписей, определению единства стилистических приемов. Данная книга имеет большое значение как в контексте исследования региональной традиционной культуры, так и, шире, в раскрытии роли ювелирных изделий казанских татар с включением арабской эпиграфики как уникального феномена в контексте изучения исламского искусства.

В издании охвачено более 200 редких малоизученных предметов коллекции с арабографичными надписями, что является немаловажным вкладом в контексте исследования мусульманской традиции. Арабографичные надписи на музейных предметах подразделяются на две группы: надписи религиозно-назидательного характера и благопожелания. Древняя, сохранившаяся и по сей день традиция размещения надписей на украшениях связана с верой в силу, присущую написанному слову, способному охранять, оберегать и наставлять. Сделана попытка расшифровать, идентифицировать и интерпретировать тексты арабской эпиграфики на арабском, персидском и татарском языках. Здесь важно отметить участие ученого востоковеда, кандидата исторических наук И. А. Мустакимова, который осуществил расшифровку и перевод надписей, ставших главным компонентом композиции украшений с разнообразным репертуаром надписей (айаты, хадисы, молитвословия, назидательные тексты, стихи и благопожелания) в сочетании с многоязычием (тексты на арабском, персидском, татарском, тюркских языках) и большой вариативностью формул благопожеланий, эстетическими достоинствами письма.

Книга, будучи в первую очередь научным каталогом, отвечает требованиям научной литературы. Ее структура выстроена таким образом, чтобы общие сведения подкрепить обзором предметов, систематизированных по типам, которые образуют тематические разделы каталога. В их числе украшения с благопожелательными надписями, украшения со вставками из резных камней с надписями, украшения с натуральными камнями, бляхи с печатями, украшения с восточными монетами, нагрудные перевязи хасите и нагрудники изю, украшения для волос, воротниковые застежки, футляры и амулетницы, бляхи с арабографичными надписями. Издание сопровождается превосходным иллюстративным материалом, визуально раскрывающим предмет исследования.

Автор монографии прекрасно справилась со сложной задачей, стоящей перед авторами научных книг: представить изложение ясным и понятным языком, сделав его увлекательным для восприятия и понимания не только специально подготовленной аудиторией. Помимо научной направленности, книга призвана популяризировать культурное наследие, раскрывая художественные особенности традиционной культуры. Об этом говорит поэтичный подзаголовок книги, в котором приводится цитата: «Обладательнице сего благополучие на все времена…».

Это издание адресовано широкому кругу читателей, интересующихся вопросами культуры, истории, искусства, этнографии и востоковедения. Книга станет настоящим подарком для знатоков и ценителей искусства, также представляя безусловный интерес для специалистов музейной сферы и коллекционеров.

Литература

1. *Саттарова Л. И.* Татарское ювелирное искусство в собрании Национального музея Республики Татарстан. «Обладательнице сего благополучие на все времена…». Татарские украшения с арабографичными надписями: каталог / чтение, перевод и коммент. арабографичных надписей И. А. Мустакимова. Казань: Татар. кн. изд-во, 2023. 183 с. ISBN 978-5-298-04626-8.

ТАТАР ЗӘРКАНЧЫЛЫК СӘНГАТЕ ТУРЫНДА ЯҢА КИТАП

Екатерина Ильинична Резникова,
Казахстан Республикасының А. Кастеев ис. Дәүләт сәнгать музее,
Казахстан, 050000, Алмата, Коктем-3 микрорайоны, 22/1,
reznikat@yandex.ru.

Мәкаләдә гарәп язулы татар бизәнү әйберләре турында беренче тапкыр бастырып чыгарган сәнгать белгече Л. И. Саттарованың каталог-монографиясенең фәнни әһәмияте ассызыклана. Зәркан сәнгате коллекциясен сәнгать һәм музей гыйлемнәре аша якын килеп тикшерүне берләштергән каталог мөселман сәнгатен һәм татар милли мирасын өйрәнүгә һәм интерпретацияләргә дә, шулай ук аны популярлаштыруга да зур өлеш кертә.

Төп төшенчәләр: татар зәрканчылык сәнгате, бизәнү әйберләре, мөселман сәнгате, гарәп әлифбасындагы язулар, эпиграфика, музей коллекцияләре, каталог, Татарстан Республикасының Милли музее

Scientific Chronicles of the Turkic World

Төрки дөнья фәнни хроникасы

Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-170-181

LATEST EVENTS IN THE SECOND HALF OF 2024

From August 23 to 26, the researchers from the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan took part in the 8th International Congress of the World Society for the Study, Preservation and Popularization of the Cultural Heritage of Uzbekistan "The Heritage of Great Ancestors - the Foundation of the Third Renaissance".

The event was held in Tashkent and Samarkand. The organizers of the forum were the Center for Islamic Civilization under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, TURKSOY, IRCICA and the Islamic Foundation "Al-Furqan".

At this congress, more than three hundred researchers from 35 countries, as well as leading experts, working in the field of studying and preserving the cultural heritage of Uzbekistan, discussed the concept of the Museum of Islamic Civilization, created in Tashkent (for more details see: https://www.antat.ru/tt/iyli/news/18290/).

On September 16, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan hosted the All-Russian Research Conference dedicated to the 300th anniversary of the founding of the Russian Academy of Sciences and the 220th anniversary of the opening of the Kazan Imperial University. The event was organized by the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, the Sh. Marjani Institute of History, the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences, Kazan (Volga Region) Federal University, the National Museum of the Republic of Tatarstan, and the Elisabeth-Sergius Educational Society Foundation for Assistance to the Revival of Traditions of Mercy and Charity (for more details see: https://www.antat.ru/tt/iyli/news/18410/).

On September 18–20, Moscow hosted the 17th International Theological Research and Education Conference "Galimdzhan Barudi Readings" on the topic: "Muslim Religious Institutions in the Development of Society: Traditions and Modernity". The organizers were the Spiritual Administration of Muslims of the Russian Federation and the Moscow Islamic Institute. The Conference was held as part of the jubilee events dedicated to the 30th anniversary of the Spiritual Administration of Muslims of the Russian Federation and the Moscow Islamic Institute, the 40th anniversary of the spiritual service of Mufti Sheikh Ravil Gainutdin and the 120th anniversary of the Moscow Cathedral Mosque. Representatives of Pakistan, Egypt, Turkey, Jordan, Bahrain, CIS countries and regions of Russian Federation took part in the Confer-

ence. The plenary session presented the pilot edition of the 8-volume dictionary "Islam in the Russian Federation" (for more details see: https://dumrf.ru/common/event/23969)

On September 25–26, the Tatarstan Academy of Sciences hosted the All-Russian Research and Practice Conference "In Dedicated Service to Their Fatherland: Personalities in the Historical and Cultural Life of the Russian Provinces", to mark the 75th anniversary of the outstanding scholar, full member of the Tatarstan Academy of Sciences N. Valeev.

For young researchers, the conference program included master classes "Fundamentals of Organizing Local History Work with Young Scholars (exemplified by Yelabuga and Chistopol)" and "Digital Humanities in Modern Literary Studies" on modern digital technologies in literary studies, linguistics, cultural studies and other humanitarian fields, in which the participants could make interesting discoveries.

The conference program was full of events, the participants were involved in a productive dialogue, further plans were outlined in the study of the historical and cultural life of the Russian provinces (for more details see: https://www.antat.ru/ru/ite/news/18453/).

On September 26, the 10th International Linguistic Congress (Turk dil kukumu kurultayi) was held, organized by the Turkish Linguistic Society. During the congress, the participants discussed the current issues of modern Turkology, the problems of the history and theory of Turkic languages and culture, the issues of studying and teaching Turkic languages, and the theory and practice of translation (for more details see: https://ayk.gov.tr/ru/).

On October 4, the 32nd International Research Conference "The Dmitriev Readings" was held at the Institute of Asian and African Countries of Moscow State University.

The Department of Turkic Philology at the Institute of Asian and African Countries of M. Lomonosov Moscow State University has annually held the International Conference "The Dmitriev Readings" since 1993 in memory of the founder of the Department, the outstanding Turkologist, folklorist, linguist and historian N. Dmitriev.

Currently, "The Dmitriev Readings" have acquired the status of an international platform where the agenda is programmed and the most pressing issues of Russian and foreign Turkology are discussed. The extensive geography and mixed format of the conference allow scholars from all over the world to exchange views on the issues of studying languages, literature and culture of the Turkic world (for more details see: https://iaas.msu.ru/news/announcements/xxxii-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferencziya-dmitrievskie-chteniya/?ysclid=m2a324yn27321884237).

On October 5, in Termez (the Republic of Uzbekistan), the 11th International Youth Research and Practice Conference "Interdisciplinary Methods in Archaeology: Achievements and Challenges" was held at Termez State University, it became the final event of the 11th International Archaeological School. The conference, held in a hybrid format, summed up the work of three sections – "Field Conservation and Restoration of Archaeological Material Made from Ceramics and Metal", "Photogrammetry, Restoration and 3D Modeling of Archaeological Structures and Architectural Objects", "Basic Principles of the Experimental Trace Analysis Methodology of the Ancient Tools Functions", and heard reports from both the School participants and invited archaeologists and restorers (for more details see: http://archtat.ru/xi-mezhdunarodnaya-arheologicheskaya-shkola-v-termeze-zavershila-svoyu-rabotu/).

From October 9 to 11, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan hosted the International Scientific Forum "Languages, Literatures and Cultures of the Peoples of Russia in Modern Academic Science" dedicated to the 85th anniversary of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.

The grand opening of the forum was attended by Deputy Prime Minister of the Republic of Tatarstan Leyla Fazleeva, Minister of Education and Science of Tatarstan Ilsur Khadiullin, President of the Academy of Sciences of Tatarstan Rifkat Minnikhanov and others.

The common problem for all events of the forum was the historical past, the current state of the languages, literatures, cultures of the peoples of Russia and the prospects of academic science in their study in the context of global challenges of our time.

The organizers accepted more than 100 reports. The event was attended by the scholars from foreign countries (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan) and from Moscow, St. Petersburg, Novosibirsk, Vladikavkaz, Perm, Tyumen, Ufa, Cheboksary, Saransk, Yoshkar-Ola, Izhevsk, Kazan and other cities (for more details see: https://www.antat.ru).

On October 16–18, as part of the 5th Kazan International Linguistic Summit, dedicated to the 220th anniversary of Kazan Federal University and the 80th anniversary of the Department of Tatar Language and Literature of Kazan Federal University, the Lingvomethodological Festival "Language Trends and Methodological Innovations 2024" was held for teachers and lecturers of Russian, native and foreign languages with the participation of education system authorities, leading methodologists, innovative teachers, various teacher associations and unions. The festival included methodological workshops, practicums, seminars, master classes, fairs of methodological ideas, etc. (for more details see: https://kils.kpfu.ru/ru/o-sammite/).

On October 28–30, the All-Russian Research and Education Conference "The 9th Bigiev Readings: Muslim Heritage of Russia: Traditions, Personalities and Concepts" was held in Nizhny Novgorod. It was timed to coincide with the 30th anniversary of the Nizhny Novgorod Islamic Madrasah "Makhinur". This year marks the 20th anniversary of the major scientific event that originated in the Nizhny Novgorod Region: The annual Faizkhanov Readings. The Conference was organized by the Spiritual Administration of Muslims of the Russian Federation, the Moscow Islamic Institute, the Spiritual Administration of Muslims of the Nizhny Novgorod Region, the Nizhny Novgorod Islamic Institute named after Khusain Faizkhanov, the Nizhny Novgorod Islamic Madrasah "Makhinur" and the House of National Unity (for more details see: https://dumrf.ru/regions/52/regnews/24222).

On October 29–31, within the framework of the 5th Kazan International Linguistic Summit, dedicated to the 220th anniversary of Kazan Federal University and the 80th anniversary of the Department of Tatar Language and Literature of Kazan Federal University, the International Research Conference "Challenges and Trends in World Linguistics" was held. The Conference provided a unique opportunity to present, discuss and promote the results of research by leading Russian and foreign scholars in the field of linguistics and language education. The co-organizers of the Summit were the Institute of Linguistics and the Institute of Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences and the Russian Academy of Education.

The partners of the Summit were the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (AS RT), the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan, the Institute for Education Development Strategy (ISRO), the Federal Institute of Native Languages of the Peoples of the Russian Federation (FIRYA) and others. The main areas of the conference: Computational and corpus linguistics, mechanisms of understanding and text complexity: an interdisciplinary approach; Paleo-Russian studies and digital humanities; cognitive linguistics; traditional linguistics and its digital transformation; literature, art and language in a multicultural world; the Russian language and methods of its teaching; Tatar and other Turkic languages in a multicultural world; linguistic diversity and multilingualism in education, etc. (for more details see: https://kils.kpfu.ru/ru/o-sammite/).

On November 22–23, the International Research and Practice Conference "Tatar Philology at Kazan University in the Space of Dialogue among Cultures" was held, dedicated to the 80th anniversary of the Faculty of Tatar Philology and History of KSU and the 220th anniversary of Kazan University. The purpose of the conference was to create a research platform designed to highlight the role, essence and prospects for the development of Tatar literary studies at Kazan University, as well as modern strategies for its teaching and promotion in the space of dialogue among cultures. The event was attended by scholars, university professors, employees of research institutions from the foreign countries of Azerbaijan, Kazakhstan, Turkey and Uzbekistan; from Khakassia, Mordovia, Mari El, Tatarstan and other republics (for more details see: https://kpfu.ru/philology-culture/).

On December 4–6, Kazan hosted the International Scientific Forum dedicated to the 30th anniversary of the Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies, the Tatarstan Academy of Sciences and the 35th anniversary of Tatarstan encyclopedic studies.

The goal of the forum was to exchange experience on a wide range of issues related to the history of the formation and development of national and regional encyclopedias in modern Russia and the world.

The forum included the International Research and Practice Conference "Regional Encyclopedic Studies in the Context of Modern Innovative Challenges"; the Round Table "Tatars of Kyrgyzstan: A Scientific Reference Publication: Results and Prospects of the Work" and the Scientific Seminar "Municipal Encyclopedias: Methodological Approaches" (for more details see: https://www.antat.ru/ru/ite/news/18523/).

The information was submitted by G. A. Nabiullina, Associate Professor of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

2024 ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

23–26 нчы августта Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе галимнәре Үзбәкстанның мәдәни мирасын өйрәнү, саклау һәм популярлаштыру буенча Бөтендөнья җәмгыятенең «Бөек бабаларыбыз мирасы – III Ренессанс нигезе» дип исемләнгән VIII Халыкара Конгрессы эшендә катнаштылар. Бу чара Ташкент һәм Сәмәрканд шәһәрләрендә узды.

Форумны Үзбәкстан Республикасы Министрлар кабинеты каршындагы Ислам цивилизациясе үзәге, ТӨРКСОЙ, IRCICA һәм «Әл-Фуркан» ислам фонды оештырды.

Дөньяның 35 иленнән килгән өч йөздән артык галим, шулай ук Үзбәкстанның мәдәни мирасын өйрәнү һәм саклау өлкәсендә эшләүче әйдәп баручы белгечләр катнашында узган әлеге конгресста Ташкентта төзелә торган Ислам цивилизациясе үзәге музее концепциясе турында фикер алыштылар. (тулырак: https://www.antat.ru/tt/iyli/news/18290/).

---

16 нчы сентябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә Россия Фәннәр академиясенә нигез салынуга 300 ел тулуга һәм Казан Император университеты ачылуга 220 ел тулуга багышланган Бөтенроссия фәнни конференциясе уздырылды.

Әлеге чара Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты, Россия Фәннәр академиясе Гомуми тарих институты, Казан (Идел буе) федераль университеты, ТР Милли музее, «Елисавета-Сергиев мәгърифәтчелек җәмгыяте» шәфкатьлелек һәм хәйриячелек традицияләрен торгызуга ярдәм фонды тарафыннан оештырылды. (тулырак: https://www.antat.ru/tt/iyli/news/18410/).

18–20 нче сентябрьдә Мәскәүдә «Җәмгыять үсешендә мөселман дини институтлары: традицияләр һәм хәзерге заман» темасына «Галимҗан Баруди исемендәге укулар» XVII Халыкара теологик фәнни-мәгариф конференциясе узды.

Оештыручылар - Россия Федерациясе мөселманнары Диния нәзарәте һәм Мәскәү ислам институты. Конференция Россия Федерациясе мөселманнары Диния нәзарәтенең һәм Мәскәү ислам институтының 30 еллыгына, мөфти шәех Равил Гайнетдиннең дин өлкәсендәге эшчәнлегенә 40 ел тулуга һәм Мәскәү җәмигъ мәчетенең 120 еллыгына багышланган юбилей чаралары кысаларында узды.

Конференциядә Пакистан, Мисыр, Төркия, Иордания, Бәһрәйн, БДБ илләре, Россия төбәкләре вәкилләре катнашты. Пленар утырышта 8 томлык «Россия Федерациясендә Ислам» сүзлегенең басмасы тәкъдим ителде. (тулырак: https://dumrf.ru/common/event/23969)

25–26 нчы сентябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе академигы Н.М. Вәлиевнең тууына 75 ел тулу уңаеннан «Ватанга олуг хезмәт: Россия провинциясенең тарихи-мәдәни тормышында персоналияләр» дип аталган Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе уздырылды.

Конференция эшендә Россия Фәннәр академиясе, фәнни оешмалар һәм югары уку йортлары, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе фәнни-тикшеренү институтлары галимнәре, республикабыз музейлары һәм китапханәләре вәкилләре катнашты.

Конференция программасы буенча яшь тикшеренүчеләр өчен «Яшь галимнәр белән туган якны өйрәнү эшен оештыру нигезләре (Алабуга һәм Чистай мисалында)», әдәбият белемендә һәм лингвистикада заманча цифрлы технологияләр куллану турында «Хәзерге әдәбият белемендә Digital Humanities» дип аталган мастер-класслар үткәрелде.

Конференция программасы бай эчтәлекле иде, катнашучылар арасында нәтиҗәле диалог булдырылды, Россия провинциясенең тарихи-мәдәни тормышын өйрәнү буенча алдагы планнар билгеләнде. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/ite/news/18453/).

---

26 нчы сентябрьдә Төркия лингвистик җәмгыяте оештырган X Халыкара лингвистик конгресс (Turk dil kurumu kurultayi) узды. Конгресс эше барышында хәзерге тел гыйлеменең актуаль мәсьәләләре, төрки телләр, мәдәниятнең тарихы һәм теория проблемалары, шулай ук төрки телләрне өйрәнү һәм өйрәтү, тәрҗемә теориясе һәм практикасы мәсьәләләре каралды. (тулырак: https://ayk.gov.tr/ru/).

---

4 нче октябрьдә МДУның Азия Һәм Африка илләре институтында «Дмитриев укулары» XXXII Халыкара фәнни конференциясе узды. «Дмитриев укулары» Халыкара конференциясе 1993 елдан башлап ел саен М.В. Ломоносов исемендәге Мәскәү дәүләт университетының Азия һәм Африка илләре институтының төрки филология кафедрасында кафедрага нигез салучы, күренекле тюрколог, фольклорчы, лингвист һәм фән тарихчысы Н.К. Дмитриев истәлегенә үткәрелә.

Хәзерге вакытта «Дмитриев укулары» халыкара платформа статусын алды һәм анда Россия һәм чит ил тюркологиясенең актуаль мәсьәләләре тикшерелә. Бай география, шулай ук конференциянең катнаш форматы бөтен дөнья галимнәренә төрки дөнья телләрен, әдәбиятын һәм мәдәниятен өйрәнү проблемалары буенча фикер алышырга мөмкинлек бирә. (тулырак: https://iaas.msu.ru/news/announcements/xxxii-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferencziya-dmitrievskie-chteniya/?ysclid=m2a324yn27321884237).

---

5 нче октябрьдә Термез шәһәрендә (Үзбәкстан Республикасы) Термез дәүләт университеты базасында «Археологиядә дисциплинара методлар: казанышлар һәм чакырулар» XI Халыкара яшьләр фәнни-гамәли конференциясе булып узды, ул XI Халыкара археология мәктәбенең йомгаклау чарасы булды.

Гибрид форматта уздырылган конференциядә 3 секция эшенә йомгак ясалды: «Керамика һәм металлдан археологик материалны кыр консервациясе һәм реставрацияләү», «Фотограмметрия, археологик структураларны һәм архитектура объектларын реставрацияләү һәм 3D-модельләштерү», «Борынгы хезмәт кораллары функцияләрен эксперименталь-трасологик анализлау методикасының төп принциплары»; чакырылган белгечләр-археологлар, реставраторлар һәм башка катнашучыларның докладлары тыңланды. (тулырак: http://archtat.ru/xi-mezhdunarodnaya-arheologicheskaya-shkola-v-termeze-zavershila-svoyu-rabotu/).

9–11 нче октябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә ТР Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 85 еллыгына багышланган «Хәзерге академик фәндә Россия халыкларының телләре, әдәбиятлары һәм мәдәниятләре» Халыкара фәнни форумы узды.

Форумның тантаналы ачылышында Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары Ләйлә Фазлыева, Татарстанның мәгариф һәм фән министры Илсур Һадиуллин, Татарстан Фәннәр академиясе президенты Рифкать Миңнеханов һ.б. катнашты.

Форумның барлык чаралары өчен Россия халыклары телләренең, әдәбиятларының, мәдәниятләренең тарихи үткәне, бүгенге торышы һәм хәзерге заманның глобаль таләпләре шартларында аларны өйрәнүдә академик фән перспективалары гомуми проблема булып тора.

Оештыручылар тарафыннан 100 дән артык доклад кабул ителде. Чараларда чит илләрдән (Азәрбайҗан, Казахстан, Кыргызстан, Үзбәкстан) һәм Мәскәү, Санкт-Петербург, Новосибирск, Владикавказ, Пермь, Төмән, Уфа, Чабаксар, Саранск, Йошкар-Ола, Ижау, Казан һ.б. шәһәрләрдән галимнәр катнашты. (тулырак: https://www.antat.ru).

16–18 нче октябрьдә Казан федераль университетының 220 еллыгына һәм Казан федераль университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенең 80 еллыгына багышланган V Халыкара лингвистика саммиты кысаларында рус, туган һәм чит телләр укытучыларының «Тел трендлары һәм методик инновацияләр - 2024» Лингвометодик фестивале узды. Анда мәгариф системасы

җитәкчеләре, әйдәп баручы галим-методистлар, новаторлар, укытучылар ассоциацияләре һәм берләшмәләре җитәкчеләре катнашты.

Фестиваль кысаларында методик остаханәләр, практикумнар, семинарлар, мастер-класслар, методик идеяләр ярминкәләре һ.б. үткәрелде. (тулырак: https://kils.kpfu.ru/ru/o-sammite/).

28–30 нче октябрь көннәрендә Түбән Новгородта «Махинур» ислам мәдрәсәсенең 30 еллыгына багышланган «Бигиев укулары: Россиянең мөселман мирасы: традицияләр, персоналияләр, концепцияләр» IX Бөтенроссия фәнни-мәгариф конференциясе узды.

Быел Түбән Новгородта үткәрелгән төп фәнни чараның - ел саен үткәрелә торган Фәезхан укуларының – 20 еллык юбилее билгеләп үтелә.

Конференцияне Россия Федерациясе мөселманнары Диния нәзарәте, Мәскәү ислам институты, Түбән Новгород өлкәсе мөселманнары Диния нәзарәте, Хөсәен Фәизханов исемендәге Түбән Новгород ислам институты һәм Түбән Новгородның «Махинур» ислам мәдрәсәсе һәм Милли бердәмлек йорты оештырды (тулырак: https://dumrf.ru/regions/52/regnews/24222).

29–31 нче октябрь көннәрендә Казан федераль университетының 220 еллыгына һәм Казан федераль университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенең 80 еллыгына багышланган V Халыкара лингвистика саммиты кысаларында «Хәзерге лингвистиканың чакырулары һәм трендлары» («Challenges and Trends in World Linguistics») Халыкара фәнни конференциясе узды. Аны үткәрү лингвистика һәм тел белеме өлкәсендә әйдәп баручы Россия һәм чит ил галимнәренең тикшерү нәтиҗәләрен тәкъдим итү, фикер алышу һәм алга этәрү өчен уникаль мөмкинлек бирде.

Саммитны оештыручылар - Тел белеме институты һәм Россия Фәннәр академиясенең лингвистик тикшеренүләр институты, Россия мәгариф академиясе.

Саммитның партнерлары буларак Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе (ТР ФА), Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы, Мәгарифне үстерү стратегиясе институты (ИСРО), Россия Федерациясе халыкларының туган телләре федераль институты (ФИРЯ) һ.б.

Конференция эшенең төп юнәлешләре: компьютер һәм корпус лингвистикасы, текстны аңлау механизмнары һәм катлаулылыгы: дисциплинара якын килү; палеорусистика һәм цифрлы гуманитаристика; когнитив лингвистика; традицион лингвистика һәм аның цифрлы трансформациясе; мультимәдәни дөньяда әдәбият, сәнгать һәм тел; рус теле һәм аны укыту методикасы; күпмәдәни дөньяда татар теле һәм башка төрки телләр; белем бирүдә тел төрлелеге һәм күптеллелек һ. б. (тулырак: https://kils.kpfu.ru/ru/o-sammite/).

22–23 нче ноябрьдә Казан университетында татар филологиясе факультетының 80 еллыгына һәм Казан университетының 220 еллыгына багышланган «Казан университетында мәдәниятләр диалогы киңлегендә татар филологиясе» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференциянең максаты - Казан университетында татар телен, әдәбиятын укытуның тарихын барлау, үсешен һәм киләчәк перспективаларын билгеләү, шулай ук югары уку йортларында татар телен һәм әдәбиятын укытуның заманча стратегияләре хакында сөйләшү.

Чарада чит илләрдән Әзербәйҗан, Казахстан, Төркия, Үзбәкстан һәм Хакасия, Мордовия, Мари-эл, Татарстан һ.б. республикалардан югары уку йортлары галимнәре, укытучылар, фәнни хезмәткәрләр катнашты. (тулырак: https://kpfu.ru/philology-culture/).

4-6 нчы декабрьдә Казанда Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының 30 еллыгына һәм Татарстан энциклопедистикасының 35 еллыгына багышланган Халыкара фәнни форум узды.

Форумның максаты: хәзерге Россия һәм дөньяның милли һәм төбәк энциклопедияләренең барлыкка килү, үсеш тарихына бәйле мәсьәләләрнең киң даирәсе буенча тәҗрибә уртаклашу.

Форум кысаларында «Хәзерге инновацион чакырулар контекстында төбәк энциклопедистикасы» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе; «Кыргызстан татарлары: фәнни-белешмә басма: эш нәтиҗәләре һәм перспективалары» түгәрәк өстәле һәм «Муниципаль энциклопедияләр: методологик алымнар» фәнни семинары үткәрелде. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/ite/news/18523/).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты Г. Ә. Нәбиуллина тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ II ПОЛОВИНЫ 2024 ГОДА

С 23 по 26 августа ученые Академии наук Республики Татарстан приняли участие в работе VIII Международного конгресса Всемирного общества по изучению, сохранению и популяризации культурного наследия Узбекистана «Наследие великих предков – основа III Ренессанса».

Мероприятие прошло в Ташкенте и Самарканде. Организаторами форума выступили Центр исламской цивилизации при Кабинете Министров Республики Узбекистан, ТЮРКСОЙ, IRCICA и Исламский фонд «Аль-Фуркан».

На этом конгрессе более трехсот ученых из 35 стран мира, а также ведущих специалистов в области изучения и сохранения культурного наследия Узбекистана обсудили концепцию создаваемого в Ташкенте Музея исламской цивилизации (подробнее: https://www.antat.ru/tt/iyli/news/18290/).

---

16 сентября в Академии наук Республики Татарстан состоялась Всероссийская научная конференция, посвященная 300-летию со дня основания Российской академии наук и 220-летию открытия Казанского Императорского университета.

Организаторами данного мероприятия выступили Министерство культуры Республики Татарстан, Академия наук Республики Татарстан, Институт истории им. Ш. Марджани, Институт всеобщей истории РАН, Казанский (Приволжский) федеральный университет, Национальный музей РТ, Фонд содействия возрождению традиций милосердия и благотворительности «Елисаветинско-Сергиевское просветительское общество» (подробнее: https://www.antat.ru/tt/iyli/news/18410/).

18–20 сентября в Москве прошла XVII Международная теологическая научно-образовательная конференция «Чтения имени Галимджана Баруди» на тему: «Мусульманские религиозные институты в развитии общества: традиции и современность».

Организаторами выступили Духовное управление мусульман Российской Федерации и Московский исламский институт. Конференция состоялась в рамках юбилейных мероприятий, приуроченных к 30-летию Духовного управления мусульман Российской Федерации и Московского исламского института, 40-летию духовного служения муфтия шейха Равиля Гайнутдина и 120-летию Московской Соборной мечети. В конференции приняли участие представители Пакистана, Египта, Турции, Иордании, Бахрейна, стран СНГ, регионов России. На пленарном заседании прошла презентация сигнального издания 8-томного словаря «Ислам в Российской Федерации» (подробнее: https://dumrf.ru/common/event/23969).

25–26 сентября в Академии наук РТ состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Высокое служение Отечеству: персоналии в историко-культурной жизни российской провинции», приуроченная к 75-летию выдающегося ученого, действительного члена Академии наук РТ Н. М. Валеева.

По программе конференции были проведены мастер-классы для молодых исследователей «Основы организации краеведческой работы с молодыми учеными (на примере Елабуги и Чистополя), «Digital Humanities в современном литературоведении» о современных цифровых технологиях в литературоведении, лингвистике, культурологии и других гуманитарных сферах, в которых участников ждали интересные открытия.

Программа конференции была насыщенной, между участниками состоялся продуктивный диалог, были намечены дальнейшие планы в изучении историко-культурной жизни российской провинции (подробнее: https://www.antat.ru/ru/ite/news/18453/).

---

26 сентября состоялся X Международный лингвистический конгресс («Turk dil kukumu kurultayi»), организованный Турецким лингвистическим обществом. В ходе работы конгресса бы-

ли обсуждены актуальные вопросы современной тюркологии, рассмотрены проблемы истории и теории тюркских языков и культуры, а также вопросы изучения тюркских языков и обучения тюркским языкам, теории и практики перевода (подробнее https://ayk.gov.tr/ru/).

---

4 октября в Институте стран Азии и Африки МГУ состоялась XXXII Международная научная конференция «Дмитриевские чтения».

Международная конференция «Дмитриевские чтения» ежегодно проводится на кафедре тюркской филологии Института стран Азии и Африки МГУ имени М. В. Ломоносова с 1993 г. в память об основателе кафедры, выдающемся тюркологе, фольклористе, лингвисте и историке науки Н. К. Дмитриеве.

В настоящее время «Дмитриевские чтения» приобрели статус международной платформы, где формируется повестка дня и обсуждаются наиболее актуальные вопросы российской и зарубежной тюркологии. Богатая география, а также смешанный формат конференции позволяют ученым со всего мира обмениваться мнениями по проблемам исследования языков, литературы и культуры тюркского мира (подробнее: https://iaas.msu.ru/news/announcements/xxxii-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferencziya-dmitrievskie-chteniya/?ysclid=m2a324yn27321884237).

---

5 октября в г. Термез (Республика Узбекистан) на базе Термезского государственного университета состоялась XI Международная молодежная научно-практическая конференция «Междисциплинарные методы в археологии: достижения и вызовы», которая стала завершающим мероприятием XI Международной археологической школы.

На конференции, проведенной в гибридном формате, были подведены итоги работы 3-х секций: «Полевая консервация и реставрация археологического материала из керамики и металла», «Фотограмметрия, реставрация и 3D-моделирование археологических структур и объектов архитектуры», «Основные принципы методики экспериментально-трасологического анализа функций древних орудий труда», заслушаны доклады как участников Школы, так и приглашенных специалистов-археологов и реставраторов (подробнее: http://archtat.ru/xi-mezhdunarodnaya-arheologicheskaya-shkola-v-termeze-zavershila-svoyu-rabotu/).

С 9 по 11 октября в Академии наук Республики Татарстан прошел Международный научный форум «Языки, литературы и культуры народов России в современной академической науке», посвященный 85-летию Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

В торжественном открытии форума приняли участие заместитель премьер-министра РТ Лейла Фазлеева, министр образования и науки Татарстана Ильсур Хадиуллин, президент Академии наук Татарстана Рифкат Минниханов и другие.

Общей проблемой для всех мероприятий форума является историческое прошлое, современное состояние языков, литератур, культур народов России и перспективы академической науки в их изучении в условиях глобальных вызовов современности.

Организаторами было принято более 100 докладов. В мероприятии приняли участие ученые из зарубежных стран (Азербайджана, Казахстана, Киргизии, Узбекистана) и из Москвы, Санкт-Петербурга, Новосибирска, Владикавказа, Перми, Тюмени, Уфы, Чебоксар, Саранска, Йошкар-Олы, Ижевска, Казани и др. (подробнее: https://www.antat.ru).

16–18 октября в рамках V Казанского международного лингвистического саммита, посвящённого 220-летию Казанского федерального университета и 80-летию отделения татарского языка и литературы Казанского федерального университета, состоялся Лингвометодический фестиваль «Языковые тренды и методические инновации – 2024» учителей и преподавателей русского, родных и иностранных языков с участием руководителей системы образования, ведущих ученых-методистов, учителей-новаторов, различных учительских ассоциаций и объединений.

В рамках фестиваля проводились методические мастерские, практикумы, семинары, мастер-классы, ярмарки методических идей и т. п. (подробнее: https://kils.kpfu.ru/ru/o-sammite/).

28–30 октября в Нижнем Новгороде состоялась Всероссийская научно-образовательная конференция IX «Бигиевские чтения: Мусульманское наследие России: традиции, персоналии, концепции», приуроченная к 30-летию Нижегородского исламского медресе «Махинур».
В этом году отмечается 20-летний юбилей основного научного мероприятия, зародившегося на нижегородской земле: ежегодных Фаизхановских чтений. Организаторами конференции выступили Духовное управление мусульман Российской Федерации, Московский исламский институт, Духовное управление мусульман Нижегородской области, Нижегородский исламский институт им. Хусаина Фаизханова, Нижегородское исламское медресе «Махинур» и Дом национального единства (подробнее: https://dumrf.ru/regions/52/regnews/24222).

29–31 октября в рамках V Казанского международного лингвистического саммита, посвящённого 220-летию Казанского федерального университета и 80-летию отделения татарского языка и литературы Казанского федерального университета, состоялась Международная научная конференция «Вызовы и тренды современной лингвистики» («Challenges and Trends in World Linguistics»). Ее проведение дало уникальную возможность представления, обсуждения и продвижения результатов исследований ведущих российских и зарубежных ученых в области лингвистики и языкового образования.

Соорганизаторами Саммита являются Институт языкознания и Институт лингвистических исследований Российской академии наук, Российская академия образования.

В качестве партнеров Саммита выступили Академия наук Республики Татарстан (АН РТ), Министерство образования и науки Республики Татарстан, Институт стратегии развития образования (ИСРО), Федеральный институт родных языков народов Российской Федерации (ФИРЯ) и др.

Основные направления работы конференции: компьютерная и корпусная лингвистика, механизмы понимания и сложность текста: междисциплинарный подход; палеорусистика и цифровая гуманитаристика; когнитивная лингвистика; традиционная лингвистика и ее цифровая трансформация; литература, искусство и язык в мультикультурном мире; русский язык и методика его преподавания; татарский и другие тюркские языки в поликультурном мире; языковое разнообразие и многоязычие в образовании и т. д. (подробнее: https://kils.kpfu.ru/ru/o-sammite/).

22–23 ноября состоялась Международная научно-практическая конференция «Татарская филология в Казанском университете в пространстве диалога культур», приуроченная 80-летию факультета татарской филологии и истории КГУ и 220-летию Казанского университета. Цель конференции – создание научно-исследовательской площадки, призванной осветить роль, сущность и перспективы развития татарского литературоведения в Казанском университете, а также современные стратегии ее преподавания и продвижения в пространстве диалога культур.

В мероприятии приняли участие ученые, преподаватели вузов, сотрудники научных учреждений из зарубежных стран Азербайджана, Казахстана, Турции и Узбекистана; из Хакасии, Мордовии, Марий Эл, Татарстана и др. республик (подробнее: https://kpfu.ru/philology-culture/).

4–6 декабря в Казани состоялся Международный научный форум, посвященный 30-летию Института Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ и 35-летию татарстанской энциклопедистики.

Цель форума: обмен опытом по широкому кругу вопросов, связанных с историей становления и развития национальных и региональных энциклопедий современной России и мира.

В рамках форума были проведены Международная научно-практическая конференция «Региональная энциклопедистика в контексте современных инновационных вызовов», круглый стол «Та-

тары Кыргызстана: научно-справочное издание: итоги и перспективы работы» и научный семинар «Муниципальные энциклопедии: методологические подходы» (подробнее: https://www.antat.ru/ru/ite/news/18523/).

Материалы подготовлены доцентом Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной.

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-182-184

UPCOMING EVENTS OF 2025

February 21, 2025

The 9th International Research and Methodology Online Seminar "Improving the Methodology of Teaching Languages: A Platform for Exchanging Progressive Practices".
Organizer: the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://ifmk.kpfu.ru/

February 2025

The Round Table "Shaikhzade Babich as a Poet, Educator and Philosopher" Dedicated to the 130th Anniversary of Sh. Babich.
Organizer: the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru

April 2025

The 16th International Research and Practice Conference "Turkic Linguocultural Studies: Problems and Prospects".
Organizer: the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://ifmk.kpfu.ru/

April 2025

International Research and Practice Forum Dedicated to the 200th Anniversary of Kayum Nasyri.
Organizer: the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru

May 2025

International Research Conference "The 24th Ivanov Readings".
Organizer: Saint Petersburg State University.
Venue: Saint Petersburg, Russian Federation.
Information: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/148-ivanovskie-chteniya/2861-17-maya-2024-goda-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-xxiv-ivanovskie-chteniya

2025 НЧЕ ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

21 февраль, 2025 ел

«Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы практика белән алмашу мәйданчыгы» IX Халыкара фәнни-методик онлайн-семинары.

Оештыручы: Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://ifmk.kpfu.ru/.

февраль, 2025 ел

Ш.Бабичның 130 еллыгына багышланган «Шәйхзадә Бабич – шагыйрь, мәгърифәтче, фәлсәфәче» түгәрәк өстәле.

Оештыручы: ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат:https://www.antat.ru/.

апрель, 2025 ел

«Төрки лингвокультурология: проблемалар һәм перспективалар» XVI Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://ifmk.kpfu.ru/.

апрель, 2025 ел

Каюм Насыйриның тууына 200 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли форум.

Оештыручы: ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru/.

май, 2025 ел

«XXIV Иванов укулары» Халыкара фәнни конференциясе.

Оештыручы: Санкт-Петербург дәүләт университеты.
Үткәрү урыны: Санкт-Петербург ш., Россия.
Мәгълүмат: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/148-ivanovskie-chteniya/2861-17-maya-2024-goda-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-xxiv-ivanovskie-chteniya

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ I ПОЛОВИНЫ 2025 ГОДА

21 февраля 2025 г.

IX Международный научно-методический онлайн-семинар «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой».

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://ifmk.kpfu.ru/

Февраль 2025 г.

Круглый стол «Шайхзадэ Бабич – поэт, просветитель, философ», приуроченный к 130-летию Ш. Бабича.

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru

Апрель 2025 г.

XVI Международная научно-практическая конференция «Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы».

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://ifmk.kpfu.ru/

Апрель 2025 г.

Международный научно-практический форум, посвященный 200-летию со дня рождения Каюма Насыри.

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru

Май 2025 г.

Международная научная конференция «XXIV Ивановские чтения».

Организатор: Санкт-Петербургский государственный университет
Место проведения: г. Санкт-Петербург, Россия.
Информация: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/148-ivanovskie-chteniya/2861-17-maya-2024-goda-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-xxiv-ivanovskie-chteniya

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS[1]

Abdulmazhidov, Ramazan – Candidate of History, Head of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Dagestan Federal Research Center, Russian Academy of Sciences

Akhmetshin, Ravil – Deputy Prime Minister of the Republic of Tatarstan – Plenipotentiary Representative of the Republic of Tatarstan in the Russian Federation

Bakirov, Marsel – Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Farrakhov, Airat – Doctor of Medicine, Deputy of the State Duma of the Russian Federation Federal Assembly of the 7th and 8th convocation, the 3rd Class Active State Counselor of the Russian Federation

Gainullina, Gulfiya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Galimzyanov, Anis – Candidate of Physics and Mathematics, Associate Professor in the Department of Bilingual and Digital Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Gilyazov, Iskander – Doctor of History, Professor, Leading Researcher in the M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, full member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russian Federation)

Kuzmina, Khalisa – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Khabutdinova, Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Tatar Literature Department, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Mukhametshina, Alisa – Assistant Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, laboratory assistant in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Nurmukhametova, Raushaniya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Reznikova, Ekaterina – Ph.D. in Arts, Academic Secretary, the Abilkhan Kasteyev State Museum of Arts, the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Sabirova, Endzhe – Head of the Department of Manuscripts and Rare Books, the N. Lobachevsky Scientific Library, Leading Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Shamsetdinova, Masguda – Candidate of Philosophy, a composer (Seattle, USA)

Sibgaeva, Firuza – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior

[1] Author names are published exactly as they appear in the manuscript file.

Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Toirova, Guli – Doctor of Philology, Professor in the Department of Uzbek Linguistics and Journalism, Bukhara State University (Bukhara, Uzbekistan)

Yusupov, Ayrat – Doctor of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Leading Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Yusupova, Nurfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Leading Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ[1]

Әхмәтшин Равил Кәлимулла улы – Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Мәскәү, Россия).

Бакиров Марсель Хәернас улы – филология фәннәре докторы, профессор, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Л. Н. Толстой мирасын өйрәнү фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре. (Казан, Россия).

Габделмәҗитов Рамазан Солтан улы – тарих фәннәре кандидаты**,** Россия Фәннәр академиясенең Дагыстан федераль тикшеренү үзәгенең Тарих, Археология һәм этнография институты җитәкчесе (Махачкала, Россия).

Гайнуллина Гөлфия Расил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Галимҗанов Әнис Фоат улы – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының билингваль һәм цифрлы белем бирү кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Гыйләҗев Искәндәр Аяз улы – тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы (Казан, Россия).

Кузьмина Халисә Хатыйп кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Мөхәммәтшина Алисә Фәиз кызы – Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми татар теле белеме һәм тюркология кафедрасы ассистенты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең лаборанты.

Нурмөхәммәтова Раушания Сәгъдәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Резникова Екатерина Ильинична – сәнгать фәннәре кандидаты, Казахстан Республикасының А. Кастеев исемендәге Дәүләт сәнгать музееның фәнни секретаре (Алма-Ата, Казахстан).

Сабирова Энҗе Наил кызы – Казан федераль университеты Н. И. Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсенең кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге мөдире (Казан, Россия).

[1] «Авторлар турында мәгълүмат» бүлегендә мәкалә авторларының фамилиясе, исеме һәм атасының исеме автор редакциясендә бирелә.

Сибгаева Фирүзә Рәмзил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Тоирова Гули Ибраһим кызы – филология фәннәре докторы, Бохара дәүләт университетының үзбәк теле белеме һәм журналистика кафедрасы профессоры (Бохара, Үзбәкстан).

Фәррахов Айрат Зәки улы – медицина фәннәре докторы, Россия Федерациясе Федераль Җыелышы Дәүләт Думасының VII һәм VIII чакырылыш депутаты, Россия Федерациясенең 3 нче класслы дәүләт киңәшчесе (Мәскәү, Россия).

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Шәмсетдинова Мәсгудә Ислам кызы – фәлсәфә фәннәре кандидаты, композитор (Сиэтл, АКШ).

Юсупов Айрат Фаик улы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Юсупова Нурфия Марс кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы профессоры, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ[1]

Абдулмажидов Рамазан Султанович -- кандидат исторических наук, руководитель Института истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра Российской академии наук (Махачкала, Россия)

Ахметшин Равиль Калимуллович – Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации

Бакиров Марсель Хаернасович – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник НОЦ по изучению наследия Л.Н. Толстого Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Гайнуллина Гульфия Расилевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Галимянов Анис Фоатович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры билингвального и цифрового образования Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Гилязов Искандер Аязович – доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института татарской энциклопедии и регионоведения им. М.Хасанова Академии наук Республики Татарстан, действительный член Академии наук Республики Татарстан (Казань, Россия).

Кузьмина Халиса Хатиповна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

МухаметшинаАлиса Фаизовна – ассистент кафедры общего языкознания и тюркологии, лаборант НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна -- кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Резникова Екатерина Ильинична кандидат искусствоведения, учёный секретарь Государственный музей искусств Республики Казахстан им. А. Кастеева (Алматы, Казахстан)

Сабирова Эндже Наилевна – заведующая отделом рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского федерального университета. (Казань, Россия).

Сибгаева Фируза Рамзилевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

[1] Имена авторов в разделе «Сведения об авторах» приводятся в авторской редакции.

Тоирова Гули Ибрагимовна – доктор филологических наук, профессор кафедры узбекского языка и журналистики Бухарского государственного университета (Бухара, Узбекистан)

Фаррахов Айрат Закиевич – доктор медицинских наук, депутат Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации VII и VIII созыва, действительный государственный советник Российской Федерации 3-го класса.

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Шамсутдинова Масгуда Исламовна (Сиэтл, США) – кандидат философских наук, композитор.

Юсупов Айрат Фаикович – доктор филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

• Last name, first name, middle name
• City, country
• Place of work (with address)
• Position
• Academic status and academic degree
• Work phone
• Mobile phone (for communication with editors)
• Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кульъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның https://tatarica.elpub.ru/jour сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кульъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE

Sibgaeva, F., Toirova, G. Pragmatic communication functions of greetings in Tatar and Uzbek linguocultures. 7

Mukhametshina, A., Nurmukhametova, R. Linguistic relations between the Turko-Tatar and Chinese peoples. 25

LITERATURE

Yusupova, N. Tatar literary studies at Kazan University: Past and present. 41

Kuzmina, Kh., Gainullina, G. Literary and creative writing societies of Kazan University and their role in the development of Tatar literature in the 20th-21st centuries. 61

HISTORY AND SOCIETY

Gilyazov, I. Scholars in the service of war: The censorship of letters by Tatar prisoners of war in Germany during World War I. 81

Bakirov, M. “The Literary Word” led the competition. 94

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION

Shamsutdinova, M. The image of Khaliullah Khalfa in popular memory (following the ethnographic expedition of 1991). 104

Yusupov, A., Sabirova, E., Yusupova, N. Archaeographical expeditions of Kazan University. 117

PERSONALIA

Akhmetshin, R., Farrakhov, A. The outstanding Soviet and Russian cardiac surgeon. 135

Galimyanov, A. National hero. 142

Khabutdinova, M. Naki Isanbet and Tatar folklore. 148

REVIEWS

Abdulmazhidov R. Islam in Crimea. 162

Reznikova, E. New Book on Tatar Art of Jewelry. 166

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD

Latest events in the second half of 2024. 170

Upcoming events of 2025. 182

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Сибгаева Ф.Р., Тоирова Г.И. Татар һәм үзбәк сөйләм мәдәниятендә сәламләү гыйбарәләренең коммуникатив-прагматик кулланылышы. 7

Мөхәммәтшина А.Ф., Нурмөхәммәтова Р.С. Төрки-татар һәм кытай халыкларының лингвистик багланышлары. 25

ӘДӘБИЯТ

Юсупова Н.М. Казан университетында татар әдәбият белеме: тарихы һәм бүгенгесе. 41

Кузьмина Х.Х., Гайнуллина Г.Р. Казан университетында әдәби иҗат түгәрәкләре тарихы һәм аларның XX-XXI гасыр татар әдәбиятын үстерүдәге роле. 61

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Гыйләҗев И.А. Беренче бөтендөнья сугышы чорында галимнәрнең хәрби әсирләр хатларын перлюстрацияләү буенча башкарган хезмәте. 81

Бакиров М.Х. Беренчелекне тоткан «Әдәби сүз». 94

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Шәмсетдинова М.И. Халык хәтерендә Хәлиулла хәлфә образы (1991 елда Каргалы авылына барган этнографик экспедиция эзләре буйлап). 104

Юсупов А.Ф., Сабирова Э.Н., Юсупова Н.М. Казан университетында археографик экспедиция. 117

PERSONALIA

Әхмәтшин Р.К., Фәррахов А.З. Күренекле совет һәм Россия кардиологы. 135

Галимьянов А.Ф. Милли каһарман. 142

Хәбетдинова М.М. Нәкый Исәнбәт һәм татар фольклористикасы. 148

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Габделмәҗитов Р.С. Кырымда ислам. 162

Резникова Е.И. Татар зәрканчылык сәнгате турында яңа китап. 166

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2024 елның II яртысында булган вакыйгалар. 170

2025 елның I яртысында булачак вакыйгалар. 182

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК
Сибгаева Ф.Р., Тоирова Г.И. Коммуникативно-прагматическое использование приветственных выражений в татарской и узбекской лингвокультурах. 7
Мухаметшина А.Ф., Нурмухаметова Р.С. Лингвистические связи тюрко-татарского и китайского народов. 25

ЛИТЕРАТУРА
Юсупова Н.М. Татарское литературоведение в Казанском университете: история и современное состояние. 41
Кузьмина Х.Х., Гайнуллина Г.Р. Литературно-творческие кружки Казанского университета и их роль в развитии татарской литературы XX–XXI вв. 61

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО
Гилязов И.А. Ученые на службе войны: перлюстрация писем татарских военнопленных в Германии в период Первой мировой войны. 81
Бакиров М.Х. «Әдәби сүз» («Литературное слово») – стенгазета-призер. 94

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ
Шамсутдинова М.И. Образ Халиуллы хальфы в народной памяти (по следам этнографической экспедиции в Татарские Каргалы в 1991 г.). 104
Юсупов А.Ф., Сабирова Э.Н., Юсупова Н.М. Археографическая экспедиция в Казанском университете. 117

PERSONALIA
Ахметшин Р.К., Фаррахов А.З. Выдающийся советский и российский кардиохирург. 135
Галимянов А.Ф. Национальный герой. 142
Хабутдинова М.М. Наки Исанбет и татарская фольклористика. 148

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ
Абдулмажидов Р.С. Ислам в Крыму. 162
Резникова Е.И. Новая книга о татарском ювелирном искусстве. 166

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА
Прошедшие события II половины 2024 года. 170
Календарь предстоящих событий I половины 2025 года. 182

FOR NOTES
ИСКӘРМӘЛӘР ӨЧЕН
ДЛЯ ЗАМЕТОК

TATARICA

№ 2(23) / 2024

Дата выхода в свет 09.12.2024.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60х84 1/8. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 23.
Тираж 500 экз. Заказ 65/11.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

Адрес издательства:
420008, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Профессора Нужина, д. 1/37
Тел. (843) 206-52-14 (1704), 206-52-14 (1705)

Свободная цена